

T.C.

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ALFRED NORTH WHITEHEAD'İN MEDENİYET TEORİSİ

Kevser ÇELİK

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Mevlüt ALBAYRAK

ISPARTA 2011

T.C
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ SAVUNMASI ve SÖZLÜ SINAV TUTANAĞI

Gönderen : ..FELSEFE ve DİN BİLİMLERİ... EABD Başkanlığı

Gönderilen : Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Enstitü Anabilim Dalımız ~~YÜKSEK LİSANS~~ / **DOKTORA** Programı öğrencisi .....KEVSER.....ÇELİK..... tez çalışmalarını sonuçlandırmış ve kurulan jüri önünde tezini savunmuştur. Sınav tutanağı aşağıdadır.
Tez Adı Değişikliği **YAPILDI / YAPILMADI**

04.03.2011
Tarih

Prof.Dr.Ramazan BUYRUKÇU
Enstitü Anabilim Dalı Başkanı
Felsefe ve Din Bilimleri
Bölüm Başkanı

SINAV TUTANAĞI:

Jürimiz Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 25./39. maddesi uyarınca 04./03./2011.....CUMA.. günü saat ..10°°..de toplanmış ve yukarıda adı geçen öğrencinin Alfred..North....Whitehead'in ...Medeniyet.....Teorisi.....
konulu tezini incelemiş ve yapılan sözlü sınav sonunda **OYBİRLİĞİ** / ~~OYÇOKLUĞU~~ ile aşağıdaki kararı almıştır.

☒ KABUL ☐ RED ☐ DÜZELTME

Tez Sınavı Jürisi	Ünvanı, Adı Soyadı	İmza
Başkan	Prof.Dr. Hüsameddin ERDEM	
Üye	Prof. Dr. Mevlüt ALBAYRAK	
Üye	Prof. Dr. Naim ŞAHİN	
Üye	Doç. Dr. Kemaleddin TAŞ	
Üye	Yrd. Doç. Dr. Necdet DURAK	

Yukarıda adı geçen öğrenci Sınav Tutanağı'nda belirtildiği üzere mezun olmaya **HAK KAZANMIŞTIR / KAZANMAMIŞTIR.**
Gereğini rica ederim.

ENSTİTÜ YÖNETİM KURULU KARARI : Tarih: Karar No:

Enstitü Müdürü

MADDE-25 Tez Sınavının tamamlanmasından sonra Jüri tez hakkında salt çoğunlukla **"KABUL", "RED", veya "DÜZELTME"** kararı verir. Bu karar, Enstitü Anabilim Dalı Başkanlığınca tez sınavını izleyen üç gün içinde ilgili Enstitüye tutanakla bildirilir. Tezi reddedilen öğrencinin **Enstitü ile ilişiği kesilir.** Tezi hakkında düzeltme kararı verilen öğrenci en geç **üç ay içinde** gereğini yaparak tezini aynı jüri önünde yeniden savunur. Bu savunma sonunda da tezi kabul edilmeyen öğrencinin Enstitü ile ilişiği kesilir. Düzeltme alan öğrenci **bir sonraki dönemde kayıt yaptırmak** zorundadır.
Madde-39 Tez Sınavının tamamlanmasından sonra Jüri tez hakkında salt çoğunlukla "KABUL" ,"RET" veya "DÜZELTME" kararı verir. Bu karar, Anabilim Dalı Başkanlığınca tez sınavını izleyen üç gün içinde ilgili Enstitüye tutanakla bildirilir. Tezi reddedilen öğrencinin Yüksek Öğretim Kurumu ile ilişiği kesilir. Tezi hakkında düzeltme kararı verilen öğrenci en geç altı ay içinde gereğini yaparak tezini aynı jüri önünde yeniden savunur. Bu savunma sonunda da tez kabul edilmeyen öğrencinin Enstitü ile ilişiği kesilir.

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

~~Yüksek~~ ~~Lisans~~/ Doktora tezi olarak sunduğum "ALFRED NORTH WHITEHEAD'İN MEDENİYET TEORİSİ ..... adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya'da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Kevser ÇELİK
28.03.2011

ÖZET

ALFRED NORTH WHITEHEAD'İN MEDENİYET TEORİSİ

Kevser ÇELİK

Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 242 sayfa, Mart 2011.

Danışman: Prof. Dr. Mevlüt ALBAYRAK

Bu çalışmanın birinci amacı, süreç filozofu Alfred North Whitehead'in Medeniyet teorisini ortaya koymaktır. İkinci olarak ise günümüzün temel problemlerinden olan "medeniyet"i Whitehead'in medeniyet teorisi bağlamında incelemektir.

Günümüzde "medeniyetler çatışması", "medeniyetler arası diyalog", "medeniyetler ittifakı" gibi birçok medeniyet tartışmaları mevcuttur. Bu tartışmalar, bizim "medeniyet" kavramı üzerinde yeniden düşünmemiz gerektiği sonucuna götürmüştür. Bu çalışmada "medeniyet" kavramı, A. N. Whitehead'in felsefesi açısından incelenecektir.

Whitehead (1861-1947), en önemli 20. yüzyıl filozoflarından biridir. O, açık sonun/geleceğin yaratıcı bir süreci olarak zamansal dünyanın gerçeklik ve önemini ve onun her yönden insanla yakın ilişkisini savunan "süreç felsefesi" kategorisi içerisinde yer alır.

Modernite, insan tecrübelerinin birbirinden bağımsız ayrı kompartımanlar olduğunu iddia eder. Modernitenin aksine, Whitehead onların birbirinden bağımsız olmadığını olduğunu savunur. Ona göre her bir varlığın, diğer varlıkların varlığına ve gerçekleşmesine katkı sağlaması şeklinde her şey birbiriyle ilişkilidir.

Süreç filozofu Whitehead'in fikirleri, hayatın birçok problemleri için zengin alternatif yaklaşımlar hazinesidir. Bununla birlikte, onun felsefi düşünceye en büyük katkısı, din, bilim, felsefe, etik, estetik gibi insan tecrübesinin farklı yönlerini

rasyonel ve tutarlı bir şema içinde uzlaştıran “bütüncül ilke” sunmasıdır. Ayrıca onun medeniyet görüşünün temelinde bu “bütüncül” ilke vardır.

Medeniyet, insanlığın en büyük tecrübesidir. Bu tecrübenin temel taşı, insan fikirleridir. Bu yüzden Whitehead’in medeniyet teorisi, “fikirleri serüvenleri” kapsamında ele alınmaya çalışılacaktır. Whitehead’e göre “fikirlerin serüvenleri” medeniyetin temelini oluşturmaktadır. “Fikirlerin serüvenleri”yle o, “insanlığı medeniyete doğru yükselten belli fikirlerin etkisini” kastetmektedir. Whitehead’e göre medeniyet, “medeni bir toplumun Doğruluk, Güzellik, Serüven, Sanat ve Barış niteliklerini sergilemesidir”. Bununla birlikte o, “yeni mükemmellikler arama” olarak “serüven”in medeniyeti koruma ve yükseltme için önemli olduğunu ileri sürmektedir.

Sonuç olarak Whitehead’in medeniyet görüşü, ilişkililik ilkesi çerçevesinde geçmiş-şimdi-gelecek ve insan tecrübesinin bütün alanlarını içerdiği için “bütüncül”dür. Bununla birlikte onun kozmolojisi, böyle bir medeniyet görüşü için destek sağlamaktadır. O, medeniyet teorisinde Batı medeniyetinin problemlerini ve onların çözümlerini ortaya koymaktadır. Böylece o, Batı medeniyeti örneği altında medeniyet problemini tartışarak yeni ve farklı bir medeniyet modeli sunar.

Anahtar Kelimeler: Whitehead, Medeniyet, Medeniyet Teorisi, Süreç Felsefesi.

ABSTRACT

ALFRED NORTH WHITEHEAD'S THEORY OF CIVILIZATION

Kevser ÇELİK

Süleyman Demirel University, Institute of Social Sciences, Department of Philosophy and Religious Studies, PhD Thesis, 242 Pages, March 2011.

Supervisor: Prof. Dr. Mevlüt ALBAYRAK

The first purpose of this study is to present process philosopher Alfred North Whitehead's Theory of Civilization. Its second purpose is to examine "civilization" as one of today's basic problems in the context of Whitehead's theory of civilization.

Today, there are many discussions of civilization such as 'clash of civilizations', 'dialogue among civilizations', 'alliance of civilizations'. These discussions have led to the conclusion that we need to rethink the term 'civilization'. In this study, the term 'civilization' will be examined in terms of A. N. Whitehead's philosophy.

Whitehead (1861-1947) is one of the most important twentieth century philosophers. He is in the category of "process philosophy" that advocate the reality and the importance of the temporal world as a creative process of open ending (future) and its close relationship to human beings in every aspect.

Modernity asserts that the human experiences are separate compartments which are independent from each other. Contrary to Modernity, Whitehead advocates that they are not independent from each other. According to him, everything is related to each other in a way that each being contributes to existence and the fulfillment of other beings.

Process philosopher Whitehead's ideas are a rich treasury of alternative approaches to the many problems of life. However, his greatest contribution to philosophical thought is that he presents a "holistic principle" which reconciles the diverse aspects of human experience -such as religion, science, philosophy, ethic, and aesthetic- into a rational and coherent scheme. Additionally, there is the 'holistic' principle on the basis of Whitehead's view of civilization.

Civilization is the greatest experience of humankind. The backbone of this experience is human ideas. Therefore, we will try to introduce Whitehead's theory of civilization in the context of the "adventures of ideas". Indeed, according to Whitehead "adventures of ideas" constitute the basis of civilization. With "adventures of ideas", he means that it is "the effect of certain ideas in promoting the slow drift of mankind towards civilization". For Whitehad, civilization is that "a civilized society is exhibiting the five qualities of Truth, Beauty, Adventure, Art, and Peace". However he maintains that "adventure" as "the search for new perfections" is important for the promotion and preservation of civilization.

Consequently, Whitehead's view of civilization is holistic so that it involves all spheres of human experience and past-present-future within the framework of the principle of relatedness. Also his cosmology has provided the support for such a view of civilization. He presents the problems of Western civilization and their resolutions in his theory of civilization. In this way he offers a new and different model of civilization discussing the question of "civilization" under the example of Western civilization.

Key Words: Whitehead, Civilization, Theory of Civilization, Process Philosophy.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

İÇİNDEKİLER……..……..1
KISALTMALAR..... III
ÖNSÖZ.....IV

GİRİŞ

1. KONUNUN AMACI, KAPSAMI VE YÖNTEMİ……..…….....1
2. SÜREÇ FELSEFESİ …….....5
3. GENEL OLARAK "MEDENİYET" KAVRAMI…..……18

BİRİNCİ BÖLÜM

WHITEHEAD'DE MEDENİYETİN ANLAM ALANI

1. WHITEHEAD'İN "MEDENİYET PROBLEMİ"NE YAKLAŞIMI…..……....30
2. WHITEHEAD'İN "ADVENTURES OF IDEAS/DÜŞÜNCELERİN SERÜVENLERİ" ADLI ESERİNDE MEDENİYET TEORİSİ ……37
2. 1. Medenileşme Açısından Sosyal Gruplar ……....61
2. 2. Öngörü ve Medeniyet .....……..66
2. 3. Düşünce ve İnançların Değişimi ve Süreklilik …….....71
3. WHITEHEAD'DE MEDENİYETİN DOĞUŞ ORTAMINI HAZIRLAYAN TEMEL UNSURLAR.....75
3. 1. İnsan olarak İnsana ve İnsan Haklarına Saygı……..……...…76
3. 2. Düşünce, İnanç ve Eylem Özgürlüğü……..…81
3. 3. Tolerans (Tolerance)…….……..…….86
3. 4. Sosyal Kontrol Metodu olarak İkna (Persuasion) …….....90
3. 5. Bilgelik (Wisdom) …….....94
4. WHITEHEAD'DE MEDENİYET TANIMI VE MEDENİYETİN TANIMLAYICI NİTELİKLERİ 96
4. 1. Medeniyetin Tanımı……..……....96
4. 1. 1. Medeniyet ve Metafizik Fikirler……...……102
4. 1. 2. Medeniyet ve Köken Arayışı ……..……111
4. 2. Medeniyetin Tanımlayıcı Nitelikleri…….....115
4. 2. 1. Doğruluk (Truth) ……..…….....117
4. 2. 2. Güzellik (Beauty) ……..…….....123
4. 2. 3. Sanat (Art)……..…….....137
4. 2. 4. Serüven (Adventure) ……..…….....147
4. 2. 5. Barış (Peace)…….....152

İKİNCİ BÖLÜM

WHıTEHEAD'DE MEDENİYETİN DOĞUŞUNA ETKİ EDEN FAKTÖRLER

1. WHITEHEAD'DE MEDENİYET VE DİĞER "İNSAN TECRÜBELERİ" ARASINDAKİ İLİŞKİ……..…165
1. 1. Medeniyet ve Din…….... 165
1. 2. Medeniyet ve Bilim…….....174
1. 3. Medeniyet ve Felsefe……..…….....176
2. WHITEHEAD'DE MEDENİYETİN DOĞUŞUNDA İNSAN VE TOPLUMUN ROLÜ…….....184
2. 1. Birey Olarak İnsan ve Medeniyet Arasındaki İlişki ……..….....184
2. 1. 1. İnsanın Medeniyetteki Rolünü Belirleyen Unsurlar …… ……188
2. 1. 1. 1. Fikirler (Ideas) ..…….....188
2. 1. 1. 2. Filozoflar (Great Men) ....…….....191
2. 1. 1. 3. Coğrafya…….....194
2. 1. 1. 4. Teknolojik Gelişmeler…….…..197
2. 1. 1. 5. Ekonomik Güç…….....199
2. 2. Toplum ve Medeniyet Arasındaki İlişki……..……..….....200

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

WHıTEHEAD'DE MEDENİYETİN SERÜVENİ: OLUŞ VE ÇÖKÜŞ

1. BİL-FİİL VARLIK OLARAK MEDENİYETİN "BAŞLANGICI" VE "OLUŞU"…….203
2. BİL-FİİL VARLIK OLARAK MEDENİYETİN "ÇÖKÜŞÜ"…….219
2. 1. Medeniyetin Çöküşünü Hazırlayan Sebepler……220
2. 1. 1. Kısır Tekrar Döngüsü……..……220
2. 1. 2. Doğanın Sert Baskısı…….……....221
2. 1. 3. İnsanın İnsan Üzerindeki Baskısı ve "Güç Kullanma"… …….222

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME……..228

KAYNAKÇA……233

KISALTMALAR

A.g.e. : Adı geçen eser

A.g.m. : Adı geçen makale

A.g.md.: Adı geçen madde

A.g.y. : Adı geçen yer

AI : A. N. WHITEHEAD, Adventures of Ideas

Bknz. : Bakınız

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

FR : A. N. WHITEHEAD, The Function of Reason

İSAM : İslam Araştırmaları Merkezi

Krş. : Karşılaştırınız

PR : A. N. WHITEHEAD, Process and Reality

RM : A. N. WHITEHEAD, Religion in the Making

RS : D. R. GRIFFIN, Reenchantment Without Supernaturalism *A Process Philosophy of Religion*

MEB : Milli Eğitim Bakanlığı

MKM : Marmara Kitap Merkezi

M.Ö. : Milattan Önce

MT : A. N. WHITEHEAD, Modes of Thought

MU : İBN HALDUN, Mukaddime, C. I, Çev. Zakir Kadiri UGAN

s. : Sayfa

SDÜ : Süleyman Demirel Üniversitesi

SMW : A. N. WHITEHEAD, Science and the Modern World

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

Üniv. : Üniversitesi

v. : Vefat

Yay. : Yayınları

YKY : Yapı Kredi Yayınları

WPC1 : A. H. JOHNSON, "Whitehead's Philosophy of Civilization" (1950)

WPC : A. H. JOHNSON, Whitehead's Philosophy of Civilization (1962)

ÖNSÖZ

İngiliz kökenli Amerikalı Alfred North Whitehead'in (1861–1947) süreç felsefesi, metafizik ve bilim felsefesi olarak öne çıkar. Onun geliştirdiği varlık felsefesinde medeniyet, insanlığın ortak serüvenidir. Bu anlamda onun varlık felsefesi, bir medeniyet felsefesi olarak da okunabilir. Medeniyetin izlerini Antik felsefede süren Whitehead, geliştirdiği varlık felsefesiyle hem Descartes'ın dualitesini hem de Locke'un katı ampirizmini aşmaya çalışmıştır. "Daha daha iyi bir hayat"ı ifade eden "yaşam sanatı" için insanlığın en büyük tecrübesi olarak "medeniyet", "Alfred North Whitehead'in Medeniyet Teorisi" başlığı altında değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Çalışma Giriş, Sonuç ve Değerlendirme hariç üç bölümden oluşmaktadır. Giriş'te, çalışmanın konusu, amacı ve yöntemi belirtildikten sonra Whitehead'in medeniyet teorisinin daha iyi anlaşılması için genel olarak süreç felsefesi ve Whiteheadci süreç felsefesi hakkında genel bir bilgi verilmektedir. Bunun akabinde ise "medeniyet" kavramının tahlili yapılarak genel olarak medeniyetin ne olduğu ortaya koyulmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde, öncelikle Whitehead'in medeniyet teorisiyle ilgili temel eseri olan *Adventures of Ideas*/*Düşüncelerin Serüvenleri*'nde Whitehead'in geliştirdiği medeniyet görüşü yer almaktadır. Bununla birlikte medeniyet problemiyle niçin ilgilendiği anlamında Whitehead'in medeniyet problemine ilgi nedeni gösterildikten sonra, "medeniyetin doğuşunu hazırlayan şartlar" hakkındaki görüşleri çerçevesinde onun medeniyet teorisi sunulmaktadır. Bununla birlikte farklı bir medeniyet anlayışı ortaya koyan Whitehead'in "medeniyet tanımı" ve onun bu tanımla ortaya koyduğu "medeniyetin tanımlayıcı nitelikleri" tahlil edilip değerlendirildikten sonra, ikinci bölümde, insanlığın "bütünlüklü" tecrübesinin ürünü olan medeniyet tecrübesinin din, bilim, felsefe gibi "diğer insan tecrübeleri" ile ilişkisi ve "medeniyetin oluşumunda insan ve toplumun rolü" üzerinde durulmaktadır.

Üçüncü bölümde, "medeniyetin serüveni: oluş ve çöküş" başlığı altında Whitehead'in medeniyetin ortaya çıkışı, gelişmesi ve çökmesi hakkındaki görüşleri yer almaktadır.

"Sonuç ve Değerlendirme" bölümünde ise araştırma sonucunda elde ettiğimiz medeniyet anlayışı verilirken çalışmanın da genel bir değerlendirilmesi yapılmaktadır.

Bu tezi hazırlamamda destek ve emeği geçen hocam Prof. Dr. Mevlüt ALBAYRAK'a, eleştirileri ve olumlu yönlendirmelerinden dolayı hocam Prof. Dr. Hüsamettin ERDEM ve hocam Doç. Dr. Kemaleddin TAŞ'a çok teşekkür ederim.

"2214-Yurt Dışı Doktora Araştırma Bursu" aracılığıyla bu çalışmamın parçası olan "Whitehead'in Medeniyet Teorisi ve Modern Türkiye" başlıklı doktora araştırma projem çerçevesinde The Center for Process Studies, Claremont School of Theology, Claremont, California/USA'da (2009-2010) araştırma yapma imkânı sağlayan ve bu bağlamda bu çalışmama destek veren TÜBİTAK-BİDEB'e teşekkürü bir borç bilirim.

Kevser ÇELİK

Süleyman Demirel Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ISPARTA, 2011

GİRİŞ

1. ÇALIŞMANIN AMACI, KAPSAMI VE YÖNTEMİ

Bu çalışmanın amacı**,** günümüzde bir problem olarak medeniyet sorgulamasını süreç felsefesinde, özelde de süreç filozofu Whitehead açısından inceleyip ortaya koymaktır. İnsanlığın ortak rüyası olarak "yaşanabilir daha iyi bir dünya" gerçekleştirme mücadelesinde Türk düşünce geleneğine katkı sağlama ve felsefe hayatımıza yeni bir bakış açısı sunma adına 'medeniyet teorisini' Whitehead merkezli süreç felsefesinde araştıracağız.

Düşünce tarihine baktığımızda, insanlığın tarihsel serüveni boyunca medeniyetler birbirleriyle genellikle ya çatışma ya da diyalog şeklinde bir ilişki sergilemişlerdir. Günümüzde bu medeniyetler arasındaki ilişkileri tanımlayan "medeniyetler çatışması", "medeniyetler arası diyalog", "medeniyetler ittifakı" gibi birçok medeniyet tartışmaları ve bu tartışmalar sonucu ortaya çıkan farklı medeniyet teorileri bulunmaktadır. Medeniyet ve medeniyetler arası ilişkiler hakkındaki bu tartışmalar ve bu tartışmaların ürünü olan farklı medeniyet teorileri, bizim "medeniyet" olgusu üzerinde yeniden düşünmemiz gerektiği sonucuna götürmüştür.

Medeniyet, insanlığın ideal düzen arayışlarının tecrübesini simgeler. Medeni entelektüel çabasından dolayı Whitehead "medeniyetler sadece medeni insanlar tarafından anlaşılabilir"[1] diyerek "medeniyet yaratmak"tan önce "medeniyet üzerine konuşma"nın medeni olmayı gerektirdiğini vurgulamaktadır.

Whitehead daha çok mantık, bilim felsefesi ve metafizik alanlarındaki başarılarıyla öne çıkmaktadır. Dolayısıyla bu başarıları, onun diğer önemli çalışma alanlarını gölgede bırakmış ve bu diğer alanlar pek dikkat çekmemiştir. Bu, özellikle onun medeniyet çalışmasıyla ilgili olarak doğrudur.[2] Whitehead'in öne çıkarılmamış olan bu medeniyet teorisi, A. H. Johnson'ın da ifade ettiği gibi, felsefi düşünce

[1] A. N. WHITEHEAD, **Adventures of Ideas**, New York: The Free Press, 1967, s. 164 (Bundan sonra bu çalışma "AI" olarak ifade edilecektir).

[2] A. H. JOHNSON, **"Whitehead's Philosophy of Civilization"**, Victor LOWE-Charles HARTSHORNE-A.H. JOHNSON, *Whitehead and The Modern World -Science, Metaphysics, and Civilization*: *Three Essays on the Thought of Alfred North Whitehead-* içinde, Boston: The Beacon Press 1950, ss. 42-54, s. 42, (Bundan sonra bu çalışma "WPC1" olarak ifade edilecektir); Victor LOWE, **Understanding Whitehead**, Baltimore: The John Hopkins Press 1966, s. 274

açısından hem şaşırtıcı hem de talihsizliktir. Zira, Johnson'a göre, Whitehead'in medeniyet felsefesi onun geniş felsefi sisteminin kompleks yapısındaki asıl alanı oluşturmaktadır.[3] Whitehead, ortaya koyduğu "medeniyet teorisiyle", insanlığın "medeniyet tecrübesine" hem yeni katkılar sunmuş hem de yeni ufuklar açmıştır.

Whiteheadci felsefede herşey dünyadadır ve hiçbir şey dışarıda bırakılmamalıdır. Her şey, bil-fiil varlıklardan meydana gelir, dünya bil-fiil varlıklardan oluşur ve tecrübe her yerde ve her şeydedir. Whitehead'in felsefesinde bu dünyada olmanın en belirgin yönü, dehşet ve korkunun yol açtığı meydan okumalara karşı kendini göstermedir. Whitehead onların üstesinden gelecek bir çalışma içinde olmak konusunda ısrarlıdır. Bu, bu meydan okumalarla yüzleşmeyi gerekli kılar. Felsefecinin temel görevi, kültürün sürekliliğini yineleyebilmenin ve onları yeniden kazanma yöntemlerinin ardına düşmek, bir şeyde yeni ve farklı olanı meydana getiren şeyi sorgulamaktır.

Whitehead'in felsefesi modernite sorununa, bilimciliğe, teknolojik değişime, felsefenin miras olarak aktardığı kesinlikçi iddialarına bir çözüm önerisidir. Modernitenin konumlandırmalarına, yani bilimsel otoriteryenliğe ve teknolojik ürünlerin yarattığı yoğun değişimlere olabildiğince dikkat çeken çalışmalarda ana konu varlık ve oluş'dur (becoming). Bu felsefe hem töz karşıtı, hem de pozitivizm karşıtıdır. Bu yüzden Whitehead'in eserleri, felsefede yeni yol ve düşünme biçimleri arayışının açık ürünleridir.

Whitehead'in felsefi düşünceye yaptığı en büyük katkı etik, din, estetik, bilim, felsefe gibi modernitenin her birini ayrı bir kompartıman olarak kabul ettiği tüm insan tecrübelerini tutarlı bir ilişkiler ağı içerisinde bir araya getirecek bir "bütünlülük" ilkesi sunmasıdır. Whitehead'in medeniyet görüşünün temelinde de bu "bütünlülük" ilkesi bulunmaktadır. Onun bu "bütünlülük" yaklaşımı kendi medeniyetinin problemlerine çözüm sunduğu kadar diğer medeniyetlerin problemlerine de çözüm sunmaktadır.

Toynbee, Spengler, Berdyaev, Sorokin gibi tarih felsefecilerinden ve medeniyet tarihçilerinden daha önce Whitehead, insanlık tarihini bir bütün olarak okumasıyla ve bu çerçevede medeniyetlerin anlaşılmasını sağlamasıyla medeniyet

[3] WPC1, s. 42

fikri'nin yeniden önem kazanmasını sağlamıştır. Bu yönüyle Whitehead, özellikle felsefe çevrelerinden çıkmış tek düşünürdür.[4]

Dolayısıyla daha çok sosyal bilimlerin birikimleri ve kavramsal çerçeveleri doğrultusunda medeniyetlerin doğuş, yükseliş ve çöküş serüveninin değerlendiren söz konusu bu tarih felsefecileri ve medeniyet tarihçileri, bir tür tarih felsefesi yaparlarken; Whitehead, kendi felsefi sistemi (süreç felsefesi) doğrultusunda insanlık tarihini ve tecrübesini bir bütün olarak değerlendirerek bir medeniyet felsefesi yapmıştır.[5]

Bir medeniyet felsefesi olarak Whitehead'in medeniyet teorisi nedir ve günümüz medeniyet anlayışına ne katkı sağlayabilir? Bu iki temel soru, bu çalışmanın yapılmasındaki temel sebebi teşkil etmektedir.

Bu çalışmanın tezleri ise şunlardır:

1. İnsanlığı, medeniyet idealine doğru yükselten 'fikirler'dir.

2. Bu ideali gerçekleştirme serüveninde kazanılan "medeniyet" tecrübesini, geliştiren ve koruyan "fikirler"dir.

3. Bu bağlamda problemlerini çözme adına günümüz medeniyet anlayışının "yeni fikirler"e ihtiyacı vardır.

4. Bu 'yeni fikirler'in bir örneği olarak Whitehead'in medeniyet teorisi, insan tecrübesinin bütünlüğü açısından farklı bir medeniyet örneği sunar ve diğer medeniyet teorilerine göre daha kuşatıcıdır.

5. Bu açıdan Whitehead'in medeniyet teorisi, günümüz medeniyet anlayışına yeni ufuklar açabilir.

Medeniyet teorisini tarihsel medeniyet örneklerinden hareketle ortaya koyan Whitehead, bu teorisinde "medeniyetin tanımı", "medeniyetin insan ve toplumla ilişkisi", "medeniyetin oluşma, gelişme ve yok olma serüveni" olmak üzere ana başlık altında toplamaktadır. Biz de bu çalışmamızda yukarıda ifade edilen tezlerden

[4] Yusuf KAPLAN, **"Sunuş: 'Bütün'ü Kavrayarak 'Parça'lara Ruh Üfleyebilmek"**, WHITEHEAD, *Düşüncelerin Serüvenleri* içinde, İstanbul: Külliyat Yay. 2008, s. XIII
[5] KAPLAN, a.g.m., s. XIII

ve bu üç noktadan hareketle, Whitehead'in medeniyet teorisini ortaya koymaya çalışacağız.

Her araştırmanın kendine özgü özellikleri bulunmaktadır. Özellikle sosyal bilimlerde yapılan araştırmanın sonuçları, bilim dünyasına ve insanlığa genellikle pratikten ziyade teorik olarak katkı sağladığı düşünülür. Ancak burada bahsedilen araştırmanın sadece teorik açıdan değil, aynı zamanda da pratik açıdan da katkılar sağlayacağı düşünülmektedir. Bir filozof olarak Whitehead pratik konulara odaklanmıştır. Ona göre "pratikte her ne bulunursa, insan tecrübesinin tüm alanlarını tanımlamanın faaliyet alanı içinde olmalıdır. Tanımlama pratiği dâhil etmekte başarısız kalırsa, insan tecrübesinin diğer alanları da yetersiz kalır ve bu yeniden düzenlemeyi gerekli kılar." O, amaçsız eylemin, pratiksiz teorinin 'kısır' olduğunu kabul eder ve amacı, "yaratıcı bir ilerleme" olarak tanımlar.

Bu çalışmada kullanılacak temel yöntem, Whitehead'in bu konuyla ilgili fikirlerinin tasviri, tahlili ve eleştirel bir değerlendirmesidir. Çalışmamızda öncelikle Whitehead'in kendi eserleri ve Whitehead'in felsefesi ve medeniyet görüşüyle ilgili ikincil kaynaklar kullanılacaktır. Whitehead'in medeniyet teorisiyle ilgili temel eseri olan *Adventures of Ideas* bu çalışmadaki temel kaynaklardan biri olacaktır. Whitehead, bu kitabının medeniyet problemiyle ilgili olduğunu bizzat önsözünde şu ifadesiyle belirtmektedir: "Bu kitap, aslında medeniyet kavramının bir çalışmasıdır ve medeni varlıkların nasıl ortaya çıktığını anlama çabasıdır".[6] *Adventures of Ideas* bir medeniyet teorisi ortaya koymakla birlikte, bil-fiil durum olarak özelde de bir "Avrupa Tarihi"dir.

Yazılı kaynaklar dikkate alınarak Batı medeniyetini ele almanın birden fazla yöntemi olabilir. Bir yandan ekonomik ilerleme dikkate alınarak yapılabilir, diğer yandan da dine, ahlaka ve düşünce alışkanlıklarına vurgu yapılarak ele alınabilir. Ancak bu yöntemlerden birine dayalı bir çalışma, diğer alanların vurgularını ikincil konuma götürecektir. Yapılabilecek olan, pek çok bakış açısının birbirinin içine geçmiş olduğu olgusunu gözden kaçırmamaktır.[7]

[6] AI, s. vii
[7] AI, s. 43

Whitehead'e göre "gelecek" kendinden önceki dünyasında, yani "geçmiş"te aktif olarak yaşamaktadır. "Her bir tecrübe anı, "geçmiş" ve "gelecek" olarak iki dünya arasındaki bir geçiş"[8] anını ifade ekmektedir. Bu durumda bugünü anlamak için Avrupa'nın köklerine yolculuk, zorunludur.[9] "Düşünceye katkıda bulunma" insanlığın bilgi kaynağıdır. Bu durum, sadece belli bir insan kültürüyle sınırlı değildir. Her bir kültür tecrübesi kendi dönemi açısından sonraki dönemlerle benzerlikler gösterebilir. Bu noktada, Sokrates ile Pavlus'un ölümleri arasındaki bezerlik ve farlılıklarla ilgili kurguların ilginç olduğunu vurgulayan Whitehead'in onların ölümüyle ilgili yaptığı tanımlama ve benzetme dikkat çekicidir: ikisi de "şehit"tir.[10] Bu yaşanmışlık örnekleri, "geçmiş" ve "gelecek" arasında var olan ilişkiye işaret ederek, bize "geçmiş"in kendisinin ötesindeki "gelecek"te doğacak objektif bir varlığa sahip olduğunu gösterir.[11]

Sonuç olarak Whitehead insan(lık) tecrübesine bütüncül bir felsefi bakışla bakan bir filozoftur. İnsan tecrübesinin bütün alanlarını kendinde ihtiva eden Whiteheadci "medeniyet" teorisi, yada tecrübesi, dünyanın içinde bulunduğu sorunlara ciddi çözüm önerileri sunabilecek güçtedir.[12] Bu açıdan "Witehead'in medeniyet teorisi" isimli bu çalışmanın Türk düşünce dünyasına faydalı olacağı ve ileride bu konuda yapılacak çalışmalara ışık tutacağı kanaatindeyiz.

Whitehead'in medeniyet teorisine geçmeden önce, çalışmamızın girişini oluşturan bu bölümde, öncelikle "süreç felsefesi"nin ne olduğunu ve onun tarihsel serüvenini kısaca ortaya koyduktan sonra genel çerçevede Whitehead'in felsefesini vermeye çalışacağız. Daha sonra da araştırma problemimiz olan "medeniyet"in kavramsal tahlilini verip düşünce tarihinde öne çıkan medeniyet teorilerine değinerek "medeniyet" kavramının kısa tarihsel serüveni üstünde duracağız.

[8] AI, s. 192
[9] AI, s. 53
[10] AI, s. 54
[11] AI, s. 191
[12] KAPLAN, a.g.m., s. XV

2. SÜREÇ FELSEFESİ

Süreç felsefesi, 20. yüzyılda hem bilim çevrelerinde hem de metafizik problemlere aşina çevrelerde giderek artan önemiyle dikkat çekmektedir. Süreç felsefesi, süreç düşüncesi çerçevesinde bir "gerçeklik" (reality) teorisi ortaya koymaya çalışan bir metafizik girişimidir.[13] Şimdilerde ilginin artmasına karşın, süreç felsefesinin başlangıç öyküsü yeni değildir. Felsefe tarihinin farklı dönemlerinde süreç düşüncesi değişik formlarda ele alınmıştır. Süreç felsefesinin bu tarihsel öyküsüne geçmeden önce, süreç felsefesi nedir? sorusunu cevaplamak daha uygun olacaktır.

"Süreç felsefesi" terimi bazen varlıktan (being) ziyade oluşu (becoming) vurgulayan Herakleitos'un felsefesi gibi felsefeleri ifade etmesine rağmen genellikle cevher (substance) fikrine karşın süreci (process) temele alan Whitehead'in felsefesi gibi felsefeleri ifade etmektedir.[14] Süreç felsefesi, ya oluş (becoming) ya değişim (change) ya da her ikisine vurgu yaparak süreç (process) fikrini savunmaktadır.[15] Bu yüzden süreç felsefesi terimini tam olarak açıklığa kavuşturmak için "oluş (becoming), değişim (change), süreç (process)" kavramları üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

"Oluş" (becoming), "bir varoluş formu ya da düzeninden başka bir varoluş formu ya da düzenine geçiştir."[16] Daha açık bir ifadeyle, oluş bir süre içinde devamlı değişme ve gelişmeyi ifade eden kuvve durumundan fiili duruma yani imkândan gerçekliğe geçiştir.[17] Bu bağlamda "değişim" (change), "süreklilik"in (permanence) zıddıdır; özellikle Bergson ve Whitehead'in felsefesinin merkezini oluşturmaktadır.[18] Bu kavramlarla yakından bağlantılı olan "süreç" (process) ise belli bir birlik veya birleştirici ilkeyi de barındıran bir değişmeler dizisini ifade etmektedir. Bu yüzden

---

[13] Nicholas RESCHER, **Process Metaphysics: An Introduction to Process Philosophy**, New York: State University of New York Press 1996, s. 7
[14] William L. REESE, **Dictionary of Philosophy and Religion: Eastern and Western Thought**, New Jersey: Humanities Press and Sussex: Harvester Press 1980, s. 459
[15] Stephen PRIEST, **"Process Philosophy" maddesi**, Ed. Ted HONDERICH, *The Oxford Companion To Philosophy*, Oxford and New York: Oxford University Press 1995, s. 721
[16] Ahmet CEVİZCİ, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Paradigma Yay., 2003, s. 297
[17] Süleyman Hayri BOLAY, **Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü**, 10. Basım, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2009, s. 269
[18] REESE, a.g.e., s. 86

"süreç", "değişim" (change) ve "olay" (event) kavramıyla ilgilidir.[19] Bu kavramlardan hareketle süreç felsefesi, gerçekliği temel kavramı "süreç"le açıklayan, "doğadaki yaratıcı ilerleme ve gelişmeyi" ve "varolanın değişmekte veya oluş içinde olduğunu"[20] vurgulayan bir felsefi görüştür.

Süreç felsefesi, modern dönemde Avrupa ve Amerika'da spekülatif felsefe veya metafiziğe yön veren büyük ve derin bir değişime işaret etmektedir. Süreç veya oluşu vurgulayan bu felsefe, aynı zamanda "ilişkiler" ve "rölativite"ye de vurgu yapmaktadır.[21] Bununla birlikte tüm süreç düşüncelerinin temelinde evrenin canlı olduğu görüşü bulunmaktadır.[22] Bu düşüncenin çıkış noktasını ise "değişim ve süreklilik" problemi oluşturmaktadır.

Süreç felsefesinin çıkış noktasını oluşturan "değişim ve süreklilik" kavramı, yeni bir felsefi problem değildir. Düşünce tarihine baktığımızda bu problem, Batı düşünce tarihinde Antik Yunan düşüncesinin ilk dönemlerine kadar uzanmaktadır.[23] Dolayısıyla felsefe tarihi açısından gerçekliğin süreç (process) halinde olduğu düşüncesi yeni değildir. Bilindiği kadarıyla felsefe literatüründe süreç düşüncesin ilk izlerine Antik Yunan filozofu Herakleitos'ta (v. MÖ. 475) rastlanmaktadır.[24] "Aynı nehirde iki defa aşağı doğru gitmek mümkün değildir. Çünkü yeni ve daima yeni dalgalar senin üstünden akar"[25] diyerek Herakleitos, her şeyin bir akış halinde, sonsuz bir değişim içinde olduğunu ileri sürmüştür.

Herakleitos ile başlayan süreç düşüncesinin bu öyküsünü devam ettirenler arasında Platon (M.Ö. 427–347), Aristoteles (M.Ö. 384–322), Fausto Socinus (1539–1604), Leibniz (1646–1716), David Hume (1711–1777), Hegel (1770–1831), F. W. J. Von Schelling (1775–1854), Schopenhauer (1788–1860), Jules Lequier (1814–1862), Karl Marx (1818–1883), G. T. Fechner (1801–1884), Friedrich Nietzsche

---

[19] PRIEST, a.g.md., s. 721
[20] CEVİZCİ, a.g.e, s. 371
[21] Charles HARTSHORNE, **"The Development of Process Philosophy"**, Ed. Ewerth H. COUSINS, *Process Theology Basic Writtings* içinde, New York: Newman Press 1971, s. 47-48
[22] W. Norman PITTENGER, **"Process Thought: A Contemporary Trend In Theology"**, Ed. Ewerth H. COUSINS, *Process Theology Basic Writtings* içinde, New York: Newman Press 1971, s. 26
[23] Mehmet S. AYDIN, **"Süreç (Proses) Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi"**, *Alemden Allah'a* içinde, İstanbul: Ufuk Yay. 2000, s. 35
[24] Mevlüt ALBAYRAK, **Tanrı ve Süreç**, 2. Baskı, Isparta: Fakülte Kitabevi Yay. 2001, s. 24
[25] Karl VORLANDER, **Felsefe Tarihi**, Çev. Mehmet İZZET& Orhan SAADETTİN, Günümüz Diline Aktaran: Yüksel KANAR, Cilt 1-2, İstanbul: İz Yayıncılık 2004, s. 53

(1844–1900), William James (1842–1910), Charles Sanders Pierce (1839–1912), Emile Boutroux (1845–1921), C. Lloyd Morgan (1852–1936), Samuel Alexander (1859–1938), Henri Bergson (1859–1941), Alfred North Whitehead (1861–1947), Nicolas Berdyaev (1874–1948), John Dewey (1859–1952), William Pepperell Montague (1873–1953), Pierre Teilhard de Chardin (1881–1955), Andrew Paul Ushenko (1900–1956), Gilles Deleuze (1925–1995), Charles Hartshorne (1897–2000), Nicholas Rescher (1928-)[26], John B. Cobb, Jr. (1925-), David Ray Griffin (1939-) gibi birçok filozof yer almaktadır. Ayrıca bu süreç filozofları listesine, Budistler (yaklaşık MÖ. 1000-); Croce, Collingwood, Heidegger; Sri Jiva, Mukerji ve İkbal gibi Modern Hindistan'daki düşünürler; Fransız filozof Renouvier, Amerikalı filozoflar DeWitt H. Parker ve E.S. Brightman; İtalyan filozof Bernardino Varisco dahil edilmektedir.[27]

Bütün bu filozoflarda farklı formlarda da olsa "süreç düşüncesi" var olmasına rağmen süreç felsefesi denilince daha çok akla İngiliz matematikçi, mantıkçı ve filozof Alfred North Whitehead gelmektedir.

Whiteheadci süreç düşüncesine geçmeden önce "süreç felsefesi" kavramının işaret ettiği temel anlamlara değinmek istiyorum.

En geniş anlamda ele alınırsa "süreç" (process) kavramı, aralarında büyük farklar var olmasına rağmen yukarıda ifade edilen ve düşünce tarihinde süreç düşüncesinin izlerini taşıyan bütün düşünürlere atfedilebilir. Ancak "süreç" kavramı genel olarak üç anlamla sınırlandırılmaktadır: Birincisi, Hegel'den 20. yüzyıla kadar olan, 19. yüzyılda süreç düşüncesi alanında gerçekleştirilen gelişmeyle sınırlandırılır. İkincisi, "süreç" kavramı Pierce, James, Dewey, Whitehead, Bergson ve yeni evrimciler gibi 19. yüzyıl sonundaki ve 20. yüzyıldaki düşünürlerle sınırlandırılır. Üçüncüsü, "süreç" kavramı çoğunlukla sadece Alfred North Whitehead'in düşüncesiyle ve doğrudan ondan geliştirilen hareketle sınırlandırılır.[28] 19. ve 20.

---

[26] Kevser ÇELİK, **"Süreç Din Felsefesinde Din-Bilim İlişkisi"**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mevlüt ALBAYRAK, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri ABD, Isparta 2006, s. 22

[27] Daha ayrıntılı bilgi için bknz. Charles HARTSHORNE, "**Ideas and Theses of Process Philosophers"**, Ed. Lewis S. FORD, *Two Process Philosophers: Hartshorne's Encounter with Whitehead* içinde, Tallahassee, Florida: American Academy of Religion 1973, s. 100

[28] Ewerth H. COUSINS, **"Process Models in Culture, Philosophy and Theology"**, Ed. Ewerth H. COUSINS, *Process Theology Basic Writtings* içinde, New York: Newman Press 1971, s. 8

yüzyılda bilimin sunduğu yeni bakış açıları birçok düşünürü etkilemiştir. Bunlar arasında dikkat çeken düşünürlerden biri, 1920 ve 30'larda süreç felsefesi olarak isimlendirilen bir metafizik geliştiren A. N. Whitehead'dir. Whitehead'in düşüncesi kapsayıcıydı ve bunu sepülatif bir felsefe olarak sundu.[29] Süreç felsefesi adı verilen bu felsefe, madde ve kozmosun evrimi hakkında öğrenmiş olduğumuz bilimsel gerçeklerin, sorgulanması gerektiğini savunmaktadır. Nitekim bu felsefe, objelerin kümeleşmelerinden ziyade, olayların birbiriyle ilişki ve oluş içinde olduğunu vurgulamaktadır.[30] Bununla birlikte klasik metafiziğin aksine "sebep kadar sonucun da faal" olduğunu savunmaktadır.[31]

Süreç felsefesinin en önemli ve en temel fikirleri şunlardır[32]:

- Bilfiil durumlar olarak anlamlandırılan olaylar (event), cevher (substances) değil temel ilkedir.
- Her bir olay, bir önceki olayla bağlantılıdır.
- Olayların amacı, yaratıcılığı ve tecrübenin yoğunluğunu en yüksek dereceye çıkartmaktır.
- Olaylar alternatifler arasında aktif bir seçmeye sahiptirler.
- Beden ve zihin, birbirine bağlıdır.

Bu değerlendirmelere göre süreç felsefesi, Batı'da Alfred North Whitehead tarafından modern bilime uygun bir şekilde geliştirilmiş ve sistemleştirilmiş olan, genellikle oluşa (becoming) yani değişim (change) ve sürekliliğin (permanence) olduğu sürece (process) vurgu yapan bir felsefedir.

Hayatının büyük bölümünü matematik, mantık ve bilim alanındaki çalışmalarıyla geçiren Whitehead, 63 yaşında Harvard Üniversitesi'nde felsefe profesörü olarak çalışmaya başlamasıyla birlikte felsefe alanına yoğunlaşmıştır.[33] Onun felsefi sisteminin temelini kozmoloji oluşturmaktadır. Her şeyin birbirine bağlı

---

[29] John A. JUNGERMAN, **World in Processs: Creativity and Interconnection in the New Physics**, Albany: State University of New York Press 2000, s. 2
[30] JUNGERMAN, a.g.e., s. 3
[31] AYDIN, a.g.m., s. 45
[32] JUNGERMAN, a.g.e., s. 3-4
[33] Forrest WOOD, Jr., **"Preface"**, *Whiteheadian Thought as a Basis for a Philosophy of Religion* içinde, İnternet Erişim: http://www.religion_online.org/showchapter.asp?title=2411&C=2360, (01.02.2005)

ve birbiriyle ilişkili içinde olduğu bu kozmolojide Tanrı da dâhil hiçbir varolan dışarıda bırakılmaz. Bu yüzden bağımsız varlık düşüncesini savunan klasik gelenekteki anlayışın aksine Whitehead'in metafiziğinde bağımsız varlık fikri yoktur. Nitekim evrendeki tüm şeyler ve unsurlar esas olarak birbirlerinin var oluşlarıyla ilgilidir.[34] Whitehead'e göre eğer tabiatı oluşturan unsurlar hiç değişmeden kalan sürekli bireysel varlıklar olarak tanımlanırsa, tabiatın sürekli yenileyici değişiminin farkına varılmayacak ve bu asla anlaşılmayacaktır. Bu yüzden "felsefenin görevi, sürekliliği ve değişimi bağdaştırmak, "şeyler"i süreçler olarak kavramak; varlıkları oluşun biçimlendirdiğini, bireysel kimliklerin doğup yok olduğunu göstermektir."[35] Sonuç olarak değişim ve sürekliliği temel alarak Whitehead, birbirinden farklı bu iki felsefi anlayışı bir bütün halinde sistemleştirmiştir.[36]

Whiteheadçi süreç felsefesinin ayırıcı özelliklerinden biri de tekâmül (evolution) görüşüdür. Süreç felsefesi tecrübeyi merkeze aldığından Darwinci tekâmül görüşünü reddetmektedir. Çünkü ateizm ve nominalizme düşen Darwinizm, tekâmüle dayalı ilerlemenin büyük çapta bir sıçrama olduğunu kabul etmez. Darwinci tekâmül süreci tamamen rehbersiz meydana gelmiştir. Darwinci görüşün yanlışlığını ortaya koymaya çalışanlar, her bir türü yoktan var eden yaratıcı Tanrı fikrini savunuyorlar. Ancak süreç felsefesi yoktan yaratmayı reddederek bizlerin ve dünyanın tekâmül süreciyle var olduğunu savunmaktadır. Diğer taraftan Tanrı'nın asli mahiyetinde var olan ezeli objeleri kabul ederek nominalizme karşı çıkmaktadır. Böylece tekâmüle dayalı ilerlemenin ifadesi olan sıçramanın nasıl anlaşılması gerektiği için bir temel sunmaktadır. Nihayetinde tüm bunlar tecrübeyle uyumludur.[37]

Bu felsefede "tecrübe" kavramı diğer temel kavramlardan biridir. Süreklilik ve değişim halinde olan bu evrende, "tecrübe" statik değildir. "Geçmiş"ten etkilenip "şimdi"den bir şeyler kazanan sonra da "gelecek"e yön veren bu "tecrübe", daima bir "süreç" (process) içindedir. Bu oluş sürecinde her bil-fiil varlık, çokluğun birlikteliğini kendinde bire dönüştürür ve kendini de çokluğun birlikteliğine ekler.

[34] ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 35
[35] ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 25
[36] ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 25
[37] Mevlüt ALBAYRAK, **Felsefe ve Din: Din Felsefesine Giriş**, 1. Baskı, Ankara: Asil Yayın Dağıtım 2007, s. 227

Buna göre "tecrübe damlası" (drop of experience)[38] olan her bir bil-fiil varlık, evrenin sürekliliğini ve çoğul niteliğini sergilemektedir. Buradan hareketle Whitehead'e göre spekülatif felsefenin görevi, karşılıklı ilişki ve zorunlu birlikteliğin var olduğu bu varoluş sürecini açıklamaktadır.[39] Whitehead, spekülatif felsefeyi ise "tecrübe dünyamızdaki her bir unsurun yorumlanabileceği ilkesine dayanarak genel fikirlerin tutarlı, mantıksal ve zorunlu bir sistemini ortaya koyma çabası"[40] olarak tanımlamaktadır. Gerçekliği ne katı rasyonalizmin ne de katı ampirizmin sınırlarına göre tanımlayabiliriz iddiasını temele alarak düşüncesini sistemleştiren Whitehead, Batı düşünce tarihinde farklı ve yeni bir gerçeklik (reality) görüşü yaratmıştır.[41]

Whitehead geçmiş felsefi geleneğin ilgisini soyut kavramlara yoğunlaştırmasından dolayı felsefi düşüncede birtakım zorluk ve karışıklıkların ortaya çıkmasına sebep olduğunu savunmuştur. Ona göre felsefi düşünceyi bu zorluklardan kurtarmak için sahip olduğumuz tecrübeyi daima "bütüncül" bakış açısıyla dikkate almak zorundayız.[42]

Tecrübe dili, dil de tecrübeyi var eder. Dil, süreç içindedir. Dil, medeniyeti varlığa getirirken, gelişen medeniyet de dili var ediyor.[43] Dilin artan zenginliği, felsefede yeni kavramları zorunlu kılar. Kavram, filozofun adıyla şahıslaşır. "felsefenin en büyük güçlüğünü dildeki yoksunluğa"[44] bağlayan Whitehead de kendi teknik kavramlarıyla kendi sözlüğünü oluşturmuş ve kavramlar şahıslaşmıştır. Bunlar; süreç (process), bil-fiil varlıklar (actual entities) veya bil-fiil durumlar (actual occasions), kavrayış (prehension), somutlaşma süreci (concrescence), topluluk (nexus-society), olay (event), ezeli objeler (eternal objects) kavramlarıdır.

---

[38] A. N. WHITEHEAD**, Process and Reality**, Ed. David Ray GRIFFIN and Donald W. SHERBURNE, New York: The Free Press 1978, s. 18 (Bundan sonra bu çalışma "PR" olarak ifade edilecektir).

[39] Ufuk BİRCAN, **"Whitehead'in Süreç Felsefesinde Descartes ve Hume Eleştirisi Üzerine Bir Deneme"**, Ekev Akademi Dergisi, Sayı: 42, Yıl: 14, Kış 2010, İnternet Erişim: http://ankara.academia.edu/UfukBircan/Papers/156547/Whiteheadin_Surec_Felsefesinde_Descartes_ve_Hume_Elestirisi_Uzerine_Bir_Deneme, (04.02.2010), s. 5

[40] PR, s. 3

[41] WOOD, a.g.y.

[42] PR, s. 18

[43] A. N. WHITEHEAD, **Modes of Thought**, New York: The Free Press 1968, s. 35 (Bundan sonra bu çalışma "MT" olarak ifade edilecektir).

[44] A. N. WHITEHEAD, **Aşkın'a Ölümsüzlük**, Türkçesi: A. Baki GÜÇLÜ, Ankara: Ark Yayınevi 1994, s. 68

Whitehead'in felsefesini ve bu felsefe çerçevesinde "medeniyet teorisini" anlayabilmemiz için bu kavramlardan bazısının üzerinde durmamız gerekmektedir.[45]

Bilfiil Varlıklar (Actual Entities)/Bilfiil Durumlar (Actual Occasions), dünyayı oluşturan nihai gerçek şeylerdir ve bunlardan daha reel olan başka şeyler yoktur. Bu bil-fiil varlıklar, birbirinden farklı fakat kompleks ve birbirine bağlı olan tecrübe damlalarıdır (drops of experience).[46] Aynı zamanda bir bil-fiil varlık, diğer bil-fiil varlıklar tarafından üretilen veriyi (data) tecrübe eden bir "suje"dir. [47]

Bil-fiil varlığın bizzat kendisi süreçten doğmaktadır. Dünyanın oluşturduğu nihai gerçekler olan bil-fiil varlıklar, dünyanın oluş ve sürecinin bir parçası olarak kabul edilmektedir. Whitehead'in ifadesiyle, "bil-fiil dünya, bir süreçtir (process) ve bu süreç, bil-fiil varlıkların oluşumudur (becoming). Bu yüzden bil-fiil varlıklar, yaratıklardır (creatures)."[48]

Her bil-fiil varlık, gerçekleşmesi için diğer bil-fiil varlıkları bil-kuvve durumlar olarak içermektedir. Diğer bir ifadeyle her bil-fiil varlık, diğer bil-fiil varlığın gerçekleşmesine katkı sağlamaktadır .[49] "Bil-fiil varlığın oluşumunda birçok varlığın –bil-fiil ve bil-fiil olmayan– potansiyel birliği, tek bil-fiil varlığın gerçek birliğini kazanır; böylece bil-fiil varlık birçok potansiyelin gerçek somutlaşma süreci olur."[50] "Her bil-fiil varlık sayısız biçimlerde "bölümlenebilir"dir ve her bir "bölümleme biçimi kavrayışların (prehensions) sınırlı sayıdaki kotasını verir. Bir kavrayış kendisini bil-fiil varlığın genel özelliklerine göre yeniden üretir: bu dış dünyaya bir başvurudur ve bu anlamda onun "vektor" özelliğe sahip olduğu söylenebilecektir; o duygu, amaç, değerlendirme ve sebep-sonuç ilişkisiyle ilgilidir. Gerçekte bil-fiil varlığın bir özelliği kavrayışta yeniden üretilir."[51]

Whitehead'e göre bil-fiil varlıklardan oluşan bil-fiil dünya "mikro-kozmik şeylerden (entities) meydana gelmiştir ve her bil-fiil varlık, atomik birlik içindeki bir hücredir. Ancak o, sadece süreç olarak ya da akıp giden bir şey olarak algılanabilir.

---

[45] Daha önceki çalışmalarımızda "bil-fiil şeyler" olarak ifade edilen "actual entities" kavramı burada "bil-fiil varlıklar" olarak ifade edilecektir.
[46] PR, s. 18
[47] A.H. JOHNSON, **"Truth, Beauty and Goodness in the Philosophy of A. N. Whitehead"**, Philosophy of Science, Vol. 11, No. 1 (Jan., 1944), pp. 9-29, s. 10
[48] PR, s. 22
[49] ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 14
[50] PR, s. 22
[51] PR, s. 19

Whitehead'e göre bil-fiil varlıklar veya bil-fiil durumlar olan atomlar, büyüme, kemale erme ve sonra da yok olma özelliğine sahiptirler. Aynı zamanda bil-fiil varlıklar canlı, dinamik, geçici, bölünebilir, karmaşık ve karşılıklı olarak birbirine bağımlıdır. Ancak bil-fiil varlıklar kozal olarak birbirinden bağımsızdırlar ve onların bölünebilirlik özelliği de sadece kendi gerçekleşmesini ifade etmektedir." [52]

Whitehead'te bil-fiil varlıklar fiziksel ve zihinsel olarak dipolar (çift kutuplu) bir yapıya sahiptirler. Biri olmadan diğerini anlamak mümkün değildir. Bu iki kutup birbirine bağlıdır ve birbirinden ayrılamazlar. Her bil-fiil varlık fiziksel kutbundan dolayı zamandadır, zihinsel kutbundan dolayı ise zamanın dışındadır.[53] Whitehead bil-fiil varlık ile bil-fiil durum arasında bir noktada ayrım yapar: O, bil-fiil varlık terimini Tanrı için de kullanılırken, bil-fiil durum terimini Tanrı için kullanmamaktadır. Nitekim bil-fiil durumların meydana getirdiği yapı, bil-fiil dünyadır, Tanrı değil.[54]

Kavrayış (Prehension) kavramıyla Whitehead, bilinç halini gerektirmeyen ve her türlü "şey" arasında var olan evrensel bir ilgiyi, bağlantıyı, anlayışı ve kavrayışı ifade etmektedir.[55] Yani Whitehead kavrayış kavramını sadece bilinçli kavrayış anlamında değil, bu kavramın ifade ettiği en geniş anlamda kullanmaktadır. Kavrayış kavramı, duygu, amaç, değer ve sebeplilikle ilgili bir kavramdır. Kavrayışlar, bil-fiil varlıkların tabiatındaki somut unsurlardır. Bununla birlikte onlar, dış dünyaya işaret etmektedirler.

Her bil-fiil varlık, kendinden önce ve kendisinden sonra gelen, kendisi dışındaki bil-fiil varlıkları da kavramaktadır. Böylece onlar bir "topluluk" oluşturmaktadır.[56] Kavrama negatif ve pozitif olmak üzere iki şekilde olmaktadır. "Hisler (feelings) denilen pozitif kavrayışlar, Whitehead'e göre sujenin reel içsel yapısına bir katkı yapmaktadırlar. Bununla birlikte bu katkı bir gerçeğe veya bir ideale karşı verilen tepkidir. Söz konusu bu gerçek veya ideal ise sürecin gelişmesinde aktif bir role sahiptir. Hislerden arınma olarak ifade edilen negatif kavrayışlar ise Whitehead'e göre sujenin içsel yapısına bir katkı yapmamaktadırlar.

[52] ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 12
[53] ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 13
[54] ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 12
[55] AYDIN, a.g.m. , s. 43
[56] AYDIN, a.g.m. , s. 44

Aynı zamanda negatif kavrayışlar, sujenin birliğini oluşturan kavrayışların ilerleyen somutlaşma sürecinde elde ettiği kendi verisini işlevsiz ve etkisiz hale getirmektedir. Bundan dolayı negatif kavrayış, geçmişte bir yerde olduğu halde sürecin gelişiminde açık ve belirgin pozitif bir rol oynamamaktadır. Negatif kavrayışta, reddetmeden dolayı kavranan kavrayanın yapısına bir unsur olarak giremez. Ancak pozitif kavrayışta, negatif kavrayıştaki reddetmenin aksine bir benimseme gerçekleşmektedir. Sonuçta bir varlığın ötekini kavraması, ötekinde gerçeklik kazanmasını (objektifleşmesini) mümkün kılmaktadır."[57]

Whitehead'e göre her kavrayış eylemi üç önemli faktörden oluşmaktadır. Birincisi, kavrayan suje. Yani o, kavrayışın somut bir unsur olduğu bil-fiil varlıktır. İkincisi, suje tarafından kavranan veriler (datum). Üçüncüsü, subjektif form. Yani sujenin verileri nasıl kavradığıdır. [58] Subjektif formun "duygular (emotions), değerler (valuations), amaçlar (purposes), zıtlıklar (adversions), nefretler (aversions), şuurluluk (consciousness) vs." [59] gibi birçok türü bulunmaktadır.

Whitehead bil-fiil varlıkların kavrayışını "fiziksel kavrayış", ezeli objelerin kavrayışını "kavramsal kavrayış" olarak adlandırmaktadır. Her iki kavrayış türünde subjektif formun yani kavrayış tarzının şuurluluğu içermesi gerekmemektedir.[60] Bu en geniş anlamda bir "kavrama" olayıdır. Kavranılan bil-fiil varlık, kavrayanın dünyasında "objektifleşir", yani orada gerçeklik kazanır.

"Somutlaşma süreci" (concrescence) kavramı birlikte büyüme, gelişme anlamına gelen Latince benzer bir fiilden türetilmiştir. Ayrıca "somut şey" fiziksel bir gerçeklik kavramına eşit olarak da kullanılmaktadır. Whitehead "somut şey" kavramıyla birlikte oluş ve birlikte büyümeyi kast etmektedir.[61] Whitehead, evrende iki tip sürecin olduğunu ileri sürmektedir. Whitehead'in kendi ifadesiyle "evrende iki tip akıcılık (fluency) bulunmaktadır. Bunlar, somutlaşma süreci ve geçiş sürecidir. Somutlaşma süreci, "tek bir şeyin birliğinde bir çok şeyin gelişmesi, büyümesidir." Somutlaşma süreci, bil-fiil varlık veya bil-fiil durum olarak adlandırılır. Geçiş süreci ise belirli bir varlıktan belirli bir varlığa geçiştir. Locke'un ifadesiyle zaman

[57] ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 17-18
[58] PR, s. 23
[59] PR, s. 24
[60] PR, s. 23
[61] ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 14-15

kavramının bir yönü olan sürekli yok oluştur."[62] "Herhangi bir varlığın yapısında akıcılığın var" olduğunu ifade eden somutlaşma süreci, Whitehead'e göre, bil-fiil durumun varlığa girmesiyle gerçekleşir. Diğer bir ifadeyle somutlaşma süreci, "bil-fiil varlığı meydana getiren oluşum eylemidir… O, süreç halindedir. Bu süreç ise tecrübenin oluşumudur. Bu süreç, yani somutlaşma süreci, objeleri alma ve objeleri belirli tek bir birlik içinde birleştirmenin aktif sürecidir."[63]

Topluluk (Nexus-Society), bil-fiil varlıkların bir grubudur, toplamıdır.[64] Whitehead'in felsefesinde bil-fiil varlıklar, diğer bir ifadeyle "oluşum birlikleri ya da tecrübe damlaları olan bil-fiil varlıklar dünyayı meydana getiren gerçek şeylerdir." "Evrende birbirinden soyutlanmış ve birbiriyle ilişkili olamayan hiçbir şey yoktur. Aksine her şey birbiriyle ilişki içerisindedir. Tüm gerçeklik de birlikteliktir."[65] "Bil-fiil varlıklar arasında gerçek anlamda bir birlik veya birliktelik söz konusudur. Bu birliktelikte, birliğe katılanlar gerçek olduğu gibi bu birliktelik de gerçektir. Nitekim "topluluk", ilişkisiz bir birliktelik değildir. Tecrübenin sunduğu olgu ve olaylar, bil-fiil varlıklar, bil-fiil varlıklar arasındaki kavrayış ve bil-fiil varlıkların oluşturduğu topluluktur."[66]

Bil-fiil dünya, topluluktur. Bir bil-fiil varlığın bil-fiil dünyası, bil-fiil varlığın ötesindeki bil-fiil dünyada birtakım alt topluluklara indirgenir. Onlar arasında sürekli bir ilişki vardır. Whitehead'in geliştirdiği organik felsefe için bu topluluk anlayışı çok önemlidir. Burada ifade edilen ilişki, klasik metafizikteki sebep-sonuç ilişkisi şeklinde değildir. Klasik metafiziğe göre faal olan sadece sebeptir. Ancak Whitehead'in felsefesinde "sebep kadar sonuç da faaldir" ve bu yüzden büyük önem ifade etmektedir. Bil-fiil varlıkla topluluk arasında farklılıklar bulunmaktadır. Mikro-kozmik olan bil-fiil varlıkların her biri faaldir. Diğer bir ifadeyle bil-fiil varlıkların her biri bir oluşma sürecidir. Ancak mikro-kozmik dünyadaki ağaçlar, evler, insanlar, vs. tek bil-fiil varlıklar değildirler. Onlar toplulukların veya bil-fiil varlıkların topluluklarıdır. Ayrıca "topluluk'ta tanımlanamayacak, anlatılamayacak kadar bil-fiil

[62] ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 14
[63] ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 15
[64] PR, s. 24
[65] ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 19-20
[66] AYDIN, a.g.m., s. 44

varlıklar vardır."[67] Topluluk kavramı, sadece organik bir birleşim olmadığı için çağdaş kozmoloji için de uygun bir kavram olarak görülmektedir. Dolayısıyla bu kavram, insan toplulukları, çevrebilim sistemleri gibi gruplar için de kullanılabilir.[68]

Whitehead bil-fiil durumların (actual occasions) bir topluluğuna (nexus) daha genel anlamda "**Olay" (Event)** adını vermektedir.[69] Öyleyse süreç felsefesine göre her şey, aynı zamanda bir "olay"dır. Bunu, şöyle bir örnekle açıklayabiliriz: Bir kitap, kitap oluncaya kadar bir süreç yaşamıştır. Yani kitap, kitap oluncaya kadar belli zaman dilimi içerisinde birtakım değişik aşamalar geçirmiştir. Bu örnekten de anlaşılacağı gibi yaratıcı süreç durağan veya sabit değildir. Evrenin dinamik yapısı gereği, "şu an var olan bir olay daha sonra başka bir olay olmaktadır. Süreç felsefesine göre bir olay diğer olaylardan bağımsız değildir. Olaylar arasında bir ilişki mevcuttur. Dolayısıyla gerçeklik baştanbaşa birlikteliktir."[70] Whitehead'e göre olaylar, tabiatın somut gerçeklikleridir. Onlar, bizzat kendilerinin karşılıklı ilişkilerinde ve sahip oldukları bazı özelliklerde belirli bir yapıyı gösterirler.[71] Olay, "doğal olarak meydana gelen mutlak birliktir." Bu açıdan olay, "var olan her şeyle yani diğer olaylarla ilişkilidir." Ayrıca Whitehead, "olayın zamanla ilişkili olduğunu ifade etmektedir. Buradan hareketle olay, bir zaman süresi boyunca bir mekânın hacmidir."[72] Whitehead, mekân-zaman bölgesi (space-time region) veya alanı (region), olayla eş anlamlı olarak kullanmıştır. Olayı bil-fiil varlık anlamında da kullanmasına rağmen her zaman bu anlamda kullanmamıştır.[73]

Tecrübe sürecinde bir ideal tarafından yönlendirilir. Genel imkânlar olarak görülen bu idea(lar) Whitehead tarafından **"ezeli objeler" (Eternal Objects)** olarak adlandırılır.[74] Ezeli obje, salt (pure) potansiyeldir.[75]

Ezeli objeler mahiyetleri bakımından soyutturlar. Bu yüzden ezeli objeler, kendileri ve başka formlar için bir anlama sahip olmayıp sadece somutlaşma süreçleri için bir anlama sahiptirler. O halde ezeli objeler, gerçeğin spesifik

[67] ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 20
[68] ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 20-21
[69] PR, s. 73
[70] ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 21
[71] ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 21
[72] ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 21
[73] ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 22
[74] JOHNSON, a.g.m., s. 10
[75] PR, s. 23

belirlenimleri için salt imkanlardır. Buradan hareketle Whitehead, ezeli objeler kavramı yerine bil-kuvveler kavramının da kullanılabileceğini kabul etmektedir. Buna göre ezeli objeler, evrenin "salt bil-kuvveleri'dir (pure potantiality)". Diğer bir ifadeyle onlar, bütün mümkün niteliklerin ve özelliklerin bir deposudur. Bununla birlikte "ezeli obje, yalnızca bil-fiil varlıkların oluşumunda yer almakla (ingression) kendi imkânına göre tanımlanabilir." Görüldüğü üzere Whitehead, olayların ezeli objelerle genel ilişkisini, "varlığa girişi ifade" eden "yer alma" (ingression) kavramıyla göstermektedir. Ezeli objelerin varlığa girişi ise oluşum sürecindeki gerçeklikleri şekillendirme anlamındadır. Buna göre ezeli objelerin bil-fiil olabilmeleri için yer alma (ingression) zorunludur. Çünkü bu yer alma olmaksızın hiçbir olay ve hiçbir ezeli obje somutlaşma sürecine giremez; dolayısıyla da var olamaz. Ezeli objeler olmadan da bil-fiil varlıkların hiçbir rasyonel tanımlaması mümkün değildir. Buradan anlaşılacağı üzere evrende var olan gerçekliği gösterebilmemiz için bütün bu unsurlar ve bunların karşılıklı ilişkileri zorunludur.[76] Whitehead'e göre "her şey, bil-fiil varlık anlamında bir yerde olmalıdır". Öyleyse soyut olarak tanımlanan bu ezeli objeler nerede bulunurlar? Whitehead''in buna cevabı, Tanrı'nın asli ve değişmeyen mahiyetidir. Buna göre Whitehead ezeli objelerin Tanrı'dan ayrı olarak somutlaşma sürecini gerçekleştiremeyeceklerini ileri sürer. Öyleyse somutlaşma sürecinde ezeli objelerin varlığı Tanrı'nın varlığına bağlıdır.[77]

Whitehead'in bu teknik kavramlarından sonra, genel olarak "medeniyet" kavramını açıklamaya çalışacağız.

[76] ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 6, 7, 8
[77] ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 9,10

3. GENEL OLARAK "MEDENİYET" KAVRAMI

"Medeniyet"in ne olduğuna dair görüşlere geçmeden öncelikle kavramsal tahlilini sunmak istiyoruz.

Batı dillerinde "medeniyet" kelimesinin karşılığı "civilisation"dır. "Civilisation" kelimesi Latince'de "şehirli" anlamına gelen "civilis" kelimesinden türetilmiştir. Modern Batı düşüncesi içerisinde "civilisation" teriminin kazandığı anlamları karşılamak için son devir Osmanlı Türkçesi'nde "medeniyet" kelimesi kullanılmıştır.[78]

"Medeniyet" kavramının İngilizce'de "civilization" kelimesiyle ifade edilmektedir. Longman Dictionary of Contemporary English'de "civilization" maddesi başlığında dört anlama sahiptir. Birincisi, "insanlığın toplumsal gelişmesinde ileri bir aşama olup; bu yazılı dil ile birlikte sanat, din, bilim, yönetim alanlarında erişilmiş olan yüksek bir düzeyi" ifade etmektedir. İkincisi, "belli bir uygarlığa, belli bir zamanda ve yerdeki uygar bir topluma" işaret etmektedir. Üçüncüsü, "modern dünyanın rahatlık sağlayan tüm alanlarına sahip bir yerdeki yaşamı" ifade etmektedir. Dördüncüsü ise "uygarlaştırma, medenileştirme, uygarlaştırma, uygarlaştırılma, medenileştirme" anlamını taşımaktadır.[79]

Kök olarak Arapça olan medeniyet kelimesi, Türkçe'de ilk olarak 1838'lerde görülmektedir. Bu kelime doğrudan Osmanlılar'ın yarattığı kelimelerden birisidir. Osmanlılar da bu kelimeyi kendi kültürlerine bağlı olarak değil, Avrupa'dan gelen bir kavrama karşılık olarak düşünmüşlerdir. Bu kavramı ifade eden kelime, Türkler'in de bir süre "sivilizasyon" olarak aynen kullandıkları "civilization"dur.[80]

Osmanlı Türkçesi'nde "medeniyet" olarak ifade edilen "medeniyet" kelimesi Arapça'da "şehir" anlamına gelen ve müdûn köküne dayanan medîne isminden türetilmiştir. Bununla birlikte "medeniyet" kelimesinin kök itibariyle "yönetmek" (es-siyâse) ve "mâlik olmak" anlamları da bulunan deyn (dîn) mastarıyla ilişkili olduğu da ileri sürülmektedir. Bu bağlamda "medenî" (medeniyye), "medînî"

---

[78] İlhan KUTLUER, **"Medeniyet" maddesi**, TDV İslâm Ansiklopedisi**,** C. 28, İstanbul 1998, s. 296
[79] Önder RENKLİYILDIRIM (Yayına Hazırlayan), **Longman - Metro Büyük İngilizce Türkçe - Türkçe Sözlük** (Longman Dictionary of Contemporary English), İstanbul 1993, s. 240
[80] Tuncer BAYKARA, **Osmanlılar'da Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar**, İzmir: Akademi Kitabevi 1992, s. 1

yani "şehre mensup olan, şehirli" anlamına gelmektedir. Daha sonra Medîne kelimesinden türetilen "temeddün" kelimesi ise "şehirli veya medenî yaşamak" anlamını taşımaktadır.[81] Ancak Modern Arapça'da "medeniyet"in karşılığı olarak daha çok "hadâre" kelimesi belli bir yaygınlığa sahiptir. Bununla birlikte günümüz Türkçesi'nde "medeniyet"in karşılığı olarak "belli yasalara uyarak şehirde yaşayan halk" anlamına gelen "uygur" kelimesinden türetilen "uygarlık" kelimesi de yaygın olarak kullanılmaktadır.[82] "Medeniyet"in "uygarlık" kelimesiyle ifade edilmesi ise ilk yerleşik medeniyeti kuran Uygur Türkleri'nin adından esinlenerek 1935'de dilde özleşme hareketi sonrasında olmuştur.[83]

"Medeniyet" kavramının bu kavramsal tahlilinde görüldüğü üzere, medeniyet doğrudan "şehir"le ilişkilendirilmektedir. Buna göre "medeniyet, şehir hayatının sosyal, siyasal, entelektüel, kurumsal, teknik ve ekonomik alanlarda mümkün kıldığı birikim, düzey ve fırsatlardır."[84]

"Medeniyet" kavramının tarihsel serüvenine bakacak olursak, medeniyet kelimesi, ilk olarak Fransa'da 18. yüzyılda beliren yeni bir kelimedir. Medeniyet "(civilisation) kelimesi, uzun zamandan beri var olan ve 16. yüzyılda kullanılmakta olan uygar (civilis), uygarlaştırmak (civiliser) kelimelerinden hareketle yaratılmıştır." Bir hukuk usulü terimi olarak medeniyet/uygarlık 1732'de mevcuttur. Bu anlamıyla "civilisation", "bir ceza hukuku davasını, medeni (civil) hukuk davası haline getiren adli bir işlem veya kararı işaret etmektedir." [85] "Medeniyet"in bu anlamı 1740'da Fransızca-Almanca sözlükte mevcuttur: "devlete ait durumla suç işlemine gönderme yapan bir mahkeme kararı, bir ceza verme."[86] Ancak "uygar duruma geçiş" anlamındaki modern ifade, 1752'de Turgot tarafından kullanılmıştır. "Civilisation" kelimesinin ilk defa basılı bir metinde kullanılması ise 1756'da "Fransız Devriminin

[81] KUTLUER, a.g.md., s. 296
[82] KUTLUER, a.g.md., s. 296
[83] İrfan MUKUL, **"Uygarlığın Tarihsel Serüveni"**, Editör İsmail GÜVEN, *Uygarlık Tarihi* içinde, 1. Baskı, Ankara: Pegem Yayıncılık 2007, s. 28
[84] KUTLUER, a.g.md., s. 296
[85] Fernand BRAUDEL, **Uygarlıkların Grameri**, Çev. Mehmet Ali KILIÇBAY, 2. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi 2001, s. 31-32
[86]Birgit SCHAEBLER, **"Civilizing Others: Global Modernity and the Local Boundaries (French/German, Otoman, and Arab) of Savagery"**, Ed. Birgit SCHAEBLER and Leif STENBERG, *Globalization and the Muslim World: Culture, Religion, and Modernity* içinde, , New York: Syracuse University Press 2004, s. 8

ünlü hatibinin oğlu olan iktisatçı"[87] Marquis de Mirabeau'nun "Nüfus İncelemesi" adlı kitabını yayınlamasıyla gerçekleşmiştir; böylece "medeniyet" kelimesini dünya literatürüne yerleşmiştir.[88] Mirabeau, "medeniyet" kavramını "toplumda insanların birlikte yaşamı içinde doğal kaba yanların giderilmesiyle gerçekleşen devlet içindeki düzenli, doğru, görgülü, kültürlü, erdemli yaşam tarzı"[89] anlamında kullanmıştır. Bu anlamda "medeniyet", "doğayı dönüştürücü ve doğaya egemen olucu etkinliğe bağlı burjuva yaşam tarzının görünüş ve erdemlerinin gelişmesini"[90] ifade etmektedir. Sonuç itibariyle "modern medeniyet kavramı, eski düzeni, kiliseyi savunanlar ile ansiklopedistler, dini ve seküler düşünce arasındaki Aydınlanma mücadelesi döneminde doğmuştu."[91]

Fransa'da başlayan "medeniyet" kavramının etkisi hızla Avrupa'da yayılmış, İngilizce'de ilk kullanımını 1770'lerde "civilization" biçiminde göstermiştir.[92] "Fransız aydınlanmasının doğrudan ürünü olan"[93] "medeniyet" kelimesinin bu serüvenine daha sonra Almanlar'ın "kültür" kelimesi eşlik eder. Hatta uzun süre "kültür" kelimesi "medeniyet"in eşanlamlısı olarak kullanılmıştır. Mesela, 1830'da Hegel kullanmıştır.[94]

Kavramın kullanış işleviyle ilgili tartışmalara ve Batı kaynaklı bir kavram olarak açıklanmasına rağmen, daha çok "medeni" yani "şehirli" kelimesi ile kavramın İslam tarihiyle dünya literatürüne girmiştir.[95] Kavramın ana özelliği tekçi bir yapıdan çok, çoğul tecrübeleri barındırmasıdır. Nitekim "medeniyet" kelimesi bu tarihsel serüveninde farklı coğrafyalardan, farklı toplumlardan, farklı kültürlerden, farklı düşüncelerden beslenerek zengin bir anlam birikimi ile karşımıza çıkmaktadır. Şimdi, kısaca bu zenginliklere değinmek istiyoruz.

Yukarıda değindiğimiz gibi medeniyet kelimesi Türkçe'de "uygarlık" kelimesiyle de ifade edilmektedir. Uygarlık denilince iki şey anlaşılmaktadır;

---

[87] Servet TANİLLİ, **Uygarlık Tarihi**, 9. Baskı, İstanbul: Çağdaş Yay. 1996, s. 12
[88] BRAUDEL, a.g.e., s. 32
[89] Aziz ÇALIŞLAR (Çevirip Yayınlayn), **"Uygarlık" maddesi**, Ansiklopedik Kültür Sözlüğü, Altın Kitaplar Yayınevi, 1983, s. 438
[90] ÇALIŞLAR, a.g.md., s. 438
[91] SCHAEBLER, a.g.m., s. 8
[92] BAYKARA, a.g.e., s. 1
[93] SCHAEBLER, a.g.m., s. 3
[94] BRAUDEL, a.g.e., s. 33
[95] Sami ŞENER, **"Medeniyetler Arası Çatışma Teorileri ve Tarihin Sonu Üzerine"**, Derleyen: Murat YILMAZ, *Medeniyetler Çatışması* içinde, Ankara: Vadi Yay. 1995, s. 224

birincisi, uygarlık "doğal hal"in, "barbarlık"ın karşıtı bir durumdur. Bu anlamda uygar toplum, "gelişme yolunda hayli ilerlemiş, ideal ölçülere hayli yaklaşmış bir topluluktur". İkincisi, uygarlık "bir toplumu başka toplumdan ayıran, onun özgün yanını ortaya koyan, yaşayış biçimlerinin, kullanılan aletlerin, çalışma biçim ve yöntemlerinin, inançların, düşünsel ve sanatsal faaliyetlerin, siyasal ve sosyal örgütlenme biçimlerinin bütünüdür.[96]

Medeniyet kavramını kullandığımız zaman; "medeniyet", genel olarak "düşünce ve his" ve "yaşam tarzlarının çarpıcı senaryolarıyla öne çıkan bir bölge, bir grup ya da bir dönem" olarak anlaşılmaktadır. Bu medeniyet anlamından hareketle biz bir "Batı medeniyeti"nden, "Çin ya da İslam medeniyeti"nden, "Yahudi medeniyeti"nden, "klasik medeniyet"ten veya "Rönesans medeniyeti"nden söz edebiliriz.[97]

Medeniyeti daha özel anlamda tanımlayacak olursak; medeniyet kavramı açıkça ya da kapalı olarak barbar, vahşi veya ilkel olarak karakterize edilen dünyadan kolektif olarak kendi kendine ayrışma sürecini ifade eder. Bu kolektif olarak "kendi kendine ayrışma" için "medeni" (civilized) kavramı kullanılmaktadır.[98] Rasyonalist bir sınırlamayla insan(lar)ın yaşadığı doğal çevreyi aklını kullanarak düzenleyinceye kadar "medeni" olmadıkları tanımlaması, fazla modern bir tanımlamadır. Bu tanımlamanın gerekçesi, bütün insanların topluluk halinde yaşadıkları, ancak sosyal ve ilişkileri rasyonel oluncaya kadar medeniyete sahip olamayacaklarıdır.[99]

İnsanın sosyal ve rasyonel varlık olarak kendini ifade etme biçiminde, yukarıda da Alman ve Fransızlar'da gördüğümüzü gibi, kültür ve medeniyet ayrımı problem haline getirilmiştir. Kültür ve medeniyet kavramının içerik olarak taşıdığı bu belirsizlikler beraberinde "kültür nedir?", "medeniyet nedir?", "kültür ve medeniyet kavramları aynı anlamı mı ifade eder?", yoksa "kültür ve medeniyet farklı anlamları mı ifade etmektedir?" gibi soruları getirmektedir. Bu yüzden kültür ve medeniyet kavramları arasındaki 'ilişki'ye kısaca değinmemiz gerekmektedir.

---

[96] TANİLLİ, a.g.e., s. 11
[97] Felipe Fernández ARMESTO, **Civilizations: Culture, Ambition, and the Transformation of Nature**, New York: Simon &Schuster 2002, s. 12
[98] ARMESTO, a. g.e., s. 13
[99] Charles Gray SHAW, **Trends od Civilization and Culture**, U.S.A.: American Book Company 1932, s. 50

Kültür ve medeniyet insanın hazır bulduğu ve doğada kendiliğinden var olan olgular değildir. Kültür ve medeniyet insan tarafından bir imkânlar alanı içinde oluşturulan "insan ürünleri"dir.[100] Ancak düşünce tarihinde bu iki kavramın eşanlamlı olduğunu savunan düşünürler olduğu gibi farklı anlamlara sahip olduğunu savunan düşünürler de bulunmaktadır.

İki kavramı ayıran, farklı olarak değerlendiren düşünürlere göre "medeniyet" evrensel olma özelliğine sahipken, "kültür" ise millî olma özelliği taşımaktadır.[101] Whitehead'in "düşünce etkinliği"[102] dediği kültür, "az veya çok kalıplaşan düşünüş, duyuş ve davranış tarzları(dır); bu bütünü birçok insan öğrenir ve bölüşür. Böylece kültür, belli kişileri hem objektif hem de sembolik olarak başkalarından ayrı bir topluluk haline getirir."[103] Kültür, "belli bir topluma bağlıdır", belli bir topluma aittir. Mesela, Fransız kültürü, İngiliz kültürü, Amerikan kültürü gibi. "Medeniyet" ise "zaman ve mekânda çok daha geniş, çok daha kucaklayıcı bütünler"i ifade etmektedir. Mesela, Fransız kültürü, İngiliz kültürü, Amerikan kültürü gibi kültürleri kucaklayan Batı medeniyeti.[104] Buradan hareketle "kültür, insanoğlunun fizik dünyaya, fizik çevreye söz geçirmek için sahip olduğu kollektif araçlar bütünüdür. Başka bir deyişle, ilim, teknik ve uygulamalarıdır. Medeniyet ise…insanın kendini inzibat altına alması, fikirce, ahlakça, ruhça yükselmesi için lüzumlu olan kollektif araçların tümü, güzel sanatlar, felsefe, din ve hukuk gibi.."[105]

Medeniyet ve kültürü bu şekilde kategorileştirerek, birbirinden bağımsız iki kavram ve tecrübe olarak savunanların medeniyeti maddi unsurlarla, kültürü de manevi unsurlarla sınırlandırması, modernitenin zihin dünyasının diğer bir ifadeyle 'mutlak bilimcilik, pozitivist ve materyalist zihniyet'in bir yansımasıdır. Çünkü Batı dünyasının yarattığı yeni insan tipi ve yeni zihniyetin temel özelliği pozitivist ve

[100] Yılmaz ÖZAKPINAR, **Bir Medeniyet Teorisi-Kültür ve Medeniyete Yeni Bir Bakış-**, 2. Basım, İstanbul: Ötüken Yay. 1999, s. 11
[101] İsmail YAKIT-Nejdet DURAK, **İslam'da Bilim Tarihi**, Isparta: Tuğra Matbaası 2002, s. 40
[102] A. N. WHITEHEAD, **The Aims of Education and Other Essays**, New York: The Free Press 1967, s. 1
[103] Cemil MERİÇ, **Kültürden İrfana**, İstanbul: İnsan Yay. 1986, s. 44
[104] MERİÇ, a.g.e., s. 43
[105] MERİÇ, a.g.e., s. 43

maddeci olmasıydı. Böyle bir zihniyetin "maddeci medeniyet (anlayışı), önce Tanrı'yı öldürdü, sonra insanı."[106]

Tecrübenin her bir unsurunu, her bil-fiil durumu dikkate alan felsefesiyle Whitehead, sadece maddi unsurlarla sınırları çizilmiş bir medeniyet anlayışını kabul etmemekle birlikte, böyle bir medeniyet anlayışının da karşısında durarak yaşadığı dönemde hâkim olan bu medeniyet anlayışını eleştirmiş, insanı ve tecrübeyi bir "bütün" olarak değerlendiren bir medeniyet teorisi geliştirmiştir.

Whitehead bazen medeniyet tartışmasında medeniyet kavramını kültür kavramıyla eşanlamlı olarak kullanmaktadır. Fakat kültür, daha genel bir anlama sahiptir. O, bir sosyal grubun karakteristik eylemlerine/faaliyetlerine işaret eder. Bu eylemlerin/faaliyetlerin bazısı, medeniyetin niteliklerini sergileyebilir, bazen de sergilemez. Bu anlamda medeni kültürden ve medeni olmayan kültürden söz edebiliriz. Ancak genel olarak değerlendirecek olursak, kültür ve medeniyet birbirinden bağımsız değildir ve bununla birlikte aralarında yakın bir ilişki vardır.[107]

Tecrübemizin ürünü olan medeniyet, birey ve toplumun ürünü olan kültürün medenileşme sürecini ifade eder. "Kültürel değerlerin dile getirilmesi medeniyet kavramını meydana getirdi."[108] Kültür insan ve toplumun eylemlerini ve ürünlerini düzenleyen ve tanımlayan "ilgiler" (interests) ve "amaçlar"ın (aims) oluşturduğu bileşik yapıdır. Medeniyet de bu ilgi ve amaçların geliştirilmesiyle ortaya çıkmaktadır.[109]

Bununla birlikte İbn Haldun'un umran/medeniyet kavramı, tarihi ve insanı bütün olarak kabul etmektedir. Ona göre umran/medeniyet, bir kavmin yaptıklarının ve yarattıklarının bütünüdür. Bu tanımla İbn Haldun'un umran/medeniyet kavramı, hem bedeviliği hem de haderiliği kucaklar. Dolayısıyla onun bu kavramı hem kültürü hem de medeniyeti içerir.[110] Bu doğrultu da kültür ve medeniyeti birbirinden ayırmak mümkün görünmemektedir.

---

[106] Cemil MERİÇ, **Umrandan Uygarlığa**, Yayına Hazırlayan: Mahmut Ali MERİÇ, İstanbul: İletişim Yayıncılık 1996, s. 121
[107] WPC, s. 147; WPC, s. 193, Chapter 1/1. not
[108] David L. HALL, **The Uncertain Phoenix: Adventures Toward A Post-Cultural Sensibility**, New York: Fordham University Press 1982, s. 14
[109] HALL, The Civilization of Experience, s. 73
[110] MERİÇ, a.g.e., s. 86

Kültür ve medeniyet kavramları arasındaki 'ilişki'ye değindikten sonra tekrar genel olarak "medeniyet" kavramına dönecek olursak, "medeniyet", insan topluluğunun ya da bu topluluğun özel bir alanının ve özel bir tipinin gelişmiş ve ilerlemiş durumunu ifade etmektedir. [111] Buna göre "medeniyetin kıstası, ilerleme ve gelişmedir: sosyal ve bireysel etkinliklerin gelişmesi."[112] Ancak söz konusu bu ilerleme ve gelişme, kademeli olarak gerçekleşmiştir. Bu da bizi medeniyet bazen bir grubun bazen başka grubun katkılarıyla kademe kademe oluşmuş olduğu sonucuna götürür."[113] Buna göre medeniyet insanlığın ortak yaratımıdır ve süreç (process) içindedir. Medeniyet bir ortak yaratım olmakla beraber bir yere ait olmayı da gerektirir. Her bil-fiil varlık bir yere ait olduğu kabul edilince medeniyet de geçmişe uzanan kaynağından neşet etmektedir. Tek bir ırka, ya da millete ait olmayan bu "medeniyet" tecrübesi hakkında çeşitli teoriler ortaya koyulmuştur. "Medeniyet" kavramını daha anlaşılır kılmak ve Whitehead'in medeniyet teorisinin farklı bir medeniyet örneği sunduğunu göstermek için "medeniyet" kavramının anlam zenginliğini gösteren bu teorilerden öne çıkanlardan birkaçını burada vermek istiyoruz.

Medeniyet teorisiyle en çok öne çıkanlar arasında hem Doğu hem de Batı düşüncesinde ilk tarih filozofu, hatta sosyolojinin habercisi olarak tanımlanan İbn Haldun (1332-1406) yer almaktadır. İslam düşüncesinin zirveden inmeye başladığı dönemin emsalsiz bir dehası olan[114] İbn Haldun meşhur *Mukaddime* adlı eserinde "medeniyet" kavramını ele almıştır. İbn Haldun modern Batı dillerinde "civilization" olarak ifade edilen "medeniyet" kavramı için umrân kavramını kullanmaktadır. Ona göre umrân/medeniyet yeryüzünün yaşamaya elverişli bölgelerini insanların cemiyetler halinde yaşayarak imar etmesi ve ihtiyaçlarını sağlamak konusunda birbiriyle yardımlaşarak içtimai bir hayat yaşamalarıdır.[115]

---

[111] Michael A. G. MICHAUD, **"Probabilities: Civilization, Technology, and Science"**, *Contact With Alien Civilizations: Our Hopes and Fears about Encountering Extraterrestrials* içinde, New York: Copernicus Books Springer Science+Business Media 2007, İnternet Erişim: http://www.springerlink.com/content/q58128gp2717w573/fulltext.pdf, (04.10.2010), s. 89

[112] MERİÇ, a.g.e., s. 142

[113] John M. HOBSON, **Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri**, Çev. Esra ERMERT, İstanbul: YKY 2007, s. 17

[114] Hilmi Ziya ÜLKEN, **Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru: İslam Felsefesi Kaynakları ve Etkileri**, Yayıma Hazırlayan: Gülseren ÜLKEN, 4. Basım, Cem Yayınevi 1993, s. 262

[115] İBN HALDUN, **Mukaddime**, C. I, Çev. Zakir Kadiri UGAN, İstanbul: MEB Yay. 1986, s. 658-659, 11. not, (Bundan sonra bu çalışma "MU" olarak ifade edilecektir).

Umrân/medeniyet temel olarak insanın toplumsallığını ifade eder. Diğer bir ifadeyle, medeniyet (civilisation) belli bir toplumun sosyal olaylarının tamamını ifade etmektedir. Bununla birlikte E. Tylor medeniyetle kültür arasında bir ayrım gözetilmediğini savunarak medeniyeti geniş anlamda "bilgi, inanç, sanat, ahlak, hukuk, örf-adetler ve insanın toplumun üyesi olarak elde ettiği yeteneklerden oluşan bütün" olarak tanımlayarak, umrân/medeniyet ve kültür kelimesinin aynı şeyi ifade ettiğini göstermektedir.[116] Dolayısıyla kültür ve medeniyet içi içe olan kavramlar ve insan tecrübeleridir.

İbn Haldun'a göre medeniyetin iki merhalesi bulunmaktadır. Bedevilik ve Hazarilik. "Bedevi umrân, bedevilik yani badiye hayatını, ne çöl hayatını ve ne de köy veya kır hayatını ifade etmekte belki de hepsinin içermekte, bedevilerin oturduğu ve dolaştığı her bölgeyi, göçebelikten yarı göçebeliğe ve hatta kısmen göçebe köylü hayatına kadar her durumu içine almaktadır." Hazari umran ise şehir hayatı veya yerleşik hayatı ifade etmektedir. Bu iki merhale toplumların hayat tarzlarından kaynaklanmaktadır. Her toplumun kaderi bedevilikten hazariliğe doğrudur.[117]

İbn Haldun'a göre medeniyetin temeli, "asabiyet"tir, yani bir nesilden gelenlerin bir araya toplanarak bir kuvvet, kudret ve üstünlük sahibi olmaları ve bir ideal etrafında toplanmalarıdır.[118] İbn Haldun'un ifadesiyle söylersek, "asabiyet, düşmanların saldırısından korunmak ve saldıranları kovmak, servet kazanmak ve istilalar, kişilerin bir araya toplanmasıyla olur."[119] Asabiyet asabe kelimesinden türemiştir. Kişinin babası tarafından olan akrabasına denir.[120] Buna neseb asabiyeti denir. Bu bağ dışında İbn Haldun'a göre toplumları birarada tutan bir de din gibi sebep asabiyeti denilen bir bağ vardır. Neseb asabiyeti ve sebep asabiyeti arasında yaratıcılık ve harekete geçiricilik nitelikleri bakımında fark yoktur.[121] Asabiyetin sonuç ve gayesi devlet kurmaktır[122]. Devlet ancak asabiyetle kurulur ve yaşayabilir.

---

[116] Ünver GÜNAY, **"İslam Dünyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü: İbn Haldun (1332-1406)"**, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 6, 1986, (s. 63-104), s. 77
[117] GÜNAY, a.g.m. s. 77-78
[118] MU, s. 374
[119] MU, s. 352
[120] MU, s. 661-662, 27. not
[121] HASSAN, a.g.e., s. 237
[122] MU, s. 355

Asabiyet sahibi olanlar o devletin sınırlarında bulunarak o devleti koruyan ve onu aralarında paylaşan kimselerdir.[123]

İbn Haldun'un medeniyet teorisi, organizmacı bir medeniyet teorisidir. O, tıpkı insanlar gibi devletlerin de doğal ömrü olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre ortalama 120 yıl olan bu ömür, "doğar, büyür ve ölür" şeklindeki aşamalardan oluşmaktadır.[124]

İbn Haldun bu organist medeniyet/toplum teorisi ile ilgili önemli görüşler sunmaktadır. Onun medeniyet anlayışına göre "bedevi umran seyiyesindeki aşiretlerde görülen neseb asabiyetinden medinedeki sebep asabiyetine geçme sonusunda teşekkül eden devletin ömrü ile ferdin ömrü arasında sıkı bir ayniyet mevcuttur. Böylece tabii ömrünü yaşayan devletin, tıpkı bir ferdin hayatında gözlendiği gibi büyüme, serpilme ve çöküş devreleri olmak üzere üç dönemden geçmesi mukadder olmaktadır."[125] İbn Haldun devletin geçirdiği bu aşamaları "tavırlar teorisi" adı verilen görüşüyle betimlemektedir. Devletin geçirdiği aşamalar sonucunda ömrünü tamamlamasını ortaya koyan bu tavırlar görüşüne göre devlet zafer tavrı, istibdat tavrı, ferağ tavrı, müsalemet tavrı ve israf tavrı olmak üzere beş devir geçirmektedir.[126] İlk devir olan zafer ve maksatlara erişme, karşı koyanları kovma, devlet ve tahta sahip olma ve önce hükümet sahibi olmuş olanların elinden devleti çekerek alma çağıdır. İkinci devir olan istibdat, hükümdarın kavmini boyunduruğu altına alarak devleti kendi başına, onları karıştırmadan idare etmeye başladığı ve devletin idaresinin paylaşmaktan ve ortaklaşmaktan onları uzaklaştırdığı dönemdir.[127] Üçüncü devir olan ferağ, insanın tabiatıyla meylettiği devlettin servet ve meyvelerinden faydalanmak, feragat ve rahatlık çağıdır.[128] Dördüncü devir olan müsalemet, kanaat ve barışla yaşama çağıdır.[129] Beşinci devir olan israf ise saçıp dağıtma çağıdır. Bu devirde hükümdarlar kendilerinden önce hükümet sürenlerin topladıkları şehvet, arzu ve zevkleri uğrunda dağıtmakla meşgul olurlar.[130] Sonuç

[123] MU, s. 414
[124] MU, s. 435
[125] GÜNAY, a.g.m. s. 82-83
[126] HASSAN, a.g.e., s. 321
[127] MU, s. 444
[128] MU, s. 445
[129] MU, s. 446
[130] MU, s. 447

olarak İbn Haldun'un medeniyet anlayışı, organist ve "determinist" [131] bir özelliğe sahiptir.

Medeniyet teorisiyle öne çıkan bir diğer isim de İngiliz tarihçi Arnold Toynbee'dir (1889-1975). Toynbee, *A Study of History* isimli eserinde medeniyetlerin yükseliş ve çöküşüyle ilgili tahminleri,[132] "dini karakteristiklerle bölgesel ve siyasi nitelikleri birleştirerek "medeniyet" kavramını incelemektedir. Tarihi inceleme içerisinde ise medeniyet, toplumun bir türünü oluşturmaktadır[133] Ona göre medeniyet, "yaratıcı azınlığın" ürünüdür. Nitekim bu "yaratıcı azınlığın" gücü kaybolmaya başladığı zaman medeniyet de çökmeye başlar.[134]

Toynbee'ye göre bir medeniyetin oluşumu, durağan bir durumdan dinamik bir etkinliğe geçişi ifade etmektedir. Bu geçiş ise mevcut olan bir medeniyetin ya da daha önceki bir medeniyet ya da birden fazla medeniyetin etkisiyle kendiliğinden meydana gelebilir. Medeniyetlerin oluşumunu sağlayan bu etkileşimi Toynbee, "meydan okuma ve cevap verme" (challenge-and-response) olarak adlandırmaktadır. Dolayısıyla medeniyet, bir toplumun medeniyet sürecine iten doğal ya da toplumsal çevreden gelen bir "meydan okuma"nın kışkırttığı yaratıcı cevapla meydana çıkmaktadır.[135] Bu "meydan okuma ve cevap verme" teorisi ile her medeniyeti kendi coğrafi ve beşeri şartları çerçevesinde değerlendiren Toynbee, medeniyetlerin kişisel karakterlerin, bölgesel ve siyasal niteliklerin, ırksal özelliklerin ortak etkisi sonucunda oluştuğunu savunmaktadır.[136] Bununla birlikte onun bu medeniyet anlayışına göre, "tarihte ilerleme yoktur; dünya tarihi, büyük inişler ve çıkışlar biçiminde kendini gösteren döngüler içinde hareket eder."[137] Sonuç olarak, İbn Haldun gibi Toynbee, medeniyetlerin doğup, büyüyüp, gelişip ve öldüğünü ileri sürerek organizmacı bir medeniyet anlayışı ortaya koymaktadır.[138]

---

[131] HASSAN, a.g.e., s. 154, 320
[132] Fritjof CARPA, **Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası**, Çev. Mustafa ARMAĞAN, 2. Baskı, İstanbul: İnsan Yay. 1992, s. 23
[133] ŞENER, a.g.m., s. 225
[134] Muhittin BİLGE, **"Nurettin Topçu'nun Kültür ve Medeniyet Anlayışı"**, TSA / Yıl: 13, S: 1, Nisan 2009, İnternet Erişim: http://www.tsadergisi.org/arsiv/nisan2009/05.pdf, (20.12.2010), s. 95
[135] CARPA, a.g.e., s. 23
[136] TANİLLİ, a.g.e., s. 20
[137] TANİLLİ, a.g.e., s. 20
[138] BİLGE, a.g.m., s. 95

Diğer bir medeniyet kuramcısı Alman tarih felsefecisi Oswald Spengler (1880-1936), medeniyete Toynbee'den biraz daha farklı bakmaktadır. Spengler, medeniyet kavramını tarih ve medeniyet ilişkisi içerisinde değerlendirmektedir.[139] Bu bağlamda "Spengler Hint, Babil, Meksika, Çin, Mısır ve Araplar'ınki gibi öteki yüksek kültürler karşısında Batılı ya da klasik kültüre ayrıcalıklı bir durum tanımaz ve her yüksek kültür, tarih şeması içerisinde batılı ya da klasik kültüre eşit önemde sayılır."[140]

Spengler'e göre Babil, Mısır, Hint, Çin, Yunan, Arap, Meksika ve Prusya'da doğan Faust kültürü olmak üzere insanlık tarihinde "sekiz orijinal kültür" bulunmaktadır. Bununla birlikte Spengler, her bir kültürün beş yüz yükselme ve beş yüz alçalma olarak "bin yıllık" ömrü olduğunu ileri sürmektedir.[141] Spengler'in medeniyet anlayışına göre, "tarihteki gelişme ırkların eseridir"; "insanlığın gelişmesinde ekonominin ve tekniğin rolü ikinci plandadır."[142]

Ayrıca "medeniyet"e çatışmacı çerçevede yaklaşan ve değerlendirenler de bulunmaktadır. Bunlardan biri de "medeniyetler çatışması" (clash of civilizations) kuramının yaratıcısı olan Samuel P. Huntington'dur (1927-2008). Ona göre medeniyet "aynı kültürden insanların oluşturduğu en büyük bileşimdir."[143]

Bu medeniyet teorisi örneklerinde, görüldüğü üzere "medeniyet" "bütüncül" bir bakış açısından ziyade "bütüncül olmayan" bir bakış açısıyla ele alınmış ve tanımlanmıştır. Oysa medeniyet kavramı, "tarih de dâhil bütün insan bilimlerinin bir araya getirilip alanı aydınlatmaları halinde tanımlanabilir."[144]

Sonuç olarak "medeniyet" düşünce tarihinde farklı şekillerde algılanmış ve tanımlanmıştır. Bu farklı algılama ve tanımlama örneklerinden birini, Alfred North Whitehead'in geliştirdiği medeniyet teorisinde görmek mümkündür. Ayrıca "bütüncül" bakış açısıyla "ilişkililik" ilkesi doğrultusunda "bütün tecrübe"yi dikkate alması bakımından Whiteheadci medeniyet teorisi, farklı bir medeniyet örneği sunarak diğer medeniyet teorilerinden ayrılmaktadır. Bu farkındalıkla P. Grimley

---

[139] ŞENER, a.g.m., s. 227
[140] ŞENER, a.g.m., s. 227
[141] TANİLLİ, a.g.e., s. 19
[142] TANİLLİ, a.g.e., s. 20
[143] Mariano AGUIRRE, **"21. Yüzyıl "Medeniyet Savaşları"nın Yüzyılı Olarak Anılacak"**, Derleyen: Murat YILMAZ, *Medeniyetler Çatışması* içinde, Ankara: Vadi Yay. 1995, s. 162
[144] BRAUDEL, a.g.e., s. 39

Kuntz'un geçen yüzyılda üretilen en elverişli metafizik diye nitelendirdiği Whitehead'in felsefesi'nin önemi günümüzde yeni yeni anlaşılmaktadır.[145]

[145] Celal TÜRER, **"Whitehead'ın Yapısalcı Postmodernizmi"**, Doğu Batı: Düşünce Dergisi, Yıl: 5, Sayı: 19 (mayıs, haziran, temmuz, 2002), s. 216

BİRİNCİ BÖLÜM

WHITEHEAD'DE MEDENİYET'İN ANLAM ALANI

1. WHITEHEAD'İN "MEDENİYET PROBLEMİ"NE YAKLAŞIMI

Whitehead, Batı dünyasının bilim ve teknoloji alanında büyük gelişme değişimler tecrübe ettiği ve iki büyük yıkıcı savaşa [I. Dünya Savaşı (1914–1918) ve II. Dünya Savaşı (1939–1945)] şahit olduğu bir dönemde yaşamıştır. Bu dönemde onun medeniyeti (yani Batı medeniyeti) bilim ve teknolojide gelişti ve ilerledi. Bu gelişme ve değişimler, insan hayatının bütün alanlarına yansıdı. Diğer bir ifadeyle, modern dünyanın bilimsel zihniyeti insan tecrübesinin bütün alanlarında bizzat kendini gösterdi.

20. yüzyılda yaşanan bu değişimi gözlemleyen Süreç düşünürü Bernard E. Meland'a (1899-1993) göre "biz, zamanımıza has yeni metaforların biçimlenmekte olduğu bir değişimin ortasındayız. Bu süreçte sadece imgelerimiz değil aynı zamanda tecrübelerimiz de değişime uğruyor."[146] Bu gözleminden sonra Meland şu iddiayı ileri sürer: "bir insanın düşünmesi, terimlerin anlamlarını aydınlatan ve onları anlamaya sınırlar koyan bir imgeler dizisi içinde hareket eder. Bu imgeler, yaşam tecrübeleriyle, çağının anlayışlarıyla ve bilimsel yapılarıyla yakından ilgilidir."[147]

Bir başka süreç düşünürü Teilhard de Chardin (1881-1955), döneminin bilincini şekillendirmede sanayileşme, teknoloji, iletişimler, dünya nüfusunun büyümesi ve kümelenmesi gibi kültürel güçlerin etkisi olduğunu belirtir.[148]

Batı toplumunda, aynı zamanda diğer birçok toplumlarda, yukarıda bahsedilen gelişme ve değişimlerle birlikte tamamen bilimsel zihniyetin şekillendirdiği bir dünya görüşü ortaya çıktı. Böylece dönemin düşünce ve tecrübe dünyasına natüralistik[149] bilim anlayışı hâkim oldu. Bu anlayış sosyoloji, antropoloji,

---

[146] COUSINS, "Process Models in Culture, Philosophy and Theology", s. 5
[147] COUSINS, a.g.m., s. 5
[148] COUSINS, a.g.m., s. 5
[149] Natüralizm (Doğalcılık), genel olarak varolan ya da olup biten her şeyin, doğa bilimlerinde örneklenen yöntemler tarafından açıklanabilme anlamında doğal olduğunu, varolan her şeyin doğanın bir parçasını meydana getirdiğini savunan anlayıştır. (CEVİZCİ, a.g.e., s. 113). Natüralizm ilke olarak

psikoloji, felsefe, ekonomi, siyaset gibi diğer bilimsel alanlara da yansıdı. Örneğin, felsefede bilimsel ve teknolojik gelişmelerin sonucu olarak ortaya çıkan problemleri çözmek için natüralistik bir bakış açısıyla yaklaşan pozitivizm[150] gibi felsefi görüşler popüler olmaya başlamıştır. Öyleyse, yeni zihniyet(ler), dönemindeki mevcut medeniyete yeni bir yön verir. Whitehead'in söylediği gibi, "Yeni zihniyet, yeni bilim ve yeni teknolojiden daha da önemlidir."[151] Bu bağlamda 20. yüzyılda "bilimsel ve teknolojik gelişmeler" ve "savaş"'la ortaya çıkan yeni zihniyet(ler) Batı medeniyetini derinden etkilemiştir. Batı medeniyetini derinden etkileyen bu yeni zihniyet(ler)in temelini oluşturan "bilimsel ve teknolojik gelişmeler" yani "bilimsel dünya görüşünde devrim" ve "savaş"ın, aynı zamanda Whitehead'in felsefe ve medeniyet görüşünü şekillendiren iki temel etken olduğunu söyleyebiliriz. Bu yüzden öncelikle bu iki temel etkeni kısaca açıklayacağız.

20. yüzyılda Batı medeniyetini, özelde de Whitehead'in felsefesini etkileyen ve şekillendiren birinci temel güç, "…bilimsel dünya görüşündeki devrimdir. Bu devrim, iki farklı alanda birbirini izleyen safhalarda meydana geldi: Darwin'in evrim teorisinin bir sonucu olarak biyolojide ve Einstein'ın izafiyet teorisi olarak fizikte. Değişmez türlerin durağan dünyası, dinamik bir şekilde gelişen yaşam formları fikriyle dönüştürüldü. Modern çağın gerçekten yeni ufuklar açan fikirlerinden biri yani evrim kavramı fizik, kimya, psikoloji ve sosyal bilimler dâhil tüm bilim alanına yayıldı. Einstein'ın izafiyet teorisi ve daha sonra Kuantum mekaniği ve alan teorisinin gelişmesi ile Newtoncu fiziğin mekanik dünya görüşü dönüştürüldüğünde 20. yüzyılın başlarında bir başka değişim meydana geldi. Newtoncu görüş, mekanik

---

bilimsel bir biçimde araştırılabilen güç ve olaylardan başka herhangi bir güç ve olayın varlığını kabul etmez ve evrende herhangi bir "çözülemez gizem"in varolduğunu reddeder. Süpernaturalizm (doğaüstücülük), inanç ve sezgiyle beraber yürürken, natüralizm ise genellikle doğa bilimlerinin gelişmesiyle birlikte yürümüştür (John RANDALL-Justus BUCHLER, **Felsefeye Giriş**, Çev. Ahmet ARSLAN, Bornova-İzmir: Ege Üniv. Matbaası 1982, s. 136). Ancak süreç felsefesine göre natüralizm her bakımdan Batı medeniyetinde çok büyük problemler yaratmıştır. Günümüz süreç düşünürlerinden biri olan David Ray Griffin'e göre bu problemlerden biri, özellikle ondokuzuncu yüzyılın ortasından beri din ve bilim arasında bir çatışmanın var olduğu iddiasıdır. (David Ray GRIFFIN, **"Process Philosophy of Religion",** International Journal for Philosophy of Religion, Vol. 50, Kluwer Academic Publishers 2001, s. 137-139).

[150] Pozitivizm genel olarak modern bilimi temele alan, metafizik ve dini insanlığın ilerlemesini engelleyen bilim öncesi düşünce formları olarak gören bir dünya görüşüdür. Bilim felsefesinde, pozitivizm doğrudan doğruya empirik gelenek içinde yer alan, gözlem ve deneye dayanan pozitif bilgi savunurken, metafiziği reddeden bir öğretidir (CEVİZCİ, a.g.e., s. 329, 330).

[151] A. N. WHITEHEAD, **Science and the Modern World**, New York: The Free Press 1967, s. 2 (Bundan sonra bu çalışma "SMW" olarak ifade edilecektir).

kanunlara göre birbirini etkileyen soyut uzaydaki objeler ile dünyayı bir makine olarak tasvir etmişti. Gerçekten yeni fizik, atomaltı (subatomic) dünyaya bir enerji akışı ve bir ilişkiler ağı olarak bakar. Hem Darwin'in evrim teorisinde hem de Einstein'ın izafiyet teorisinde zaman, ciddi bir şekilde gerçekliğin bir boyutu olarak ele alındı."[152]

İkinci temel güç ise "savaş"tır. "I. Dünya Savaşı, 19. yüzyılın ilerlemeci inancını ve insanlığın kaçınılmaz ahlaki gelişmesiyle ilgili iyimserliğini yok etti. Dört yıllık savaşın trajedisi, bir hayal kırıklığı, kötümserlik ve umutsuzluk atmosferi yarattı. Dünya, insanın nefreti ve yıkıcılığıyla insan doğasının karanlık tarafına şahit oldu ve insanın konumunun anlamsızlığını yeni bir şekilde tecrübe etti. Milyonlarca insan, siper savaşının çıkmazında anlamsızca öldü. Uluslar, savaşın karmaşasından kendilerini kurtarmak için yaptıkları girişimlerde başarısız oldu. 20. yüzyıl insanı ölüm karşısında korkuyu ve insan çabasının anlamsızlığını derinden hissetti. Bu atmosferden, savaş-sonrası dönemde Karl Barth, Rudolf Bultmann, Paul Tillich ve diğerlerinin Yeni-Ortodoks teolojisi ortaya çıktı. Felsefi varoluşçulukla beslenerek Yeni-Ortodoksluk, insanın günahkârlığını ve insan varlığının trajik durumunu vurguladı. Nazizmin doğuşu ve II. Dünya Savaşı, korku atmosferini şiddetlendirdi ve 20. yüzyılın ilk yarısında Avrupa ve Amerika'da hâkim bir hareket olarak görülen Yeni-Ortodoksluğu güçlendirdi."[153]

20. yüzyılda Batı medeniyetinin yaşamış olduğu bu tecrübelerin (bilimsel devrim ve savaş) etkileri bir bütün olarak Batı kültürünün bütün tecrübe alanlarında görülmüştür. Örneğin felsefe alanındaki etkilerinden biri (özellikle Whiteheadci) süreç felsefesinin ortaya çıkmasıdır. "Süreç görüşü bilimsel dünya görüşündeki devrimle geliştirildi: Darwin'in evrim teorisi ve Einstein'ın izafiyet teorisi bunda etkili oldu. Süreç görüşü 19. ve 20. yüzyıldaki filozoflar tarafından biçimlendirildi. Alfred North Whitehead ve Pierre Teilhard de Chardin ile süreç görüşü, çağdaş Hıristiyan teolojisi üzerinde fazlaca etkili olmaya başladı."[154]

Whitehead, medeniyetle ilgili en temel çalışması olan *Adventures of Ideas (1933)*'da yukarıda bahsedilen bilimsel ve teknolojik gelişmelerin şekillendirdiği

[152] COUSINS, a.g.m., s. 4
[153] COUSINS, a.g.m., s. 3-4
[154] COUSINS, a.g.m., s. 3

modern bilim zihniyetinin Batı medeniyeti üzerindeki etkilerini ele almaktadır. O, bu bilimsel zihniyetin Batı medeniyetinde birtakım problemler yarattığını düşünmektedir. Örneğin, modern bilim zihniyetinin ifadelerinden biri olan Pozitivizm. Pozitivistler din, ahlak, estetik, metafizik alana ait tüm önermelerin boş ve anlamsız olduğunu iddia ettiler. Bununla birlikte ahlaki ve estetik değerler dâhil, metafiziği reddettiler. *Adventures of Ideas*'da Whitehead, pozitivizmi eleştirir ve şunu ileri sürer; "Metafiziksel varsayımdan ayrı, hiçbir medeniyet var olamaz."[155] Ayrıca Whitehead'in şu ifadesini hatırlarsak, "bilimden kaçıp teolojiye ya da teolojiden kaçıp bilime sığınamazsın; ne metafizikten kaçıp onlara sığınabilir ne de onlardan kaçıp metafiziğe sığınabilirsin. Hakikate kestirmeden gidilmez."[156] Whitehead'e göre bilim, metafizik, her şey birbiriyle ilişkilidir ve birbirini etkiler, diğer bir ifadeyle her biri bir diğerinin varoluşuna katkı sağlar. Ayrıca onun "Bütünlük" ilkesine göre, hiçbir tecrübe ihmal edilemez. Nitekim Whitehead, 20. yüzyıldaki bilimin yeni fikirlerini dikkate alarak bilinebilen her şeyi kuşatacak bir metafizik ortaya koymanın gerekliliğini savunacaktır.Var olan her şeyin birbiriyle ilişki ve bağlantısallığını dikkate alan bu metafizik, pozitivizm gibi felsefi görüşlerin aksine "tecrübe dünyamızdaki her bir unsurun yorumlanabileceği"[157] tezini ileri sürer. Whitehead bunu, şu cümlelerle ifade etmektedir: "Pratikte her ne bulunursa bulunsun, metafizik tanımlamanın faaliyet alanı içinde olmalıdır."[158] Bu açıdan Whitehead'in medeniyet görüşü (insan) tecrübe(si)nin bütün alanlarını kuşatmaktadır.

Whitehead'e göre, Ortaçağ'a kadar Batı medeniyetinin sosyal yaşamına "koordinasyon" (coordination) kavramına dayalı bir dünya görüşü hâkimken Ortaçağ'ın çöküşüyle birlikte Batı medeniyetinin sosyal yaşamına onun yerine "rekabet" (competition) kavramına dayalı bir dünya görüşü hâkim olmuştur. Neticede 19. yüzyılda "bireycilik" (individualism) ve "rekabet" (competition) kavramlarına dayanan bir dünya görüşüne sahip olması, Batı medeniyetinin temel özelliğidir. Dolayısıyla "bireycilik" ve "rekabet"e dayanan bir dünya görüşü Batı

[155] AI, s. 164
[156] A. N. WHITEHEAD, **Religion in the Making**, New York: Fordham University Press 1996, s. 79, (Bundan sonra bu çalışma "RM" olarak ifade edilecektir).
[157] PR, s. 3
[158] PR, s. 13

medeniyetinde köleliği yeniden canlandırdı.[159] Whitehead bunu şöyle ifade etmektedir: "Salt özgürlük, bireycilik ve rekabet doktrinleri toplumun temelinde endüstriyel kölelik gibi bir şeyin canlanmasını sağladı."[160]

Böylece, sosyal ilişkiler, "bireycilik" ve "rekabet" anlayışı üzerine kuruldu. Platon'un "Harmoni" ve "Form" görüşlerinin ve Hıristiyanlığın "insanın kardeşliği (dini anlamda)" görüşlerinin yerine, 19. yüzyılda Batı medeniyetine "bireycilik" ve "rekabet" anlayışı hâkim oldu. Bu yüzyılda, "Tanrı, bir sembol olarak gökyüzüne yerleştirildi."[161] Yani, Tanrı (din) pratik hayattan çıkartıldı ve göksel bir yere yerleştirildi. Sosyal amaç ve ilgiler önemini kaybetti; bireysel amaç ve ilgiler değer kazandı. Diğer bir ifadeyle, Batı medeniyeti, Whitehead'in medeniyet teorisindeki humanitarian idealleri, yani medeni değerleri kaybetmeye başladı -hatta kaybetti-. "Rekabetin ödülü, 'yaşam'dı. Rekabeti başaramayanlar, öldü."[162] Böylece insan mücadeleyi keşfetti. İster birey olarak insan olsun isterse toplumlar ya da milletler olsun, yaşabilmek ya da hayatta kalabilmek için güç kullanmak ve rakiplerini sindirebilecek yöntemler geliştirmek için Makyavelist ("amaca giden yolda her şey mübahtır") bir ilkeyi benimsemişlerdi. Whitehead bu durumu, Darwin'nin teorisinin -"Doğal Seleksiyon"[163] - etkisi olarak değerlendirmektedir.

Sonuç olarak, Modern dönemde kozmoloji, sadece bilime dayandırıldı. Ancak süreç filozofları, "bilimsel materyalizm" olarak adlandırılan bu modern kozmolojiyi bazı yönlerden eksik ve yetersiz buldu. Bu modern kozmoloji, estetik, etik, dini gibi insan sezgileri için yetersiz kalmaktaydı.[164] Modern kozmolojinin Batı medeniyetinde yarattığı problemlerle ilgili olarak Whitehead, Batı medeniyetinin krizi tanımlamasını yapıyor. Diğer bir ifadeyle Whitehead, (Batı) medeniyetinin

---

[159] AI, s. 31
[160] AI, s. 41
[161] AI, s. 39
[162] AI, s. 39
[163] Doğal seleksiyon ya da doğal ayıklanma, "yaşama savaşında daha az yetenekli bireylerin elenerek, daha iyi uyum sağlayanların, daha yetenekli olanların hayatta kalması durumu. Evrimi doğadaki koşullara daha iyi uyum sağlayabilmenin sonucu olarak gören ve akraba türlerde bulunmayan özel uyum mekanizmalarıyla donatılmış türlerin çevre koşullarına daha iyi uyum sağlayacağını ve dolayısıyla yaşamlarını sürdürme şansının daha yüksek olacağını savunan Darwin'in, doğada hüküm süren ve yaşama savaşında en başarılı olanların, varoluş koşullarına en iyi şekilde uyum sağlayanların ayakta kalmasını sağlayan süreçtir". (CEVİZCİ, a.g.e., s. 112).
[164] David Ray GRIFFIN, **Reenchanment Without Supernaturalism: A Process Philosophy of Religion,** Ithaca and London: Cornell University Press 2001, s. 295 (Bundan sonra bu çalışma "RS"olarak ifade edilecektir).

krizde olduğuna inanmaktadır. Tam da bu nokta, Whitehead'in "medeniyet problemini" sorgulamaya başladığı hareket anıdır. Whitehead, bizzat felsefesinin bu krizin üstesinden gelmeye yardımcı olabileceğine inanmaktadır.[165] Çünkü Whitehead'in felsefesi "insan tecrübesine dayanan bütün sezgilerin uzlaştırılabileceği bir kozmoloji sunmaktadır ve bu kozmoloji, bilimsel tecrübeler kadar dini, etik, estetik tecrübelere de dayandırılmaktadır."[166]

Whitehead'e göre medeniyetinin bu krizi ise miras ideallerin güçlerini kaybetmiş olmasından kaynaklanmaktadır.[167] Whitehead, ideal/medeni bir toplumun ahlaki ve dini değerleri gerektirdiğini kabul eder. Aynı zamanda Whitehead, Batı'daki sosyal ilerlemenin temel olarak 'humanitarian ideal/değerler' vasıtasıyla olduğuna ve olacağına inanmaktadır. Bu 'humanitarian ideal' temel olarak insan hakları ve insani değerle ilgilidir. Whitehead'e göre bu ideal yukarıda da bahsettiğimiz Sosyal Darvinizm[168] gibi modern gelişmeler tarafından zayıflatıldı. Sosyal Darvinizmin sosyal ilerlemenin 'zayıfı yok etme' yoluyla gerçekleştiği tezi"[169] ve benzeri görüşler, Batı medeniyetinde insan olarak insana saygıyı temel alan insani değerlerin zayıflamasına neden olmuştur. Whitehead'e göre, "insan olarak insana saygının temel kaynağı, ideal amaçları barındıran değer gücüne saygıdır."[170]

---

[165]David Ray GRIFFIN, **"Saving Civilization: Straussian and Whiteheadian Political Philosophy"**, *A Handbook Whiteheadian Process Thought Volume 1* içinde, Ed. Michel WEBER and Will DESMOND, Frankfurt: Ontos 2008, s. 521

[166] RS, s. 295

[167] GRIFFIN, a.g.m., s. 521

[168] Sosyal Darwinizm, "Darwin'in biyoloji ya da evrim teorisini insan toplumlarının tarihsel gelişimine uygulayan ve bu çerçeve içinde 'varoluş mücadelesi' ya da 'yaşama savaşı' ve 'doğal ayıklanma' ya da 'en güçlünün ya da koşullara en iyi bir biçimde uyum sağlayanın ayakta kalışı' fikirlerine özel bir önem atfeden görüş. Sosyal Darwinizm toplumun, en güçlü olanların ayakta kaldığı bir varoluş mücadelesine sahne olduğunu, toplumda, tıpkı doğada hüküm süren doğal ayıklanma gibi, güçsüzü toplum dışına iten ya da marjinalleştiren bir toplumsal ayıklanma sürecinin söz konusu olduğunu, bu yaşama savaşının bir bütün olarak toplumun gelişmesine ve ilerlemesine hizmet ettiğini savunur. Bu anlayış güçlüyü, toplumsal mücadelede ayakta kalanları bencil, yarışmacı, tutkulu, zengin, yaratıcı ve zengin zeki ve saldırgan olarak, buna karşın yaşama savaşından yenik çıkanları da güçsüz, pısırık, özgeci, korkak budala gibi terimlerle tanımlar. Görüş doğal ayıklanma ve varoluş mücadelesinin günümüz toplumunda hala varolmakla birlikte, özellikle doğal ayıklanmanın yüzyıl öncesine kadar yoğun bir biçimde yaşandığını savunur. Söz konusu görüşe. varoluş mücadelesi, bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelerin sonucu olarak nisbeten yatışmış ve yalnızca koşullara en iyi bir biçimde uyum sağlayan insanların değil de, yok olmaya mahkum olan bireylerin de varoluşlarını sürdürecekleri bir durum ortaya çıkmıştır." (CEVİZCİ, a.g.e., s.364).

[169] GRIFFIN,, a.g.m., s. 523-524

[170] GRIFFIN,, a.g.m., s. 524

Sonuç olarak modern kozmoloji, tamamen bilimsel fikirlere dayandığı için yüksek değerler (idealler) ve medeniyetin amaçlarına destek sağlamaz. Modern düşünürlere özellikle de mantıkçı pozitivistlere göre, bir kozmolojinin doğruluğu sadece bilimsel temelli fikirlere bağlıdır; estetik, etik ve dini fikirler bilimsel olarak doğrulanamaz. Griffin'in belirttiği gibi, Whitehead estetik, etik ve dini tecrübeye dayanan fikirlerin baştan kozmolojide inşa edilmesi gerektiğini ileri sürer. Bu yüzden Whitehead'in kozmolojisi yüksek değerler (idealler) ve medeniyetin amaçlarına destek sağlamaktadır.[171] Whitehead -elverişli olan- metafiziksel bir felsefenin dini ve ahlaki tecrübemizin verilerini duyu algısının verisiyle entegre etmek zorunda olduğunu ileri sürerek, Batı medeniyetinde ahlaki ilerleme olduğu sürece, bu ilerlemenin "saf insanlıktan doğan insan varlıklarının temel hakları fikrini içeren" 'humanitarian ideal' nedeniyle olduğuna inandı.[172] Eğer Batı medeniyetinde ahlaki ilerleme yoksa, yani Batı medeniyeti krizde ise, bu durum 'humanitarian ideal'in kaybolması yüzündendir. Bu yüzden "Whitehead asıl görevinin tam bir felsefi teoloji geliştirme değil, materyalizme doğru eğilimi olan ve dini değerler dâhil tüm değerleri soyutlayan doğa bilimleri ve medeni insanlık idealleri arasındaki ayrılığın üstesinden gelme olduğunu düşündü."[173]

Görüldüğü üzere kendi medeniyetinin bu problemleri, Whitehead'i medeniyet kavramını sorgulamaya yöneltmiştir. Bundan dolayı, kendi felsefi sistemi içerisinde, özellikle *Adventures of Ideas/Düşüncelerin Serüvenleri* isimli çalışmasında Whitehead medeniyet kavramını ve medeni varlıkların nasıl ortaya çıktığını tartışır.

[171] RS, s. 295
[172] GRIFFIN,, a.g.m., s. 526
[173]Charles HARTSHORNE-W. Creighton PEDEN, **Whitehead's View of Reality**, Cambridge Scholars Publishing 2010, İnternet Erişim: http://www.c-s-p.org/flyers/978-1-4438-2076-9-sample.pdf, (10.12.2010), s. 17

2. WHITEHEAD'İN "ADVENTURES OF IDEAS/DÜŞÜNCELERİN SERÜVENLERİ" ADLI ESERİNDE MEDENİYET TEORİSİ

Whitehead'in medeniyet teorisiyle ilgili en önemli çalışması *"Adventures of Ideas"*dır. Bu çalışmasının önsözünde Whitehead bizzat kendi ifadesiyle şöyle belirtmektedir: "Bu kitap, aslında medeniyet kavramının bir çalışmasıdır ve medeni varlıkların nasıl ortaya çıktığını anlama çabasıdır."[174]

Whitehead, bu çalışmasında medeniyet tartışmasıyla ilgili üç noktaya odaklanmaktadır. Öncelikle o, medeniyetin genel bir tanımını yapmaktadır. İkinci olarak, medeni varlıkların nasıl ortaya çıktığını tartışır. Üçüncü olarak ise, medeniyetin nasıl ilerlediğini ve devam ettiğini ortaya koymaya çalışır. Whitehead'in medeniyet teorisi, genel olarak bu üç noktayı içermektedir.

Medeniyetler, yaratıcı ruh ve kurucu irade olmak üzere iki temel kurucu güç tarafından varlığa getirilir. Bu bağlamda Whitehead'in "Düşüncelerin Serüvenleri"ni değerlendirirsek, "düşünce/fikir" medeniyet fikrinin yaratıcı ruhunu oluşturur, "serüven" ise medeniyet fikrinin kurucu iradesini teşkil etmektedir.[175] Bu bakımdan Whitehead'in medeniyet teorisinin merkezini "düşüncelerin/fikirlerin serüvenleri" oluşturmaktadır.

Whitehead "Düşüncelerin/fikirlerin Serüvenleri" kavramı ile iki anlama vurgu yapmaktadır. Bunlardan birincisi, insanlığın tecrübe ettiği medeniyet yolculuğunda belli fikirlerin etkisidir. Bu anlamda "Düşüncelerin Serüvenleri", insanlık tarihidir.[176] Dolayısıyla Whitehead, insanlığın geniş bir zihinsel tecrübe çeşitliliğine sahip olması bakımından "Düşüncelerin Serüvenleri" kavramının İnsan Irkının Tarihi için eşanlamlı olarak kullanılabileceğini ileri sürmektedir. Bu bağlamda "Düşüncelerin Serüvenleri" İnsan Irkının bizzat tarihi tecrübe etmesidir.[177] Bu kavramla Whitehead'in vurguladığı ikinci anlam ise insanın kendi medenileşme yolculuğunda bireysel olarak sergilediği serüvendir. Whitehead bu anlamdaki serüveni, kendi serüven tecrübesine dikkat çekerek şöyle ifade etmektedir: "tarihsel serüvenin açıklayıcı olması gereken fikirlerin spekülatif bir şemasını ortaya koyarken

[174] AI, s. vii
[175] KAPLAN, s. XIV
[176] AI, s. vii
[177] AI, s. 3

yazarın yaşadığı serüvendir."[178] Bu kişisel serüven sürecinde medeni insan ortaya çıkmaktadır.

Whitehead'in bireysel insanın ve insanlığın serüveni anlamında olan "düşüncelerin serüvenleri" açısından, "medeniyet saf tabiatın sıradan bir sonucu değildir; insan varlıklarının seçkin faaliyetinin uzun süreli çalışması sonucunda ortaya çıkmaktadır."[179] Diğer bir ifadeyle medeniyet, süreci (process) gerektirir.

İnsanlığın serüveni olarak medeniyet öznel tecrübenin bir parçası olunca Whitehead, *Adventures of Ideas*'da insanlığın tarihsel serüveni içerisinde özellikle Batı medeniyetini yani kendi medeniyetini ele alarak "medeniyet" kavramını sorgulamaktadır. Süreçci düşünür Johnson'ın haklı ifadesiyle, "Whitehead medeniyeti genel olarak tartışmayı amaçlamış olsa da daha çok Batı medeniyeti üzerinde yoğunlaşmıştır."[180] "İnsan alışkanlıklarının çocuğudur" diyen İbn Haldun gibi düşünürsek, her insan kendi medeniyetinin çocuğudur. Bu bağlamda Whitehead de Batı medeniyetinin çocuğudur. Yani Batı medeniyetinde yetişmiş, o medeniyetle yoğrulmuş bir filozof olarak Whitehead'in medeniyet konusunda Batı medeniyeti üzerinde yoğunlaşmasını doğal bir sonuç olarak görebiliriz.

Adventures of Ideas'da Whitehead, medeniyet sorgulamasına kendi döneminin tarihçilik anlayışını eleştirerek başlar. Onun hedefinde, 19. yüzyılda ortaya çıkan salt tarih (pure history) tasavvuruna dayanan tarihçilik anlayışı vardır. Ona göre böyle bir tarihçilik, öncelikle bütüncül değildir ve önyargıyla hareket etmektedir. Böyle bir tarihçilik anlayışı, "estetik önyargıdan, metafizik ilkelerden ve kozmolojik genellemelerden yoksun" bir tarihçilik örneği sunar. Çünkü "insan hayatının önemini neyin oluşturduğu" sorusuna böyle bir tarihçilik anlayışına sahip bir tarihçi, kendi yargılarıyla cevap verir. Hatta böyle bir tarihçi geçmişin ya da tarihin seçilmiş belli bir yönüyle, mesela politik ve kültürel bir yönüyle, kendini sınırlamış olsa bile, insan tecrübesinin belli bir aşamasının üst noktasını, yani zirvesini (culmination) ve alt noktasını, yani çöküşünü neyin oluşturduğu sorusuna belli bir önyargıyla yaklaşır. Whitehead bunu insanlığın politik tarihinden çıkarılan

[178] AI, s. vii
[179] AI, s. 76
[180] A. H. JOHNSON, **Whitehead's Philosophy of Civilization**, New York: Dover Publications 1962, s. 1, (Bundan sonra bu çalışma "WPC" olarak ifade edilecektir).

teorilerden örnekler göstererek somutlaştırmaktadır. Mesela, Hegel insanlık tarihinin üst noktasını zamanındaki Prusya Devletinde, bir nesil sonra tarihçi Macaulay, bu üst noktayı zamanının İngiliz anayasal sisteminde görmüştü. Whitehead'e göre işte tüm bu "fikirler ve eylemlere dayalı yargılar, böylesi örtük önvarsayımlara dayalıdır." Bir ölçüt ortaya koymadan kesin yargılarda bulunamayız; önyargılı tarih anlayışında ısrar edersek ne bilgeliği, ne akla dayanmayan eyleme biçimlerini, ne ilerlemeyi ne de çöküşü tartışabiliriz.[181]

Ona göre "saf bilgi"ye, diğer bir ifadeyle 'kesin ve mutlakçı' bir bilgiye bağlı kalma düşüncesinden uzak durmak zorundayız. Böyle bir sonuç, bilginin serüveniyle ilgilidir. Bilimin mutlak gücü kavrayışıyla başı dönen Batılı düşünürler 'duygu ve amaçlarını' bilgi olarak da tanımlamaktan çekinmeye başladılar. Önyargılı ve kesin yargılar, fikirlerin genellemesinde birbirini izleyen aşamaların varlığını dikkate almamaktadırlar. "Bilgi, daima duygu ve amaç eklentileriyle birliktedir."[182] Bunun yanı sıra fikirlerin genelliğinde (generality of ideas) aşamaların varlığı söz konusudur. Buna göre de tarihte genel fikirler (general ideas), "bir ırkın ve medeniyet safhasının özel şartlarıyla belirlenen özel formlarda ortaya çıkar. En yüksek genellikler de nadiren "doğru sözlü ifadeyi" (accurate verbal expression) karşılar. Bunlar, söz konusu çağa uygun özel formlar vasıtasıyla hissettirilir."[183]

Whitehead'in saf bilgiye dayanma eksikliğine vurgusu, insan tecrübesinin diğer unsurlarının fikirler tarihindeki yerinin anlaşılmasını, diğer bir ifadeyle tecrübeye dâhil edilmesini, kısacası tecrübedeki her şeyi dikkate almak içindir. Buna göre fikirlerin ortaya çıkışının genel insan tecrübesinin ortak ürünü olması başlangıçta değil, sonuçta ve uygulamanın ürün vermesinde gerçeklik kazanmaktadır. Aynı zamanda da bu durum sadece bazı "özel şartlara" sahip toplumlarda ortaya çıkabileceğini doğrulamaktadır. Duygusal boyut, fikirlerin kabulünde, şayet "yüksek bir genellemeden" ortaya çıkıyorsa, önemli bir değere sahiptir. Burada "bilgi" ile "duygu ve amaç" arasında bir öncelik ve sonralık ayrımı yapmak, anlamsız kalacaktır. Whitehead fikirler tarihinde bu çıkışı sağlayan toplumların bir kazanıma öncelikle sahip olduğunu kabul ediyor görünmektedir.

[181] AI, s. 4
[182] AI, s. 4
[183] AI, s. 4-5

Daha açık bir ifadeyle, düşüncelerin tarihi verilmişliğin değil, kazanılmışlığın tarihidir.

Düşünce tarihimiz, tarih düşüncemizden kaynaklanıyorsa, tarih geçmiş yüzüyle burada olmayı sürdürecektir. Geçmiş, ya da bizim entelektüel durumumuz (bakış açımız) hem canlı bir hayatın hem de çöküşün imkânını barındırır. Burada kesin bir çizgiden ziyade "başarıyla gerçekleştirilmiş geçiş"[184] örneklerinin varlığına ve bunların bir alışkanlık ruh halinden yeni bir alışkanlık ruh haline akıp giden bir süreci izlediğini görmemiz gerekmektedir. Daha genel bir ifadeyle söylenirse, "Bizim fikirler tarihimiz, bizim tarih fikirlerimizden doğmuştur, diğer bir ifadeyle bizim kendi zihinsel bakış açımıza dayanır."[185]

Böyle bir bakış tarihi, ileri-geri, başaranlar-başaramayanlar, iyi tarafta olanlar-kötü tarafta olanlar vb. gibi bir cepheleşmeye dayalı okumaya götürür mü? Bir yanda barbarlar varsa, ki Whitehead bunu gösterir, diğer tarafta da medeniyet yanlıları vardır. Burada tarihin cephelere bölünerek okunması bizi doğru değerlendirmelere götürmez. Tarihe bakarsak, bir tarafta yaban doğanın varlığı, diğer tarafta da buhar, elektrik ve petrolün varlığı vardır. Tarihi bu şekilde okuyup bir tarafın anlamsız, diğer tarafın anlamlı olduğu sonucunu çıkartmamalıyız. Whitehead için tarihte "anlamsız" görülen şeyler bile bir anlama sahiptir. En küçük zerre de dâhil her şeyin bir değeri vardır. Bunu doğal olgulara ve tarihsel yaşanmışlıklara uygularsak, "yağmurlar ve ağaçlar, doğanın büyülü düzeninin parçalarıdır: Attila'nın Hunlarının da kendilerine özgü bir entelektüel duruşları vardı; üstelik de bu bağlamda pek çok bakımdan bozulmuş Romalılarınkine şaşırtıcı bir şekilde tercih edilebilir entelektüel bakış açısıydı bu."[186] Whitehead'in burada vurguladığı ve savunduğu temel görüş, her tecrübemiz dâhil tarih tecrübemizi "bütüncül" bakış açısıyla okumalıyız. Bu bağlamda barbarlar veya barbarik eylemler gibi "anlamsız" kabul edilen şeyler de medenileşme sürecinde bir anlama sahiptirler.

Tarih düzeni içinde yaşanmış fikirleri yaşamak, o fikirlerle kendini kazanmanın/yapmanın yanı sıra şimdideki fiziksel yapının içinde iki farklı gizin çatışmasını da yaşatır. Tarihte kalmak, tarihte kalmak değildir; o ancak kozal

[184] AI, s. 7
[185] AI, s. 7
[186] AI, s. 7

etkisiyle şimdiyi açmaktır. Medeniyet bu anlamda insanlığın kendi serüveninin zorunlu bir açılımıdır. Whitehead'e göre (Yakın Doğu'dan Batı Avrupa'ya geçiş olarak) medeniyetin hikâyesi iki ya da üç temel fikrin etkili hikâyesidir [187] ve bu bir yere ait olmanın ya da bu hikâye bir yerde olmanın zorunluluğudur. Bil-fiil varlık olarak Modern Batı kökensel olarak Yakın Doğu'dan ayrı ele alınamaz. Whitehead'in ifadesiyle, "biz ister coğrafya ya da ister zaman ya da ister temel karakterin sınırları hakkında konuşalım, bir medeniyetin sınırları belirsizdir."[188] Belirsizlik, imkân durumudur. Belirsizlik de kendisinin varlığı anlamında bil-fiil durumdur. "Yakın Doğu, modern Avrupa'nın kökeni ve arka planın işlevi olması bakımından önemli tartışma noktasıdır."[189] Burada sorulabilecek ilk soru, medeniyet serüveninde özel aktörler aramanın geçerliliğidir. "Hiçbir yenilik bütünüyle yeni değil"se,[190] Batı medeniyetinde etkin rol oynamış özel aktörler kimlerdir? sorusu kaçınılmazdır. *Adventures of Ideas*'da Whitehead'in "kültür tarihinde müşterek yeni bir unsuru teşkil eden Batı medeniyetinin oluşumunda etkin bir rol oynamış aktörleri gösterme"[191] kaygısı öne çıkar. Batı medeniyetini varlığa getiren "değişimin nasıl gerçekleştiğini anlamak ve bu değişimin Batı dünyasının sosyolojisi üzerindeki etkilerini göstermek,"[192] yaşandığı iddia edilen krizin kaynağını (ya da kaynaklarını) bulmada da yol gösterici olacaktır. Yeni (yani Batı), düzenlenmiş bir bütünün ürünü olarak karşımıza çıkmaz. Nitekim "diğer zihniyet biçimleri üzerinde zayıf bir unsur ve bireylerin rüyaları olarak dağınık bir şekilde varolan faktörler Batı medeniyetinde yeni bir önem kazandı."[193] Bu bağlamda Batı medeniyeti tamamen bir "yeni" olmayıp, söz konusu bu faktörlerin "yeni önem" kazandığı "geçmiş ve şimdi"nin sunulduğu bir yapıdır**.** "Geçmiş"in Batı medeniyetinde "yeni önem" kazanmasında Doğu'nun etkisi söz konusu edilmek zorundadır. Bu yeni önemin en güçlü ayağı ise felsefedir, özellikle Ortaçağ Türk-İslam felsefesi.

Burada şöyle bir itiraz yöneltilebilir: Nasıl oluyor da bir yerde var olan, başka bir yerde yeni bir önemle tekrar ortaya çıkabiliyor?

---

[187] AI, s. 8
[188] AI, s. 8
[189] AI, s. 8
[190] AI, s. 8
[191] AI, s. 8
[192] AI, s. 8
[193] AI, s. 8

Teknik bir tanımlama yaparsak, süreç felsefesi sürekliliğin oluşunun (becoming of continuity) peşindedir, oluşun sürekliliğinin (continuity of becoming) değil.[194] Bu süreklilik dikkate alınarak, Doğu'dan Batı'ya bu geçiş hikâyesinin kökenine (dolayısıyla Batı medeniyeti'nin kökenine) Yahudi, Helenik ve Helenistik dönemleri yerleştiriliyor.[195] Buradan hareket etmek, "insanlığın bakışındaki yeniliğin kazanılabileceği ana kaynak"tan[196] hareket etmektir. Whitehead'in bu okumasına göre Doğu, yine Batı'ya ait olanı sunmaktadır. Çünkü bir yönüyle onlar, "İlk Avrupalı gruplar"[197] olarak kabul edilirler. Çünkü "Yahudiler ve Yunanlılar… Avrupalı ırklar içinde modern ilerleme safhasını başlatmışlardır."[198]

Tecrübenin bütünlüğü ve her şeyin birbiriyle olan bağlantısı/örüntüselliği ilkesi gereği bir medeniyet teorisi kurmak niyetindeysek, insanlık tarihinin serüvenindeki birtakım medeniyet örneklerinden yararlanmak kaçınılmaz olacaktır. Nitekim Whitehead, medenileşme yolunda Avrupa kültürünün bizzat kendisine kendinden önceki medeniyetlerin rehberlik ettiğini sadece bir bilgi olarak sistemi gereği kabul eder. Zira medenileşme sürecinde Avrupa, Grek ve Roma medeniyetini kendisine medeniyet modeli olarak almıştır.[199] Whitehead, buradaki amacın geçmiş medeniyetleri taklit etmek değil, bu toplumların mükemmelliklerini yeniden üretmek olduğuna dikkat çekmektedir. Buradan anlaşılacağı üzere Whitehead *Adventures of Ideas*'da genel olarak medeniyeti tartışmayı amaçlamış olsa da, daha çok Batı medeniyeti (Avrupa medeniyeti) üzerine yoğunlaşmıştır. Bu da bütünü oluşturan parçanın kendine özgülüğüyle ilgilidir. Bütün, parçalardan oluşur, ama her bir parça bütüne katkı sağlarken bütünde kaybolmaz. Genel bir kavram olan insanlık medeniyet ülküsü, bir parça olarak kendine özgülüğünü kaybetmeden varolan Batı medeniyetidir.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Whitehead, Grek ve Roma medeniyetlerinin Avrupa ırkına medenileşme sürecinde rehberlik yaptığını, hatta bu anlamda bu medeniyetlerin iyi hizmet verdiğini belirtir. Ancak bunun dezavantajlarının olduğuna da dikkat çekmektedir. Çünkü bu eylem geriye dönüktür ve toplumsal

[194] PR, s. 35
[195] AI, s. 8
[196] AI, s. 9
[197] AI, s. 8
[198] AI, s. 8-9
[199] AI, s. 273

mükemmelliklerin bir türüyle sınırlıdır. Bugün, dünya yeni bir varlık alanına geçmektedir. Yani yeni bilgiler, yeni teknolojiler şeylerin (things) niceliklerini değiştirmektedir. Eski bir toplumun model olarak alınması ise bir ideali durağan olarak belirlemek ve "tüm fırsat alanını" görmemektir.[200] Whitehead'in burada dikkat çektiği nokta, medeniyeti varlığa getiren yaratıcı süreçte geçmiş medeniyetleri örnek alırken onların bakış açıları ve eylemleriyle sınırlı kalmadan, 'şimdi'yi de dikkate almanın zorunluluğudur.

Whitehead medeniyetin Doğu'dan Batı'ya doğru geçirmiş olduğu serüveni vurgulayarak medeniyetin ortaya çıkışında insanlığın serüveninin ortak rolüne dikkat çekmektedir. Diğer bir ifadeyle ona göre, medeniyeti oluşturan şey insanlığın fikir serüvenleridir. Yoksa özel bir ırkın tarihsel fikir serüvenleri değildir. Öyleyse medeniyet sadece bir ırkın değil, insanlığın ürünüdür.

Whitehead'e göre insanlık tarihindeki her medeniyet, kendinden önceki medeniyetlerden etkilenerek, ancak bu etkilenmelerle birlikte kendince yeni unsurları da beraberinde getirerek, medeniyet tarihi içerisindeki yerini almıştır. Whitehead bunun en canlı örneği olarak Batı medeniyetini göstererek, onun köklerini Yahudi (Filistin), Grek ve Mısır olmak üzere doğu düşüncesinin üç geleneğinin oluşturduğuna dikkat çekmektedir.[201] Bil-fiil varlık olarak tarihin yaşanmış öyküleri, "tecrübe damlaları"dır. Bir medeniyetin başka bir medeniyetin oluşumuna katkısı, oluşu sağlayan medeniyetin doğasında yer alan ezeli objelerdir. Onlar, yok olmazlar.

Modern Avrupa ve Amerika yani Batı medeniyetinin, Doğu Akdeniz kıyısındaki -Grek, Filistin ve Mısır- ülkelerden ortaya çıkması, insan doğasında yer alan ideallerin formüle edilmesinin olayları olmalarıdır. Grek ve Filistin, felsefe ve dinin kendine özgülükleri ve insan doğasındaki özgülükleriyle Batı medeniyetinin 'yeni olarak varolmasında' olaylardır. Bilim tarihi açısından bu iki ülkeye Mısır da eklenmek zorundadır. Bu üç ülke ya da medeniyet, tabir yerindeyse modern medeniyetin atalarıdır. Ancak medeniyetin öyküsü bu üç medeniyetle sınırlamak da olayların ve bil-fiil varlıkların sadece bir yerle sınırlanması demektir. Ayrıca bil-fiil durum olarak Mezopotamya, Girit, Fenike ve Hindistan, Çin de Batı medeniyetinin temelinde yer alır. Modern hayattaki bilimsel ve dini değerlerin hepsi Grek, Filistin

[200] AI, s. 273
[201] AI, s.103

ve Mısır medeniyetinin aracılığıyla yeni bil-fiil durum olmuştur. Somutlaşma süreci örnekleri olarak bakılırsa, Mısır, medeniyete oturmuş bir teknoloji, Filistin nihai dini kozmoloji, Grek ise felsefe ve bilime götüren açık genellemeler sağladı. Bu mantıksal açıklık aynı zamanda Grek'ten miras kalan sanat ve imgesel edebiyatta da görülür. Sonuç olarak Whitehead'e göre Batı medeniyeti'nin sacayağını Mısır, Filistin ve Grek medeniyetleri oluşturmaktadır.[202] Bununla Whitehead "hiçbir yenilik tamamen yeni değildir" ilkesinden hareketle Batı medeniyeti'nin "tamamen bir yeni" olmadığını vurgulamaktadır.

Whitehead'in vurguladığı bir diğer nokta ise şudur; medeniyet görüşünü ortaya koyma sürecinde geçmiş medeniyetleri örnek alırken onların bakış açıları ve eylemleriyle sınırlı kalmadan, 'şimdi'yi, yani yeni bilgi ve teknolojiyi dikkate alarak "geçmiş"in veya geçmiş bir medeniyetin bir tekrarı olmaktan kaçınmak ve yeniden üretmek gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle bir toplum bir medeniyet yaratmak için bir medeniyeti model olarak almalı; fakat kendisini bu medeniyetle sınırlamamalı ve serüven dolu bir şekilde tüm (yeni) fırsat alanlarına açık olmalıdır. Çünkü bir medeniyetin tekrarı yeni bir medeniyet yaratamaz. Bu bakış açısından Whitehead Grek medeniyetinin mükemmel bir örnek olduğunu vurgulamaktadır: "Aynı zamanda Grek medeniyetinin geriye dönük veya statik olmadığını ileri sürüyorum. Komşularıyla karşılaştırıldığında Grekler, tarihsel olmayan tek toplumdu. Onlar, spekülatif, "serüveni seven ve serüvene meraklı" (adventurous), yeniliğe istekli toplumdu. Bizim yapabildiğimiz tek şey, Grekleri taklit etmektir. Zira onlar kesinlikle taklitçi bir toplum değildi."[203] Bu cümlenin anahtar kavramı taklit, yani öykünmedir. Taklit edilen, taklit eden olamaz: Yeniliğe istek ve spekülatif düşünce, yani felsefe taklidi ikincil konumda görür. Bugünün yapabildiği geçmişe başvurma anlamında, "hiçbir şeyi atlamadan, tam ve dürüst bir şekilde yapılabildiği sürece, geleneğe başvurma, muazzam bir fayda sunar ve yaygın bir etki yaratma"[204] ilkesidir. Medeniyetin şimdide olmaklığı, geçmiş köklerinin varlığın zorunlu kılar. Burada temel sorun insanın doğasından kaynaklanan genel sınırlarıdır. Düşüncelerin Serüveni, "İnsanlığın tarihi" olmasına rağmen, böyle bir tarih tüm ayrıntıları ve çeşitliliğiyle yazılamaz. Bunun için bir anlamda her kültür özelde kendi tarihini,

[202] AI, s. 103-104
[203] AI, s. 273-274
[204] AI, s. 171

genelde de olabildiğince insanlık tarihini tecrübe etmelidir. Bütünü oluşturan parçaların her birinin kendi bütünlüklerini bozmayacak bir yenilik serüveni içinde kendilerine özgülükleriyle varlıklarını sürdürmeleri gerekir. Geçmiş, şimdi ve gelecek tüm insanlığın öyküsüdür. Tarih kavrayışı geçmiş ile birlikte hal ve geleceği içine almak zorundadır.[205] Bu aynı zamanda karşılıklı münasebete dayalı ve ortak ilgileri ortaya koyan bir tarih anlayışıdır.

Adventures of Ideas'da öne çıkan önemli tespitlerden biri de sosyolojik yapıyla ilgilidir. Entelektüellerin ya da Aydın diye adlanan kişilerin eylem biçimleri, yaşam tecrübeleri çağının değişimiyle ilgilidir.[206] Bu bir tanımlama, diğer bir deyişle tespittir. Çağların dönüşümünün merkezine "entelektüel faaliyetler" yerleştirilerek, başka faaliyetlerin varlığı kabul ediliyor. Whitehead, bu faaliyetleri kabaca iki bölüme ayırıyor; genel fikirler ve özel kavrayışlar. Genel fikirlerde varlıkların doğası, insanların imkânları ve bireyin davranışına rehberlik eden "yüksek fikirler" vardır ve ona göre "her bir dönemde düşüncenin formlarının genel bir formu vardır".[207] Genel fikirlerin birincisi kozmoloji, ikincisi yöntem biçimi, üçüncüsü ise ahlaktır.

Whitehead'in sosyolojik tespiti, kendisini uygulamış gerçekliklerden hareketle gerçekliğe girer. Ona göre klasik medeniyetler, yani Helenik ve Helenistik Roma medeniyetleri, varlığını sürdürebilmek için, medeni insanın eylemleri arasında yer almayacak eylem ve hayat tecrübeleri sunar. Onlar kendi işlerini görebilecek insana dayalı kaynak olarak büyük köle nüfusuna gereksinim duymuştu. Mesela, Mısırlılar tuğlaya ihtiyaç duymuşlardı ve bunun için de Yahudileri esir almışlardı.[208] Bu örneği nasıl okuyabiliriz? Bir medeniyet, şehirlerin ya da medine'nin inşasında köleleri kullanmak zorunda mıdır? Bu, bir zorunlu gereksinimdir. Medeniyet oluşumu, bu anlamda, medeni olanın karşısında zorunlu bir gereksinim olarak daha alt düzeyde bir "mekanik insan gücünü"[209] gerekli kılmaktadır.

Whitehead büyük klasik medeniyetin iki olgusuna dikkat çeker. Birincisi "köleliğin zirve noktası"nı temsil eder. Roma imparatorluğu en yüksek

[205] AI, s. 3
[206] AI, s. 12
[207] AI, s. 12
[208] AI, s. 13
[209] AI, s. 13

noktasındayken, kölelikte en üst noktadaydı. Yani o dönemde medeni olmak, köle sahibi olmakla özdeşti. Mesela Platon'un Şölen'indeki ev sahibi Agathon, kölelerine ve misafirlerine olabildiğince nazik davranan biri olarak tasvir edilir. Cicero ve genç Pliny, birbirlerine yazdıkları mektuplarında hitap ediş biçimleriyle adeta birer beyefendi tavrı sergilerler.[210]

İkinci olgu ise "tüm sistemin etkin bir eleştirisini sergileyen ahlaki ilkeleri sunma" dönemidir. Atinalılar köle sahibiydiler, ancak bu kurumu insanileştiriyor görünüyorlardı. Mesela, Platon hem soy olarak hem de görüş olarak aristokrattı, fakat köle sahibiydi.[211] Aynı zamanda Roma İmparatorluğu'nun Stoalı hukukçuları insan doğasının temel haklara sahip olduğu ilkesiyle yönlendirilen bir hukuk reformu yaptılar. Ancak ne Platon ne de bu Stoalı hukukçular insanın doğal haklarından bahsetmelerine rağmen, köleliğe karşı bir mücadele sergilemediler ve köleliği yasaklama yönüne gitmediler. Onlar köleliği doğal olarak kabul ettiler. Zira kölelik toplumun yapısında yer alıyordu. Oysa böyle bir zorunluluk, tüm genelliklerin (generalities) alanını sınırlıyordu.[212] Antik Yunanda "kölelik" (slavery), siyaset felsefesinin ve siyaset teorisyenlerinin temel kavramıydı. Toplumun yapısında var olan bu kavram olmaksızın bir siyaset teorisi kurulamazdı. Platon'un *Devlet*'i, Aristoteles'in *Politika*'sı buna örnektir. Günümüzde ise siyaset felsefesinin ve siyaset teorisyenlerinin temel kavramı "özgürlük"tür (freedom).[213] Aynı şekilde "Tanrı" kavramı da her iki dönem için "büyük bir kaynak" olmasına rağmen, Antik dönem insanları ile modern dönem insanları bu sorunla yüzleşmede farklı yönlere bakmaktadırlar.[214] Whitehead'e göre tüm insanlığın birlikte yarattığı insan varlığının temel haklarının gelişme sürecine işaret eden bu durum, insanlık tarihinde sergilenen bir mücadele örneğini gözler önüne sermektedir.[215] Aynı zamanda bu, bir oluşu/oluşumu ifade eder. Medeniyet tek bir düz çizgide değil, inişli çıkışlı çok zengin safhaların varlığıyla başarıldığı bil-fiil durumdur.[216] Bu noktada yeni bil-fiil durum olarak artık medeniyet adına "farklılıklar"ın ortaya çıkma zamanıdır.

[210] AI, s. 14
[211] AI, s. 14
[212] AI, s. 14
[213] AI, s. 13
[214] AI, s. 13
[215] AI, s. 13-14
[216] AI, s. 14

Whitehead bunu " büyük fikirlerin başlangıcı" olarak ifade etmektedir. Ona göre büyük fikirler, küçük ama yetenekli bir grubun zihninde spekülatif önermeler olarak doğmaya başlarlar. Fakat bu fikirler sosyal yapıda özel işlevleri olan bir grup liderin vasıtasıyla insan hayatında sınırlı bir tatbikat imkânı bulurlar. "Genel fikir"in (general idea) nasıl ilham verici olduğunu ve müreffeh bir toplumu rahatsız etmede ne kadar az bir etkiye sahip olduğu açıklayan zengin bir literatür üretilir. Bu literatüre göre "yeni bir fikir aracılığıyla bir geçiş süreci gerçekleştirilir. Ancak tüm sosyal sistem yeni ilkenin etkisine karşı direnç noktaları geliştirir."[217] Zira "Genel fikir, mevcut düzen için daima bir tehlikedir."[218] Diğer bir ifadeyle Genel fikir, aksini düşünmek ya da "var olan düzen için tehlikeli" olan bir uygulama olarak olumsuz karşılanacaktır. Çünkü "Genel fikrin toplumda çeşitli şekillerde özel somutlaşmaları, bir reform programının uygulanması anlamına gelmektedir."[219] Whitehead'e göre "insanlığın mutsuzluğunun kıvılcımları belirdiğinde böyle bir program hemen benimsenmeli ve uygulanmalıdır. Ancak hızlı bir değişim dönemi böyle başlar."[220] Bu değişimde iki insani ilke, yani akli ve ahlaki yücelik idealleri hedeflenmektedir. İnsan ruhunun akli ve ahlaki yücelik serüveninin temelinde yine geçmişin kozal etkisi, yani Antik Akdeniz dünyası yer almaktadır. Bu dünya, insanlığın "ahlaki ideallerini dönüştürmede bir yönteme sahipti."[221] Burada bu dönüştürücü gücün nasıl ortaya çıktığı sorunu önemlidir. Aynı şey, Arap toplumunda İslam gibi rasyonel bir dinin ortaya çıkmasıyla da yaşanmıştı. Kölelik olgusu Arap toplumunda mevcuttu ve yeni olarak gelen onu düzenleme ihtiyacı duymuştu. Burada da kesin kaldırma hükümleri yer almamakla beraber, oluşun somutlaşma süreci yaşanmıştır.

Yunan düşüncesinin zirveye çıkması ve ardından düşüşe geçtiği dönemde Hıristiyanlık ortaya çıktı. İlk biçimiyle Hıristiyanlık, hem iman etmede hem de iman edilen ilkelerin uygulanmasında ciddi zorluklar inşa eden ahlaki ilkelerin dini olarak görünüyordu. Bu ilkelerdeki zorluk, "korunmuşluk" kavramıyla rasyonelleştiriliyordu. Bu anlamda "korunmuş" fikirler, Batı medeniyetinin evrimindeki unsurlardan biridir.[222] Aynı zamanda Hıristiyanlık, insan ruhuyla ilgili

[217] AI, s. 15
[218] AI, s. 15
[219] AI, s. 15
[220] AI, s. 15
[221] AI, s. 15
[222] AI, s. 15

Platonik öğretiyi hızla içine aldı. Bu da felsefe ve dini kendi içlerinde birbirine karşı uyumlu hale getirdi.[223] Bu bir değişim ve süreklilik örneği sunar. Bu dönemde Hıristiyanlığın büyüklüğü ya da kendi dönemi içinde her hangi bir dinin değerli oluşu ya da büyüklüğü, "değişken etik" anlayışında ortaya çıkar. İlk Hıristiyanlar, bu dünyanın geçiciliğine içten inanan insanlardı. Bunun için de ahlaki kuralları içtenlikle uygulama çabası içinde olmuşlardı.[224]Burada artık mevcut sosyal ve kurumsal yapının devamı için tavizler verme söz konusu değildir. Öncelik, "mutlak etik sezgileri" korumaktı. Böylece kişi sadece kendini kurallar bütününe odaklayacağı için sergilenen ahlaki tutum, mevcut toplumun çöküşünü hızlandıracaktır. Burada "uygulanamazlık" her hangi bir anlam içermez.[225] Bu uygulama ve bundan ısrarcı olma düşünce biçiminin şekillenmesini de beraberinde getirir. Bununla beraber Hıristiyanlığın bu uygulanamaz görünen etiği Roma sisteminden uzak "sade bir hayat tarzı," yeni bir dünyanın olabilirliğine kapı açtı diyebiliriz.[226]

Dinde pratiğin önemi, inananlarıyla ortaya çıkar: "hiç bir dini ona ilk inanan insanlarından ve ona inanan değişik insan kavrayışlarından soyutlayarak düşünemeyiz. İnsan hayatını bir bütün olarak sarıp sarmalayan tek bir uygulama biçimi yoktur."[227] Somutlaşma süreci içinde hayat bir toplamdır, olaylar bütünüdür. İnsan da bir toplayandır. Dini fikirler, özelleştikçe ya "güzellik ve yeteneklerin ortaya çıkmasına ya da barbarca bir zalimliğe" dönüşür. Hiçbir din ya da birey kendi kutsallığına inandığı/savunduğu şeyleri yüksek sesle ifade ederek ispatlayamaz.[228] Büyük fikirlerin yanında kötü ortakları da vardır. Yeni olan hiçbir şey "mevcut ortama uydurma" çabası olarak yeni değildir. "Toplumsal geleneğin/göreneğin" korunması, yeni putlaştırıcı biçimlerin ortaya çıkmasına imkân tanır ya da mevcut olanı "putlaştırıcı olarak" devam ettirir. Whitehead, buna örnek olarak Ortaçağ'da kurumsallaşmış, yani kilise ve engizisyona dayanan Hıristiyanlığı gösterir.[229]

[223] AI, s. 16
[224] AI, s. 16
[225] AI, s. 16
[226] AI, s. 17
[227] AI, s. 18
[228] AI, s. 18
[229] AI, s. 18

17. yüzyıl Akıl çağında ortaya çıkan "şüpheci" yaklaşım, antik çağın insan sorunundan gelen yeni bir kavramla tanıştı. Köleliğin karşısında "özgürlük" öğretileri geliştirildi. John Locke (1632-1704) bir bakıma İngiltere'de bunun öncüsü oldu ve bunlar zorda olsa uygulandı. Demokrasinin ortaya çıkışı "köleleri özgürleştirdi." Bu bir ilerlemeydi, çünkü modern dünyada demokrasi, antik dönemde ortaya çıkan durumlardan daha fazla öneme sahipti.[230] Sürecin uzunluğu yorucu gelebilir. Sorunu Platon'un Akademisinden başlatırsak, 2000 yıllık bir 'yaşanmışlık'tan ve onun içini dolduracağımız 'renklilik ve zenginlik'ten söz ediyoruz demektir. "Klasik medeniyet tarafından miras kalan büyük reform programı başka bir zaferi elde ediyordu."[231] Grek ve Roma, köleliğin gücünün işlevsel olduğu dönemdeki varlığı, gücün uygulamada 'güç' olduğunu gösterir. Bu güç kendi içinde, bazı düzenlemeleri beraberinde getirir. İşte bu "düzenleme" bir serüveni zorunlu kılar. Serüven, bir yönüyle mevcut olanla yetinmemenin, bir yönüyle kendi var oluşu durumuyla (bireysel) huzursuzluğunun eylemidir. Köleliğin meşruiyeti sorunu, dönemselliğin insan hayatındaki etkin yönlendirici gücünü tanımlar. Buna göre de her bir zaman dilimi ve yaşanan mekân, miras alınan genel ya da özel fikirlerin kabul edilebilirliğini sorgulayan tek kişinin cesaret ve çabasının açılımıyla birlikte bulunur. Platon'un kölelere tavrı ile Hz. Muhammed'in kölesine tutumu arasında benzerlikler ya da farklılıklar, bu anlamda şaşırtıcı olmaz.

Görüldüğü gibi kölelik toplumsal ayrımda işlevseldir ve toplumun belli bir sınıfını temsil etmektedir, her halükarda da uygulayımda ve tanrısal iradenin gerçekleşmesinde eşitlik söz konusu değildir.

Genel fikirlerin uygulayımla ilgili sonuçlara ulaşması niçin zaman almaktadır? Ya da genel fikirlerin uygulayımı hayatta tam karşılığını bulamaması insan doğasının bir yetersizliği midir?

Whitehead bil-fiil durumdan bahseder: "köleler ilerlemeyi mümkün kılan ağır bedel ödeyen şehitlerdi."[232] İnsanlığın ilerleme serüveni, ağır bir acının ödenerek akıp geldiği bir serüvendir. Dolayısıyla "başarılı bir ilerleme, her bir adımı tecrübe

[230] AI, s. 19-20
[231] AI, s. 20
[232] AI, s. 21

ederek bir noktadan bir noktaya emekler."[233] Kölelik, günümüz modern zihni açısından, kötü ve yanlış insan hakkı ihlali olarak kabul edilse de, bunun varlığıyla ancak onun yanlışlığını görebileceğimizi göstermesi bakımından zorunlu bir gerçeklikti.

Whitehead, genel fikirlerin pratiğe aktarımının gerçekleşmesinin vaktinden önce olması durumunda hedeflenenin gerçekleşmeyeceğini savunur. Mesela Roma'da kölelik Cicero zamanında kaldırılmış olsaydı, Roma yıkılır mıydı? Çöküş kaçınılmazdır. Bütün klasik medeniyet tarihi boyunca, o dönem hâkim sosyal düzeni, devletlerin savaşları, etraftaki "barbarlar", siyasi karışıklıklar ve kölelik sisteminin zararları gibi güçlükler altında devam ettirmenin zor olduğunu göstermektedir. Çöküş için herhangi güçlü bir çaba yeterli görülüyordu.[234] İlerlemeyi ya da "reformu" gerçekleştirmek, onu gerçekleştirenlerin "ahlaki üstünlüklerini" değil fakat "reform yapıcı enerjilerini" ortaya çıkarır. Büyük fikirler, kendi uygulayımsal sonuçlarını sergileyecek yeterli sayıda iyi insanı bekleyerek gerçekleşmez.[235] Böyle bir bekleyiş, "fikirlerin tarihinin çocukça görüşü"[236] denebilecek bir yanılsamadır. Nihayetinde arkaplandaki ideal, kendisini somut olarak devam ettirecek olan gerekli toplumsal gelenek ve göreneklerin tedrici olarak gelişmesini teşvik eder.[237]

İnsanlığın düşünce serüveni, sosyal yapıyı belirleyen ve sosyolojik teorileri etkileyen kölelik, özgürlük gibi pek çok faktörle birlikte asıl faktör, temel savunucuları Voltaire ve Rousseau olan ve Fransız Devrimi'nin zirvesini oluşturan 18. yüzyılın kuşkucu, humaniter hareketidir.[238]

18. yüzyıl Aydınlanma çağında kuşkucu, humaniter hareketin arkasında dinin etkin rolü vardır. Dini motivasyon, fikirden ziyade hisle, duyguyla hareket ettiğinden insanlık için itici bir güçtür. Buna göre dini motif de fikirden ziyade hisle hareket eder. Ancak "yüce bir aklileştirmenin haklılığıyla" da hareket eden dini hareket, yeni bir "yönelimin" ortaya çıkmasının unsurlarından en etkin olanıdır.[239]

---

[233] AI, s. 20
[234] AI, s. 21
[235] AI, s. 21-22
[236] AI, s. 22
[237] AI, s. 22
[238] AI, s. 22
[239] AI, s. 22

Whitehead, Anglo-Sakson dünyada dini hareketlerin, Metodist[240] ve Katolik hareketlerin çabasının yadsınamayacak kadar büyük olduğunu vurgular.[241] Bu iki

[240] İngiliz Kilesi (Anglikan) içinde bir reform hareketi olan Metodizm, 18. yüzyılda Protestan ilahiyatçı John Wesley'in (1703-1791) Öğretileri neticesinde İngiltere'de ortaya çıkmış bir mezheptir. Wesley, Anglikan papazlarından olan kardeşi Charles ve arkadaşları George Whitefield; Anglikan Kilisesi bünyesinde, Oxford Üniversitesi'nde, bir manevi hayat metodu vaz'ederek dini bir uyanışı başlatmışlardır. Bunlar, dua ve oruçlarında yeni bir yol tutmaları, Oxford hapishanesindeki tutukluları düzenli olarak ziyaret etmeleri, yoksul çocukların eğitim ve öğretimlerini üstlenmeleri, dini günlerde ve benzeri şeylerde metodik bir düzen takip etmeleri sebebiyle "Metodistler" diye adlandırılmışlardır. Metodistler aktif küçük bir grup olarak başlamışlar fakat devamlı çoğalmışlardır. İngiltere Kilisesi mensubu olmalarına rağmen Wesley kardeşler, heyecanlarından dolayı, ibadet yerlerinden kovulmuşlardır. Böylece İngiltere'de Metodistler arasında bölünmeler ve farklılaşmalar olmuştur. 1784 yılında da Amerika'da Francis Asbury ve Thomas Coke'un gayretleri ile bir Metodist Piskoposluk/Metodist Episkopal Kilisesi kurulmuştur. Burada Anglikan kilisesinin otuz dokuz maddesi özetlenerek yirmi beş maddeye indirilmiş ve Batimore'da bir konferansta kabul edilmiştir. 1819 yılında da Richard Allen tarafından Filedelfiya'da ikamet eden Afrikalılar için (Philadephia) Afrika Metodist Episkopal Kilisesi, 1821 yılında New York'da Afrika Metodist Episkopal Zion Kilisesi, 1830 yılında faaliyete başlayan Metodist Protestan Kilisesi, 1845 yılında Kölelik taraflarınca oluşturulan Güney Metodist Episkopal Kilisesi, 1870 yılında Hıristiyan Metodist Episkopal Kilisesi gibi birçok Metodist Kilise kurulmuştur. Bunlardan başka bağımsız Metodist gruplar da oluşmuştur. 1936 yılında Metodist Kilisesi için bir kitap hazırlanmıştır. Bu kitapta; Teslis İnancı, Sabah Duası ve bazı kısa dualar, Komünyon Ayini, Ergenlik ve Çocukluk Vaftizinin su serpilerek yapılış şekli, çocuk doğuran annenin tebrik edilmesi, yeni taraftarlar için rehberlik kuralları ve benzeri hususlar yeralmaktadır. Metodistlerde daha çok sınıf ve grup söz konusudur. Her sınıf ve grubun başkanı bulunmakta, grup sorumluları da o grup içerisinden seçilmektedir. Sınıf sorumluları da atama yolu ile belirlenmektedir. Metodist Kiliselerde, Diyakoz, İhtiyarlar (atanmış vaiz veya papaz) ve Piskoposlar olmak üzere üç sınıf vardır. Günümüzde yaklaşık 25-30 milyon kadar olan Metodistler, sahip oldukları güçlü teşkilatları ile merkeziyetçi bir yapıya sahiptirler. Sadece din adamları değil din adamı olmayanlar da irşad faaliyetlerinde bulunmaktadır. Sade bir Hıristiyan hayatı yaşamak, israftan uzak kalmak ve cemaat üyelerinin birbirini ekonomik yönden desteklemek gibi konular vaazlarında işlenmektedir. Hem tarihsel hem de içsel olarak dünyanın ışığı olan Mesih-İsa'ya imanını ikrar eden herkes Metodist kilisesinin mensubu olabilmektedir. Metodistler, genelde Vaftizi, yetişkin yaşlarda yapmaktadır. Baptistlerle Metodistler arasında doktrin benzerliği vardır. Metodistlere göre kurtuluş İsa'nın ölümü ve dirilişi ile sağlanmıştır. Onlar için kurtuluşun temel ögesi imandır. İman edenler de tövbe, aklanma, takdis ve mükemmellikten oluşan bir süreç sonunda kurtuluşa ermektedir. Ayrıca kurtuluşta önemli olan diğer bir unsur da iyi amellerdir. Kurtuluş için iyi amel, bir gerekliliktir. İmanı korumanın ve kurtuluşa ermenin tek yolunun Kutsal Kitap olduğunu kabul eden Metodistler; Tanrının önderlik yapan koruyucu inayet (rehber inayet) fikri çerçevesinde, Kalvinci kader anlayışına karşı çıkarak insanın Mesihi kabul etme veya reddetme hususunda özgür olduğunu savunmuşlardır. Sevginin "iman işi" olduğunu, Tanrı sevgisinin komşu sevgisi, adalete düşkünlük ve yeniden doğuşla ilişkili bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Buna bağlı olarak her insanda potansiyel olarak Tanrı sevgisinin ve inanma yeteneğinin bulunduğu, bu noktada insanın Tanrı'nın bu inayetini kendi iradesine bağlı olarak kullanabileceği kabul edilmektedir. "Araf İnancı"nı reddeden ve insanın öldükten sonra Tanrı'ya iman etmesinin mümkün olmadığını düşünen Metodistler; Ahiret hayatını, ölüm, yeniden dirilme, yargılanma ve yeniden yaratılma olarak dört safhada değerlendirmektedir. Ezeli bir hayat olan Ahrete ulaşabilmek için İsa'nın yeryüzüne inerek "bin yıl sürecek olan Tanrı Krallığı"nı kurması ile ortaya çıkacak olan yargılanmadan başarıyla çıkmak gerekmektedir. Metodistlerde; sevgi şöleni, gece nöbeti/gece beklentisi, sözleşme yenileme ve kamp toplantısı olmak üzere dört dini uygulama söz konusudur. Sevgi şöleni, üç ayda bir defa olmak üzere Ayak Yıkama, Akşam Yemeği ve Ekmek-Şarap Ayininden oluşmaktadır. Gece Nöbeti/Gece Beklentisi; 24 Aralık ve 31 Aralık gecelerini uyanık geçirme durumudur. Bu gecede Metodistler kendilerini duaya adamaktadır. Diğer bir uygulama da kişinin kendi sorumluluğu ve yaptığı hataları itiraf ederek Tanrı ile olan ilişkisini kuvvetlendirme amacını taşıyan "Tanrı ile sözleşme yenilenmesi"dir. Bu Ayin; yeni yılın ilk günlerinde özellikle Pazar günü uygulanmaktadır. Metodistlerdeki diğer bir uygulama da Kamp toplantılarıdır. Kamp toplantıları, açık hava vaazları şeklindedir. Kamp toplantıları Sabah ve

hareket kendini uygulamadan eylemde somutlaştırmıştır. Metodist hareket, kendi anlayış biçimlerini açıklayacak hiçbir entelektüel yapıya başvurmamıştır. Batılı ırkların ruhban sınıfı yapısal akla başvurmada bocalamaya başladığında, dini bir hareket olarak Metodistler önemli bir başarıya imza attılar. Metodistler canlı bir geçeklik olarak "insanın kardeşliği" ve "insanın önemi"ni vurgulayan bir anlayış geliştirmişlerdir. Bu kavrayış, kendini kölelik karşıtlığında gösterdi. Diğer bir ifadeyle Batılı kavrayışta ilerici ırklar arasında onlarla birlikte köleliği imkânsızlaştıracak nihai etkili bir güç ortaya çıktı.[242] Bunun yanısıra Katolikler de "insanların insanlara karşı yükümlülüklerine saygı duyan Avrupa vicdanının hassasiyetini canlı tutmuşlardır."[243]

Burada dikkat çeken nokta, köleliğin kaldırılmasına yönelik ilk modern formülasyona ne Metodistlerin ne de Katoliklerin sahip olmasıdır. Whitehead'e göre bu yüce onur Quakers/Kuverkırlara[244] aittir.[245] Hiçbir medeniyet tecrübesi tek bir

---

Öğleden Sonra olmak üzere iki bölümdedir. Günümüzde bu toplantılar, "Üç Aylık Toplantılar" şekline getirilmiştir. Vaftizi ve Evharistiyayı sakrament olarak kabul eden Metodistler "maddi ve manevi yaratılış" olmak üzere iki yaratılıştan bahsetmektedirler. Onlara göre Tanrı hem fiziki hem de ruhi bir yaratılış meydana getirmiştir. Ruhi/Manevi yaratılış içerisinde Tanrı ile insan arasında ve insanlara hizmet için yaratılan iyilik, koruyucu ve kötülük melekleri yer almaktadır. Günümüzde Metodistler, Eğitim kurumları ve hastaneler olmak üzere iki alanda ciddi faaliyet göstermektedir. Onlar; İncil'in herkese her bölgeye ulaştırılması noktasında daha çok sosyal olayları ön plana çıkarmış ve bu hususta da açık hava vaazları düzenlemek suretiyle halka Kutsal Kitabı anlatmış, hasta ziyaretlerinde bulunmuş, öğrencilere burs vermiş ve eğitimlerini sağlamışlardır. Özet olarak Metodistler, faaliyetlerini Kilise içerisine hapsetmemişlerdir. Günümüzde çoğunluğu İngiltere'de olmak üzere yaklaşık 25- 30 milyon Metodist vardır. (Abdurrahman KÜÇÜK-Günay TÜMER-Mehmet Alparslan KÜÇÜK, **Dinler Tarihi**, Ankara: Berikan Yayınevi 2010, s. 430-432).

[241] AI, s. 22-23

[242] AI, s. 23

[243] AI, s. 23

[244] Quakers/Kuveykırlar, 17. yüzyılda George Fox (1624-1691) tarafından kurulmuş bir "Hıristiyan Dini Hareketi"dir. G. Fox, Anglikan Kilisesi'nden beklediğini bulamayınca, 1652 yılında, "Hakikat Dostları Cemiyeti/Dindar Dostlar Cemiyeti"ni, kısa adı ile "Dostlar Cemiyetini" kurmuştur. Bu Dini Hareket, ilk Hıristiyanlığın manevi ve sade şekline dönmeyi, hiçbir aracı olmaksızın, dogmalara, resmi ayin ve törenlere ihtiyaç duymaksızın, sessizlik ve dinleme halinde "Tanrı" ile temas kurmayı prensip olarak benimsemiştir. Sahip olduğu fikirlerden dolayı mahkeme önüne çıkan Fox, titremeye başladığı için onlara "Titreyenler (Quakers)" adı verilmiştir. Bu ismin onlara "Tanrı Kelamı" önünde titremelerinden dolayı verildiğini belirtenler de olmuştur. Kuveykırlar, çok zulüm görmüşler, hapsedilmişler ve sürgüne gönderilmişlerdir. Kuveykırlar; Kilise'nin hatta Kutsal Kitab'ın (Bible) otoritesini reddedip sadece Kutsal Ruh'un otoritesini kabul ederler. Tanrı'nın direkt olarak insan kalbinde ortaya çıktığına inanırlar; Kredo, İbadet, Sakrament, rahip ve din görevlisi kabul etmezler. Onlar, sessizce düşünceye dalma toplantıları yaparlar ve Kutsal Ruh'un ilhamını beklerler. Düşünceye dalma noktasında Kutsal Ruh tarafından harekete geçirilmeyi bekleme Kuveykırlar için önemli bir unsurdur. Çünkü onlar için Kutsal Ruh tarafından harekete geçirilen kişi, "harekete geçirilmiş"tir ve harekete geçebilmek için de Tanrı herkese "iç aydınlık" vermiştir. Bundan dolayı Kilisede rahibin varlığı gereksiz görü1mektedir. Mistik tecrübeye önem veren Kuveykırlar, başına buyruk olarak yaşar; herkese "sen" diye hitap eder ve hiç kimseye selam vermezler. Sade giyimleri, dürüstlükleri, yardım severlikleri ve ağırbaşlılıkları ile tanınırlar. Onlar, öldürmek için hiçbir gerekçeyi kabul etmez,

alan ya da insan hareketinin ürünü olamazdı. "Medeniyetin kabul edilmesi zor köle temelliğinin yıkımındaki nihai safhayı oluşturan düşünce çizgisinin evriminde birbiriyle iç içe geçmiş görüşler ve septik Humaniteryanların, Katolik, Metodist ve Quaker'ların kahramanlıklarıdır."[246] Ancak bu hareketin entelektüel kaynağının kozal etkisi çok daha gerilerdedir. Bu sadece "Grek spekülatif filozoflarıyla sınırlandırılarak bulunacak bir iz değildir, 2000 yıldan daha önceki dönemlere kadar uzanır."[247]

Bu noktada sebepten değil, sebeplerden söz edeceğiz. Köleliği zayıflatan sebepler nelerdir? Öncelikle "teknolojinin gelişimidir."[248] İkincisi, toplumsal tabakada "bireylerin özgürlüğüdür," bu anlamda birey her yere girip çıkabilecek hukuki hakların sahibi olmuştur. Ancak kendi kendine yeten bağımsız insan, modern medeniyet için her hangi bir değeri olmayan bir kavramdır. Ama bu insan tipi maalesef mevcuttur."[249] Whitehead bireycileri ve sosyalistleri de ayrıntıyla boğuştukları için eleştirir. "Sosyal hayatla ilgili problem, aktivitelerle ilgili koordinasyon problemidir, böyle bir koordinasyonun sınırları da dâhil."[250] Köleliği zayıflatan bir diğer sebep ise dini anlamda insanın kardeşliğini savunan inanç ile 18.

---

inançları gereği askerlik yapmaz ve yemin etmeyi istemezler. Köleliğe karşıdırlar, dünyada barışı temel prensip olarak alırlar ancak Hıristiyan olmayanları dost kabul etmezler ve cemaat dışından da evlenmezler. Kuveykırlar'ın "Dostlar Cemiyeti", başkalarına, savaşlarda savaşzedelere yardım ederler. Onlarda ibadet tamamen ruhidir ve her samimi taraftarı aydınlatan "iç ışığa" inanılır. Onlara göre İsa-Mesih içsel açıdan dünyanın ışığıdır. Çünkü o, tüm insanlar için canını feda etmiştir. İnsanlar Mesih ile tanışıp onun aracılığıyla iman etmedikçe kurtuluşa erişemeyeceklerdir. Kurtuluş İsa'nın ölümü ve dirilişi aracılığıyla sağlanmıştır; ona iman eden kurtuluşa erecektir. Mesih, insanları kutsal ruhla vaftiz eder, ibadet esnasında insanlarla birliktedir. Kilise de, bina değil, inananların oluşturduğu bir topluluktur. Toplantı Salonları, basit ve sadedir. Toplantı salonlarında çan veya herhangi bir ikon bulunmaz. Evlenmeler, basit bir dini törenle olur. Aylık, üç aylık ve yılık olmak üzere üç büyük toplantı zamanları vardır. Bunlardan en önemlisi de yıllık olanıdır. Kuveykırlar, Hıristiyan ülkelerinde olduğu kadar, Hıristiyan olmayan ülkelerde de Misyonerlik faaliyetinde bulunurlar. ABD'de halen 150.000, Afrika'da 40.000 ve İrlanda'da 20.000 civarında Kuveykır vardır. İngiliz Dominyonlarında (Avusturalya, Yeni Zelanda gibi), Çin'de, Danimarka'da, Fransa'da, Almanya'da, Hollanda'da, Japonya'da, Hindistan'da, İsveç'te, Norveç'te ve İsviçre'de de Kuveykırlar bulunmaktadır. Günümüzde dünyada yaklaşık 300.000 kadar Kuveykır vardır. (A. KÜÇÜK-G.TÜMER-M. A. KÜÇÜK, a.g.e., s. 429-430). Sayıları, bugün oldukça artmış olan Kuveykırlar'ın en önemli özelliği ise erkek ve kadınların mutlak eşitliğini savunan bu grup mensuplarının ortaya çıkışlarından itibaren kölelik ve her türlü ayrımcılığa karşı çıkmış olmalarıdır. (Mahmut AYDIN, **Anahatlarıyla Dinler Tarihi -Tanrı İnanç ve İbadet-**, İstanbul: Ensar Neşriyat 2010, s. 355).

[245] AI, s. 23
[246] AI, s. 24
[247] AI, s. 24
[248] AI, s. 26
[249] AI, s. 27
[250] AI, s. 28

yüzyıl hümaniter hareketin müşterek çabası sonucu büyük medeni hükümetlerin dünyada köleliği kaldıracak oturmuş bir politika geliştirmesidir.[251]

Tecrübenin bütünlüğü kavrayışına nasıl ulaşabiliriz? Diğer bir deyişle, nasıl bir toplam oluşturacağız? "Kavrayış genelliğinin gelişimi tüm evrimsel değişimin en yavaşı"[252] olmuştur diyor Whitehead. Mesela, Kartacalılar ticarette çok ileri olmalarına rağmen Tanrı Moloch'a çocuklarını kurban ediyorlardı.[253]

Medeniyetin "bütüncül" anlamda varolabilmesi için hem din hem de felsefe zorunlu unsurlardır. "Din, felsefeye itici bir güç verir. Fakat buna karşılık spekülatif felsefe de mevcut davranış biçimlerimizin olgularından uzaklaştıran nihai anlamların önermeleriyle olan veya olabilecek temel ittifaktan yüksek sezgilerimizi korur."[254] Nitekim bu da yukarıda bahsettiğimiz Kartaca medeniyetinin (barbarik) dini eylemi insan kurban etmeyle örneklendirilmekte ve kavrayış genelliğinin eksikliği olarak gösterilmektedir.

Bu, aynı zamanda bütün bir fikirler tarihinin doğru olmadığını, bu tarihin "yanlışlar tarihi" olduğunu görmeye götürür. "Bu yanlışların hepsiyle" tedrici bir davranış ayıklamasının da tarihi ortaya çıkar. Whitehead, Platon'dan bir alıntıyla bu tedrici duruma açıklık getirir: "medeni bir düzenin var olduğu dünyanın yaratımı güç üzerine ikna ediciliğin zaferidir."[255] Burada öne çıkan kavram, "ikna edicilik"tir.

Whitehead'e göre insan, "var olan dil" ile genel fikirleri kavrayacağı için, hiçbir fikri diğerinden izole ederek anlayamaz. Ancak bu anlama süreci de bir 'tedricilik' içinde gerçekleşir. Ona göre toplumun evrimi tek bir alandan hareketle gerçekleşmez. Hem birey hem de toplumun kavrayışında yaşanan süreçte "felsefe, hukuk ve din ortak bir etkiye"[256] sahiptir. Burada felsefe "kendi bütünlüğüyle", hukuk "kurucu yeteneğiyle", din de "ahlaki enerjiyle" katkı yapmıştır.[257] "Batı Asya kökenli Dinler, o bölgenin eski medeniyetlerinin zihin dünyasıyla boyanmıştır."[258] Dinin bu coğrafyasal özelliği, coğrafyayı şekillendiren tüm unsurların kavrayışını bir

[251] AI, s. 28
[252] AI, s. 24
[253] AI, s. 24-25
[254] AI, s. 25
[255] AI, s. 25
[256] AI, s. 26
[257] AI, s. 26
[258] AI, s. 26

arada bulundurur ve evreni anlamada çıkış noktası sağlar. "Güzel sosyolojik bir ideal"[259] ile duyusal enerji, toplumsal değişimin ana etmeni haline gelebilir. Bu güzel sosyolojik ideal geliştirilirken, bu gelişimin yaşandığı yerde, var olan tüm eski kavramlarda oldukları anlamda ve kabulde yerlerini almışlardır. Whitehead'e göre Batı Asya'da ortaya çıkan bu dinler evreni despotlar ve köleler bakımdan tasarlamışlardı. Ve bu dinlerin hiçbiri bu evren tasavvurunu tam olarak ortadan kaldırmayı başaramamıştır.[260]

Bu dinlerin kavrayamadığı, 'ikna gücü'nün inşa edici rolüdür. Whitehead medeniyetin inşasını "ikna gücünde" bulur. Sosyal hayatın inşasındaki temel kavram ise "koordinasyon"dur, yani "düzenleme"dir. Buna örnek olarak, Metodist rahipleri verir. Onlar toplumu dönüştürme niyeti taşımadılar. Ancak onların tek bir amacı vardı; o da "ruhları korumak"tı.[261] Ortaçağın çöküşünün sebeplerinden biri "koordinasyon"a karşı gelmedir. Bununla birlikte 19. yüzyılda hümaniter anlayışın hâkim olmasıyla birlikte Plâtonculuk ve Hıristiyanlık'tan beslenen sosyolojik teoriler, aynı zamanda "koordinasyon" kavramını sorgulanmaya başladı. Ve bu sorgulama sonucu yeni bir kavram doğdu. Yeni kavram, "rekabet" olarak adlandırıldı. Nitekim gelenek de "rekabet"in bütün formlarını onaylıyordu. Böylelikle bütün özel formlarıyla "özel hayat" Avrupa'nın (Batı'nın) sosyal hayatına hâkim olmuştu. İnsanlar her nereye bakarlarsa "rekabet"i görebiliyorlardı. Artık 19. yüzyıl Batı insanının temel kavramları, "rekabet" ve "bireysellik"ti.[262] "Her bir eylemin hem özel bir tecrübe hem de kamu hizmeti olduğu görüşü yeniden doğmak zorundaydı."[263] Böyle bir görüş, yapıp-etmeleri bireysel bir tecrübe olarak başlatmakla beraber, aynı zamanda halk yararına olması Kantçı "öyle davran ki, davranışın evrensel bir yasa olsun" ilkesini güçlendirmiştir. Ortaçağın çöküşü ile ortaya çıkan rekabet kavramı, hayatı tanımlamanın yeni bir yolunu sunuyordu. Tüm yeryüzündeki farklılıklar, gerçekte rekabet adına vardır. Bu hayatı tanımlama, sosyal bir problem oluşturmadan yeni yerini almıştır. Rekabetin ödülü hayattır.[264] Gerçekte bu, hayatta kalmanın da ödülüdür.

---

[259] AI, s. 26
[260] AI, s. 26
[261] AI, s. 28-29
[262] AI, s. 31
[263] AI, s. 31
[264] AI, s. 32

"Rekabet" kavramı Batı dünyasının tüm hayat formlarını etkilediği gibi, din anlayışlarını da etkilemişti. Bu dönemde artık, "Tanrı gökyüzüne bir sembol olarak yerleştirildi."[265] Whitehead bu ifadesiyle Modern dönemde Batı medeniyetinde dinin gücünün ve etkisinin azalmaya ve nesiller boyunca dini etkinin yavaş yavaş zayıflamaya başladığına,[266] dinde bir çürüme ve bozulmanın olduğuna işaret etmektedir. Bunun en büyük göstergesi ise Tanrı'ya olan inancının kaybolmasıdır.[267] "Modern dünya", diyor Whitehead "Tanrı'yı kaybetmiştir ve şuanda onu yeniden aramaktadır."[268] Sonuç olarak Whitehead modern dünyada dinin bir çöküş/çürüme süreci yaşadığına inanmaktadır.[269] Whitehead'in modern dönemde medeniyetinde gördüğü dinin çöküşünü ya da çürümesini vurgulaması, bu problemle medeniyetinin kaderi açısından ilgilendiği anlamına gelmez. Ona göre hangi konumda olursa olsun din, medeniyet için temeldir.[270] Diğer bir ifadeyle, medeniyetin temelini oluşturan unsurlardan biri dindir.

Din doğası gereği, ya da dini bir hareket, doğrudan toplumu değiştirmeyi hedeflememektedir, aksine bireylerin kazanımını hedeflemektedir. Whitehead Metodistlerin bu tavrı ile Adam Smith'i (1723-1790) de uzlaştırır. "Benzer şekilde Adam Smith 18. yüzyıl aydınlanmasının önemli bir şahsiyetidir."[271] Buna göre şu anda yaşanan sonuçlar geçmiş çağın ürünüdür ve kendi takipçilerinin çağının dışında kalırlar.[272]

Whitehead'e göre bir ülkenin entelektüel hafızası, bir hayat tarzı yaratırken, bu hayat tarzı aynı gelenek içinden de gelse birbirinden ayrı olabilir. Mesela, İngiliz özel hayat şartlarının Amerika tarafından kabul edilmemesi diğer bir ifadeyle İngiliz yaşam tarzının Amerika'ya uygulanamaz olması örnek olarak verilebilir.[273] Aynı gelenekten gelmelerine rağmen Amerikalılar neden İngiliz yaşam tarzını benimsememişlerdir? Öncelikle İngiltere, Amerikanın şartlarına uyarlanabilecek

---

[265] AI, s. 31
[266] SMW, s. 188
[267] Kenneth F. THOMPSON**, Whitehead's Philosophy of Religion**, The Hague-Paris: Mouton 1971, s. 9-10
[268] RM, s. 95
[269] THOMPSON, a.g.e., s. 9
[270] THOMPSON, a.g.e., s. 10
[271] AI, s. 29
[272] AI, s. 28
[273] AI, s. 29

evrensel fikirlere sahip değildi. Mesela, Amerika'nın kurucu önderleri Jefferson ve Franklin'in zihin dünyası İngiliz değil Fransız zihniyetidir. Diğer bir ifadeyle onların düşüncelerinin anayurdu Fransa'dır. Bunun anlamı açıktır. Fransa, 'Beyaz adamın' zihinsel dünyasının şekillenmesinde, onun ilerlemeci dünya tasavvurunda ana rolü oynuyordu. Ancak bu yeterli değildi. Bütünün oluşu için İngiltere entelektüel etkisini yeniden kurmak zorundaydı.[274]

18. yüzyıl yeni bir insan arayışını temsil ediyordu ve bu da Platonik ruh anlayışından çok farklı olacaktı. Hume'un izlenimleri ve her bir izlenimin ayrılığı, kendi kendine yeten varlığı bunun örneğidir. Bu, insanın evrendeki konumunu yeniden düşünmenin ürünüydü. Hume'un izlenimlerinin birinin akışının diğer izlenimlerin akışıyla niçin ilişkili olması gerektiğinin açık bir sebebi yoktu. Nitekim kölelikten hoşlanmamasına rağmen Hume *A Treatise of Human Nature/İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme'*de "genelde kabul edilebilir ki, insan zihninde, kendimizle ilişkinin kişisel nitelikleri ya da hizmetlerinden bağımsız bir insanlık sevgisi gibi tutku yoktur"[275] der. Böyle bir cümle insan kardeşliği gibi bir algıyı gerçeklik alanının dışına itmektedir. Bu anlamda da sorunlar olarak görülebilecek (insanlık için) her ne varsa, artık insanlığın ortak sorunu olmaktan çıkmış sadece yaşananın/yaşayanın sorunu olacaktır.

Rönesans'ta Platon okunuyordu, ama bireyciliğin öne çıkarıldığı bir okumadan Platon ne kadar memnun olabilirdi? 19. yüzyıl humaniteryan ideallerin yükselmesiyle hem Platonik hem de dini ideallerin derinden sorgulanmasını beraberinde getirdi. Aslında bu sorgulamanın arkasında şüpheci olgu yer almaktaydı. Ne yazık ki bu sorgulamanın sonucunda da "salt özgürlük, bireycilik ve rekabet kavramlarını temele alan bir anlayış, toplumun temelinde "endüstriyel kölelik" olarak adlandırılabilecek bir şeyin ortaya çıkmasına neden olmuştu."[276]

Nitekim "Stoacı-Hıristiyan demokratik kardeşlik idealini zayıflatan 19. yüzyılda ardı ardına ortaya çıkan bilimsel kuramlardı."[277] Metafiziğe karşı gerçekleştirilen bilimsel başkaldırı insanlığın 2000 yıldan beri sürdürdüğü "insanlar arasındaki kardeşlik" fikrinin zayıflamasını hızlandırmıştır. Felsefe ve din, insanı

[274] AI, s. 29
[275] AI, s. 30
[276] AI, s. 34
[277] AI, s. 36

ideal bir insan figürü olarak konumlandırdı ve insanın "yüce bir değer"i olduğunu iddia etti. Bunu da Batı Avrupa düşüncesinden önce yaptı. Platonik felsefi teoriler ve Hıristiyan dini sezgileri, insan ile insan arasındaki dostluk ve saygı duygularının Avrupa düşüncesinde yer etmesinde entelektüel bir dayanak oluşturdu. Alanlarının farklılığına karşın felsefe ve dinin ortaklaşa ürettiği duygu genelliği, "insanlara insanlar olarak" yaklaşma ve "değer" yükleme olarak etki yaptı. O halde "İnsan olarak ideal insan figürü" ve "insanın yüce değeri", felsefe ve dinin ortaklaşa ürettiği duygunun genelleştirilmesi sayesindedir. Ancak bu duygu genelleştirilmesi metafizik alana sıcak bakmayan düşünürlerce eleştirildi. Mesela, faydacı Jeremy Bentham (1748-1832), ve pozitivist Auguste Comte (1798-1857), duygu genellemesini diğer şeylerle ilişkisiz olarak algıladılar ve metafiziği bir kenara bıraktılar. Whitehead, Bentham ve Comte'un bu durumunu bir "hata" olarak değerlendirmektedir. Felsefe ve dinin bir tarafa bırakılarak kesinliğe ulaşma çabası, insanlık için bir kazanç sağlamaz. Hume'un, "insanlık sevgisi gibi bir tutku"nun yokluğunda ısrarı, kabul edilemez.[278]

Sonuç olarak Whitehead, medeniyet teorisinin temelini oluşturan "insan olarak ideal insan figürü" ve "insana saygı ve insanın yüce değeri" ilkelerini üç farklı düşünce biçimini merkeze alarak temellendirmeye çalışmaktadır: a) Platonik-Dini fikirler, b) Ticari Toplumun Bireyci, Rekabetçi fikirleri, c) Fiziksel bilime dayalı fikirler.[279]

Whitehead'e göre her bir düşüncenin kendi alanı içinde bil-fiil durum olarak gerçekliği söz konusudur, ancak sadece bunun böyle olduğunu söyleyerek de konuyu kapatamayız. Mesela, "bilim ve dinin, farklı konularla uğraştıkları için asla çatışamayacaklarını söylemek modadır. Bana göre bu çözüm tamamen hatalıdır. En azından bu dünyada beden ve zihinleri birbirinden ayıramayız. Amaç fikirleri birbiriyle uzlaştırmaya çalıştığımız andan itibaren, hakkında konuştuğumuz şeyi kusursuz bir şekilde açıklamanın büyük önemini bulursunuz."[280] Genel kavrayış alanlarının farklı adlarla farklı alanlarla uğraşıyor olmaları, onların birbirlerinden tamamen kopuk ve ilgisiz olduğu anlamına gelmez. Her bil-fiil varlık diğer bil-fiil

[278] AI, s. 37-38
[279] AI, s. 39-40
[280] AI, s. 40

varlık için zorunludur. Whitehead şu soruyu sorar: Bilim, metafizik tartışmalardan bağımsız bir şekilde açık kavrayışları bize sunabilir mi? Bilimin, tabiat yasaları üzerine temellendirildiği genel bir kabuldür. Bu yasalar diğer bil-fiil varlıklardan bağımsız değildir. Onlar, toplumsal ve doğal alanda "davranış sergileyen şeylerin özelliğinin bir sonucu"dur. Bu, Patristik dönem Hıristiyan düşünür Clement'in (150-215) "ortak gelenekler=görenekler" dediği şeydir. Ona göre dış dünyada var olan şeyler "birbirlerinin doğalarına katkıda bulunur." Buna göre her bir durum kendi ilk formunu kendi çevresinin özelliğinden alır. Sosyal hayat açısından bu söylem, toplumların davranış yasalarını belirleyen "güçlerin" salt düşüncelerden oluşmadığını aynı zamanda o toplumun bulunduğu çevreyi şekillendiren "durumların genel özelliği"nden de kaynaklandığını ifade etmektedir.[281]

Her bil-fiil durum kendi formunu kendi çevre özelliklerinden alıyorsa, eylem düşüncelerin varlık sebebi olur. Sebep olarak eylem aktif olduğu gibi, düşüncenin oluşa gelmesiyle sonuç olarak da aktifleşmektedir.

"İnsanların ruhlarında içtenlikle büyütülen düşünceler, kendi eylemlerinin özelliğini alır. Toplum içinde bu karşılıklı eylemler, bu yasaların uygulandığı durumları değiştirerek sosyal yasaları değiştirir."[282] Doğanın kendi yasalarında, insanın doğada ve sosyal organizmada karşılıklı oluş biçimi, ne birini önceler ne de biri adına diğerini yok sayar. Bu yüzden "ilerleme" (progress) de tabiat yasalarının değişimine bağlıdır. Platon insanlar arasında ideal ilişkiler kavramını kullandığında, bu ideal ilişkilerle insanlar arasında, insan karakterinin içsel imkânlarına dayalı bir ilişkiler yumağına işaret ediyordu. Platon'un bu fikri özleşmenin her çeşitinde insan bilincine girmiştir. Ancak bu, din tarafından müşterek fikirlerle de biçimlenmiştir. Dolayısıyla bu, çeşitli dinlere ve dinlere eşlik eden farklılıklara göre farklı formlarda karşımıza çıkmaktadır.[283] Öyleyse insanı ve toplumu, beraberinde medeniyeti etkileyen sadece fikirler değil, fikirlerin yeşerdiği ve geliştiği çevredir.

Sosyal hayatla bireyin eyleyiş biçimi 'bütünlük' ürünü olarak kabul edilince, rölatif yargılar herhangi bir rol oynar mı?

[281] AI, s. 41-42
[282] AI, s. 42
[283] AI, s. 42

Whitehead medeni eylemlerin tahlilinde kullanılabilecek genel felsefi kavrayışlardan biri olarak "Bireysel Mutlaklık" (Individual Absoluteness) ile "Bireysel İzafilik" (Individual Relativity) arasında vurgu değişiklikleri yüzünden, sosyal hayat üzerindeki etkiyi inceleme konusu yapar. Mutlaklığı o, eylem biçimlerine göre toplumun öteki üyelerine bağımlı olmaktan kurtulmayı kasteder. İzafilik'le ise zorunlu bağlılıktan ayrı bir gerçekliği kastetmektedir. Bireysel özgürlüğe yani bireysel mutlaklığa vurgu yapanlar, "ticaret ve meslek sahibi sınıfları memnun eden yönetimlerin özelliğidir," ya da bu yönetimler bireysel mutlaklığa vurgu yapar.[284] Whitehead'in bu incelemedeki örnekleri Fransız ve İngiliz yönetim biçimleridir. Ona göre Avrupa'nın tarihi, Augustinci ilk günah öğretisi, ilahi inayet öğretisi ve Katolik kilisesinin misyonu dikkate alınmadan anlaşılamaz. Aynı şekilde Amerika'nın tarihi de 17. yüzyıl İngiliz politik öğretilerini ve 18. Yüzyıldaki Fransız düşüncesinin bilgisine gereksinim duyar. Whitehead, "insan tecrübesinin bütünlüğü"nün hiçbir şeyi dışarıda bırakmadığına dikkat çekerek, insanın bedenlerindeki moleküller tarafından olduğu kadar düşünceleriyle, akılla ve duygusuz güçleri tarafından da yönlendirildiğini savunur. Bu, sosyal tarih için de geçerlidir. İnsan davranışlarını sadece akla dayalı açıklamalarla daraltamayız.[285] Whitehead'in ifadesiyle insan, "bedeninin alışkanlıklarına sıkıca bağlı olan zihninin alışkanlıklarından kaçamaz."[286]

Whitehead'e göre bilinç, insanın davranış biçimlerinin başlatıcısı değildir. İnsan kendine belli bir süreç içinde farkına varır. Bu bilinçte ortaya çıkan şeye Whitehead, içgüdü diyor. İçgüdü, bireysel ve çevresel dürtülerin sonucu ortaya çıkan bir tecrübe biçimidir. İçgüdü, akıl ile buluşarak ortaya bir karar çıkar. Whitehead buna da Bilgelik (Wisdom) diyor. Bilgeliğin dönüştürücü bir işlevi vardır. Whitehead sosyal kurumları anlayabilme amacı açısından insan doğasının üçlü bir bölümlenmesini yapmış olur: içgüdü, akıl ve bilgelik. Ancak bu ayrım keskin bir ayrım değildir. Burada soru, insanın entelektüel eyleminin nasıl başladığına odaklanır. Entelektüel eylem kalıtımsal (miras alınmış) bir faktördür. Bir insan ben-bilincinin etkisiyle düşünce başlamıyor. Düşüncenin otonomluğu sınırlıdır. Genelde insan, düşüncenin özgünlüğünden söz eder. Bunda da şayet böyle olmasaydı düşünce

[284] AI, s. 43-44
[285] AI, s. 46
[286] AI, s. 46

özgürlüğünün ahlaki iddiası "anlamsız" olurdu.[287] Whitehead içgüdü, akıl ve bigelik'in üçlü yapısının birbirinden ayrılmadan/ayırmadan ele alınmasını vurgular.[288] Ona göre "sosyal kurumları yani onların ortaya çıkışları, olgun dönemlerini yaşamaları ve çöküşlerini yargılarken, bu yapıyı geliştirmek için doğal güçlerle birlikte hareket eden içgüdü, akıl ve bilgelik biçimlerini değerlendirmek zorundayız."[289] Kendilerini çok akıllı gören insanlarla birlikte birçok dar görüşlü insan birçok felakete zemin hazırlayabilmektedir. Aristotelesçi ortayol öğretisi gibi, insan uçlarda dolaşan bir yapıyla adı geçen üçlü yapı arasında bir bağ kuramaz. Tek ve mutlak bir kaynaktan beslenmiyoruz. Çevrenin düşüncenin hizmetine sunduğu araçlar, teknoloji başlığı altına koyacaklarımız ve düşünce biçimlerinin sınıflaması bu kaynaklardan sadece bazılarıdır. Yukarıda dile getirdiğimiz "rölatif bireysellik" tartışmasına tekrar dönersek, cevap hem olumlu hem de olumsuzlayıcı olabilir. Mesela, Mısır halkı kendi yönetim biçimlerinin ne olduğu konusunda bilgi sahibi değildi.[290] Bunun sebebi bireysel özgürlükle değil, rölatiflikle ileri sürülüyordu. Bilinmeyen bir kavram olarak özgürlük, ilk safhalarında anlamsız bir kavramdı. Burada eylemler, davranış biçimleri atalardan gelen bir içgüdüden kaynaklanıyordu. Bunun dışına çıkmak ya da yabancıların söylemini dikkate almak kaos demekti. Böyle bir zihniyete sahip topluma göre tüm yabancı gruplar/toplumlar, kötü insanlardı. Bu düşünce tarzına Whitehead günümüz açısından "arkaik bela" (archaic nuıisances) diyor.[291]

2. 1. Medenileşme Açısından Sosyal Gruplar

Sosyal kurumların, örgütlenmelerin varlığı ile özgürlük arasında zorunlu bir bağ olmadığı gibi, sosyal grupların/örgütlenmelerin var olması da medenileşme için yeterli değildir. "Arılar ve karıncalar, sosyal örgütlenme biçimine sahiptirler, ama onların medenileştiklerini söyleyemeyiz."[292] Whitehead bugün yaşadığımız her şeyin bir "kökeninin" varlığından söz ediyor. Onun Mısır'ı, Yahudi Peygamberlerini olumlamasının yanı sıra "özgürlük" kavramının 2000 yıl önceki Yunan'da

[287] AI, s. 46-47
[288] AI, s. 47-48
[289] AI, s. 48
[290] AI, s. 48-49
[291] AI, s. 49
[292] AI, s. 49

yürütüleceğini ileri sürüyor.[293] Whitehead, Platon örneğinden hareketle, özgürlüğün inşası için entelektüel savunmadan daha fazlasına gereksinim olduğunu söyler. Ona göre Platon, tüm insanlara dünyadaki medeniyetin bu ileri düzeydeki kabulünün temel unsurunu tanıtmıştır.[294] Onun özgürlükte öne çıkardığı kavram, toleranstır. "Toleranssız bir zihniyetle özgürlük arayışı, kendi kendini yok etmedir."[295] Getirilen yeni şeyi anlayabilecek bir kabiliyetin de olması gerekir.

Bu, kendini düşüncelerin eyleme dönüşme gücünde tanımlar. Tolerans ve özgürlük birbirlerini var eder. "Düşüncelerin etkili olduğu her yerde, özgürlük vardır."[296] Etkinlik, bir eylem biçiminin sonucudur. Ve hem etkinlik hem de formu aktiftir. Whitehead felsefesi açısından aktif olan sebep, kendini yine aktif olarak sonuçta gösterir. Bu ilişki de kaçınılmaz olarak geleneğe vurguyu öne çıkarır. İnsan varoluş alanındaki tüm tecrübe unsurlarıyla birlikte vardır. Hiçbir şekilde geleneksel formlarından kaçıp kurtulamaz. Bu kültürel formların içkinliği anlamına gelir. Var olan orada olarak hep şimdiyi imler. Türk medeniyet tarihindeki kesintinin temelinde büyük ihtimalle bu orada olanın şimdileşememesi gelir. Orada olma, şimdide tam bir belirlenmişlik sunmaz. Ancak zihnimizde var ettiğimiz düşlerimiz ve umutlarımız gerçekliğin dışında var olamaz. Whitehead'in ifadesiyle "tecrübemiz umutlarımıza ayak uydurmaz."[297] Yani mükemmel olduğumuzu iddia etmekle, mükemmel oluşmamaktadır. Düşüncelerin eylemde, eylemin de düşüncelerle bulunduğu yerde umutlar somutlaşma sürecine girer.

Platonik güçten ikna ediciliğe yönelik serüvende insan, kendini bulduğu şartların içinde tanımlanır. İnsan toplumsal bir varlık olarak kendi düzeninde ilerlemeci bir yapı olarak ikna edicilik yetisini elde etme süreci ile (yetisinin farkına varma) fikirlerin canlılık kazandırılması arasında tam bir ilişki yoktur. Entelektüel canlılık bir alışkanlıktır ve öncelikle her hangi bir toplumun üyelerinin sosyal hayat içindeki ilişkilerinde birbirlerine karşı geliştirdikleri doğal yapıyla birlikte ilerleme kazanır. Sosyal varlık olarak insan iki çeşit zorunluluğun kaçınılmaz mücadelesi içindedir. Bunlar beslenme, ısınma, barınma ve korunma gibi "doğal

[293] AI, s. 49-50
[294] AI, s. 51
[295] AI, s. 52
[296] AI, s. 65
[297] AI, s. 66

zorunluluklar/ihtiyaçlar" ve "sosyal aktivitelerin koordinasyonu"dur. Bu koordinasyonu canlı tutan güçler ise içgüdüsel alışkanlık, aklın ışıltıların ortaya çıkması, toplumun diğer üyeleri tarafından denenen zorunluluklar ve makul ikna gücüdür. Entelektüel canlılık ve ince duygulu davranışlar makul ikna gücünün uygulama alanının görüşüyle orantılı gelişir.[298] Davranışlar ile alışkanlık formları arasında birebir ilişki söz konusu edilebilir mi? Bu ilişki her dönemde farklı somutlaşmaktadır.

Whitehead'e göre insanların alışkanlıkları hayatı tanımlamada önemlidir. Ancak alışkanlıklar, bilgi durumuna göre dönemden döneme ve toplumdan topluma değişiklik gösterebilmektedir. İnsanlığın bugün geldiği durumun ardında "İbrani Peygamberleri ve Grek filozoflarının "entelektüel mayaları" (intellectual ferment) yer almaktadır."[299] Bu bir kökene dayanma, köken arayarak süreci anlama yöntemidir. Avrupa tarihi açık bir şekilde Yakın Doğulu eylemlerden ciddi anlamda etkilenmiştir. Whitehead Yakın Doğu adlandırmasıyla çok geniş bir bölgeyi kasteder; İstanbul'dan, Mezopotamya'ya, Nil kıyılarına, Arap çöllerine ve Küçük Asya'ya (Anadolu) kadar uzanan bölge.[300] Onun ifadesiyle "eski dünyadaki medeniyet tarihi dört kıtanın içsel gelişiminin tarihidir; Asya, yani Çin ve Hint, Yakın Doğu ve Avrupa. Bu dört tarih bu geniş bölgelerin tepkilerinin bir çalışması yapılmaksızın anlaşılamaz."[301]

Tekrar edersek Platonik öğreti, Hıristiyan öğretiler ve bilimsel fikirler, özelliklede kozmolojik fikirler Batı medeniyetinin bil-fiil varlıklarıdır ve birer ezeli obje olarak kavramlarıyla sürekli oradadırlar. Nitekim Whitehead, 'kozmolojiler' kavramında hem antik hem de modern kozmolojileri ve değişik yöntemleriyle birlikte kullanmayı anlar.[302]

"Modern Avrupa ve Amerika kendi medeniyetlerini Doğu Akdeniz'e sınır ülkelerin ırklarından almış olması"[303] bu medeniyetin kozal etkilerini imler. Bu, tecrübenin bütünlüğüdür. "Mısır teknolojinin, Filistin dini kozmolojinin, Grek ise

[298] AI, s. 69
[299] AI, s. 70
[300] AI, s. 75
[301] AI, s. 75
[302] AI, s. 103
[303] AI, s. 103

felsefe ve bilim götüren açık-seçik genelliklerin" merkezi olmuştu.[304] Medeniyet tek bir bil-fiil varlık'ın oluşu değil, herhangi bir unsurun kendi özgülüğüyle bir karışması ve katkısıdır. Bu kısaca söylenirse medeniyet bir 'toplamdır' ya da 'toplamadır.'

Batı medeniyetinin atalarını üç medeniyetle tanımlama çabası, aynı zamanda bu medeniyetlerin arkasında da uzun bir medeniyet öyküsü olduğuna dikkat çekmektedir. Zira söz konusu bu üç medeniyetin arkasında, medeniyetin gelişmesine önemli katkılarda bulunan Mezopotamya, Girit, Fenike, Hint ve Çin'in muazzam medeniyet öyküleri vardır.[305] Müslüman düşünürlerin ise özel bir yeri vardır. Müslümanlar Helenik Düşüncenin "taşıyıcılarıdır." Bu süreç ise İspanya ile sona ermiş görünmektedir. İspanya yoluyla İslam ve Yahudi bakış açıları İskenderiye kültürüyle bir temas içinde olmuştur. Bu karışım 13. yüzyılda Hıristiyan Skolastisizmi ve 17. yüzyılda da Spinoza örneğinde zirveye ulaşmıştır.[306]

Bu tarihsel öykünün kabulü, insanlığın bir bütün olarak aynı süreci yaşadıkları, ancak süreç içinde sosyal sistemlerinin birbirinden farklı olmasıyla ortaya koydukları uygulamaları yüzünden birbirinden ayrışarak öncekinden farklı ve 'yeni' eklemelerde bulunduklarını (buna tam olarak ilerledikleri denemez) ya da kendilerini tekrarlayarak insanlık tecrübesine katkı yapmayı kestiklerini (buna da tam olarak geri kaldıklarını söyleyemeyiz) söyleyebiliriz. Sosyolojik bir tahlili zorunlu kılan böyle bir sonuç medeniyetin "ham, kaba bir doğa kavrayışının ortalama bir sonucu" olmadığını gösterir. Medeniyet uzun ve yorucu bir yolculuktur ve "seçkin faillerin uzun süreli eylemine dayanır".[307] Bu anlamda medeniyet tek bir olgusallığın ürünü değil, alternatiflerin açık imkânların zamana yayılarak uygulanmasının sonucunda gerçekleşen 'ayıklanma' faaliyetidir. Bu ayıklanma faaliyeti mekânı işlevsel kılar. Beslenme ve barınma zorunluluğu kendi içinde yeni faaliyet alanları yaratır; mimari, çevre düzenlemesi, estetik, hayatı kolaylaştıran basit temel ürünler…

Bunu kabul edince Modern Avrupa'nın öne çıkıp diğerlerinin onu izlemek zorunda kalmalarını daha kolay anlayabiliriz. "Modern tarih, Avrupalıların yeni anlayış safhasına geçmeleriyle başlar" burada yeni olan "eski medeniyetler

[304] AI, s. 103
[305] AI, s. 103
[306] AI, s. 105
[307] AI, s. 76

tarafından var sayılamamış olan" bir safhadır.[308] Burada öne çıkan seçici, duyarlı insan tipidir. "Bizim tecrübe yorumlarımız," diyor Whitehead, "dünyada yapabileceğimiz şeylerin sınırlarını belirler".[309] Bir toplum ne tür bir faaliyet içinde ise ancak biz o faaliyete bakarak o toplumu anlayabiliriz. Çünkü insan eylemi, kendini var eden bütünün bir tezahürüdür. İslam kelamının en sıkıntılı konuları arasında yer alan, iman-amel, inanma-eylem ilişkisi bu problemin kendi bağlamında ele alınmasından başka bir şey değildir. Böyle bir yöntem pozitivist bir yaklaşım değildir. Şayet insanlık teknolojinin en üst kullanım hakkını kendilerinde görüyor, ama insani erdem noktasında yetersiz ve uygulayımsız kalıyorsa, eksik olan şeyin "insanların ruhları"[310] olduğunu söyleyebiliriz. İnsanların ruhlarının atlanması, insanın insanla/insanlarla olan bütüncül ilişkisinin atlanması ve yok edilmeye doğru gidilmesi demektir. Canlı bir medeniyet tecrübesi, bir başka hareket halindeki medeniyetin inşasında kurucu ve yönlendirici etki yapabilir. Medeniyet bir birikimin, 'toplamanın' ürünüdür. "Avrupa elindeki temel avantajları kullanmıştır: Hıristiyan etkisi, Kilise ve Roma imparatorluğundan gelen yerel sınırları aşacak hukuki örgütlenme gücü ve geçmiş geleneklerden almış olduğu yaygın miras; İbrani, Grek ve Roma literatürü. Bu da insan olarak insanın ortaya çıkma"[311] sürecinin bir parçasını oluşturur. Böyle bir kavrayış, insan olarak insanın doğması düşüncesi, "ikna"nın güç üzerindeki zaferini de müjdeliyordu. Ona göre Ortadoğu medeniyetlerinin zayıflığı büyük ölçüde güç kullanımına dayanıyor olmalarından kaynaklanıyordu.[312] Ya da "güce güvenmeleri"nden diyebiliriz. Whitehead'e göre sosyal grupların kaderini belirleyen dört faktör söz konusudur: Birincisi, kısır tekrar döngüsü; ikincisi, insan ve tabiat arasındaki etkileşimin sağlanması ya da sağlanmaması; üçüncüsü ise insanın insan üzerinde kurduğu hâkimiyet denebilir. Böyle bir hâkimiyetin görünürde iki yönlü bir etkisi olabilir. Bir taraftan, sosyal refah için gerekli olan davranışın zorunluluğunun biraradalığını mümkün kılan etkisi yüzünden olumlu bir katkı sağlar. Ancak bunu biraradanlık için gerekli olan sınırların ötesine götürmek, ölümcül sonuçlar yaratır. Dördüncü olarak, "güç kullanma" yerine "ikna yöntemi"ni benimseyen ileri/medeni toplumlar. İnsan

[308] AI, s. 78
[309] AI, s. 78
[310] AI, s. 80
[311] AI, s. 82-83
[312] AI, s. 83

hayatında bu son faktörün sağlanmasını sağlayan üç temel olgu vardır: "ailevi duygular ve ilişkiler", "entelektüel merak" ve "ticari uygulamalar".[313] Whitehead burada asıl bu özel aktivitelerin ötesinde varolan "daha büyük sempati bağı"na dikkat çekmektedir. Bu "sempati bağı, tabiatın ideal amaçlarını sabitlediği ve gerçekleştirdiği, bireylerin bu amaçları bilinçli bir şekilde özümseyebilme kabiliyetini sunduğu fıtri güce saygının gelişmesidir. İşte bu saygı, insan olarak insana saygının temelidir. Dolayısıyla bu, bu dünya üzerindeki hayat serüveninin daha üst düzeylere çıkabilmesi için gerekli olan düşünce ve eylem özgürlüğünü teminat altına alır."[314] İnsanın insana saygısı, insanı bütün varoluş yapılarıyla birlikte kabul etmenin ifadesidir. Bunun iki kavrayışı olasıdır. İnsanı sırf insan olarak, tüm diğer var olanlardan ayırarak ve tüm çıplaklığıyla ona herhangi bir tecrübe unsurunu giydirmeden ele almadır. Diğeri ise onu tüm var oluş bütünlüğüyle tanımlamadır. Saygı bir üst olumlamanın ve merakın giderilmesinin aracı olabilir. Sana saygı duyuyorum, bir üst bakış açısına dönüştürülebilir. Ahlaktan ve dinden bağımsız bir 'saygı' miti oluşturulamaz. Değer olarak kişiden bahsettiğimizde, değer olarak insandan söz ediyor olmalıyız. Tüm bil-fiil varlıkların değere sahip olması, 'saygı' değerini ancak tüm varolanlarla oluşa sokar.

2. 2. Öngörü ve Medeniyet

"Medeniyet" kavramını sorgulama sürecinde Whitehead bir öngörü (foresight) eksikliğinin peşine düşer. Onun nedenini aramaya ve bulmaya çalışır. Bunun için de bilim ile (tarihsel) öngörü arasında bir ayrım yapar. Bilim sadece yasaların peşindedir, öngörü ise yasaların peşinde olmakla birlikte gelecek endişesi yapar. Bu iki görev, (tarihsel) öngörü için gerekli olmakla birlikte derli toplu bir öngörü öğretisi muhtemelen imkânsız görünmektedir. Bu anlamda yapılabilecek şey, insanın eylem/aktivite alanını keşfetmek ve dikkatimizi insan aktivitesinin sadece tek alanına yoğunlaştırmak ve bu alan içinde sezginin kazanımı için gereksinim duyulan zihniyet biçiminin tanımlanması olmalıdır. Whitehead dünyanın mevcut durumunu da dikkate alarak bu alanın 'ticari ilişkiler' alanı olduğunu söylüyor. Ancak o, ticaret kavramını değişik eylem biçimlerini içine alan en geniş anlamda kullanıyor.[315]

[313] AI, s. 85-86
[314] AI, s. 86
[315] AI, s. 87-88

Şayet tarihsel öngörüye sahip olamazsak, gelecekle ilgili herhangi bir bilgiye de sahip olamayacağız demektir. Bu bir yöntem arayışıdır. Whitehead, doğal bir olguya dikkat çekerek bu yönteme giriş yapar. İnsanların bir kısmı dikkat çekici bu zihinsel yetenekle doğar. Ancak o, genelleme yaparak insanlar arasında keskin bir ayrım yapmanın yanlış olabileceğine de dikkat çekiyor. İnsanların çoğu belli yeteneklere sahip olarak doğar. Bu yetenekler ancak ortaya çıkarılırlarsa keşfedilebilir. Şayet böyle özel yeteneğe sahip değilsek, bunu hiçbir eğitim ortaya çıkaramaz.[316]

İnsanlardaki o yetenek ne ise onu dikkate alarak onu eğitmenin yollarını tartışabiliriz. Öngörü bu anlamda "anlığa/kavrayışa"(understanding) bağlıdır. "Pratikte öngörü bir alışkanlık/ihtiyattır. Ancak öngörü alışkanlığı, kavrayış alışkanlığı ile geliştirilir/ortaya çıkarılır. Büyük ölçüde kavrayış (understanding) bilinçli bir çabayla kazanılabilir ve öğretilebilir. Böylece öngörme/ileriye görme (foreseeing) eğitimi ya da bunun eğitilmesi kavrayış (understanding) aracılığıyladır. Öngörü (Foresight), içgörünün (insight) ürünüdür."[317]

Whitehead'e göre öngörü insan doğasında vardır. Onun ortaya çıkarılması anlakla ilgilidir. Pratik hayatta öngörünün bir alışkanlık olduğunu görebiliriz. Ancak bu alışkanlığın ortaya çıkarılmasında anlağın devreye girmesi zorunludur. Anlak ise kazanılabilir ve öğretilebilir bir şeydir. Anlak kazanılınca da öngörünün eğitimi gerçekleşir. Şeylerin ya da şeyin içyüzünü kavrama gücüne sahipsek, öngörümüz ortaya çıkacaktır. Whitehead sosyolojik bir ayrımla başlar: Anlak ve rutin. Ancak bu iki şey arasında bir karşıtlık öncelikle kabul edilir. Sosyal hayat dikkate alınınca rutin kutsal görevi görür; 'her devlet adamının ideali.' Rutin, şartlı refleksin ürünüdür. Rutin mükemmel bir şekilde işlerse, anlak elimine edilir. Kurulan sistem aklın ürünüdür. Ancak kurulan sistemden sonra, rutin sayesinde akıl ortadan kaybolur. Sistemde şartlı refleksin koordinasyonları kurulur. Sistemi anlamak için çaba sarf edilmeyecektir, edilse bile bütün olarak o anlaşılamayacaktır.[318] Rutin, sosyal hayat için zorunlu görünüyorsa, onun olmadığı bir yerde toplumun sürekliliğinden ve onun geleceğinin öngörüsünden nasıl söz edebiliyoruz?

[316] AI, s. 89
[317] AI, s. 89
[318] AI, s. 90

"Baştan sona topluma rutin yoluyla nüfuz edilemezse, medeniyet yok olur."[319] Buna göre toplum istikrara gereksinim duyar. Öngörü ise istikrarı varsayar; istikrar da rutinin ürünüdür.[320]

Rutin mutlak ve sınırsız mıdır? Hayır. Onunda sınırları vardır. Bu sınırları kavramak içinde öngörüye ihtiyaç vardır.[321] Tam bir anlak ve tam bir rutin insan toplumunda gerçekleşmez(tirilemez). Rutin, anlaktan daha temeldir.[322] İnsan toplumu, rutine mecbursa ilerleme nasıl gerçekleştirilebilir? İnsanın, diğer canlı türlerinden ayrıldığı en temel özellik 'ilerleme' kavrayışıdır. Bu ilerleme olgusu, kötüden daha iyiye doğru; ya da daha iyiden kötüye doğru olabilir. Bu ilerleme olgusunu, Whitehead'e göre günümüzde Batı medeniyetinde görmekteyiz. O, bir öngörüde bulunarak, gelecek çağlarda insanlığın 'durağan bir safhaya dönebileceğini' söylüyor; ancak bunu şimdilik mümkün görmüyor.[323]

Öngörüde bulunma geçmişin yaşanmış tecrübesinin izlerini taşır. Bu yaşanmış tecrübe, kusurlu ve yanlış temaları işlemiş olsa da, bil-fiil varlık olarak hala insana bir şeyler söylemektedir. Whitehead'in cümleleriyle söylersek; "Sosyolojik kuramlarımız, siyaset felsefemiz, işle ilgili pratik maksimlerimiz, ekonomik görüşlerimiz ve eğitim öğretilerimiz büyük düşünürlerin ve uygulayım örneklerinin kesintisiz akıp gelen geleneklerinden çıkarılmıştır, MÖ 5. yüzyılda Platon'dan son yüzyılın sonuna kadar. Bu geleneğin bütünü bir kusurlu varsayım yüzünden yoldan saptırılmıştır. Bu kusurlu varsayıma göre her bir nesil, önceki atalarının yaşamlarını yöneten şartlar altında büyük ölçüde yaşayacaklar ve kendi çocuklarının yaşamlarını da eşit bir güçle biçimlendirecek bu şartları dönüştürecekler. Biz şimdi bu kusurlu varsayımın yanlış olduğu insan tarihinin ilk döneminde yaşamaktayız."[324]

Gelenek niçin yanlış değerlendirilir? Ya da onun yanlış değerlendirildiği yargısına nasıl ulaşıyoruz? Güzel sanatların kavramıyla söylersek, geleneğin temelinde yatan kavrayış dünyasının fotoğrafı eksik çekilmekte ya da tuvale yansıtılan renkler eksik bırakılmaktadır.

---

[319] AI, s. 90
[320] AI, s. 90
[321] AI, s. 90
[322] AI, s. 90
[323] AI, s. 91
[324] AI, s. 92-93

Hayat, bir tekrar değildir. Hiçbir nesil bir önceki neslin hayatında belirleyici olan unsurları izlemek durumunda değil. Bizden önce bizim yaşamadığımız güzel örnekler olabilir. Tarihsel tecrübe olarak, "ekonomi insanının/iktisadi insanın (economic man), güzelliği kendisinin neyin ardında olduğunu tam olarak bildiğimiz güzelliktir. O ve çevresindeki insanlar istediği şeyi biliyordu. Bu istenen şeyler iyi düzenlenmiş sosyal bir sistem içinde geliştirilmişti. Bu insanların babaları, büyük babaları aynı şeyleri istemişti ve aynı şekilde o şeylerle doyuma ulaşmıştı." [325]

Bu tür bir mutlaklaştırma ve durağanlaştırmayı aşmanın yolları araştırılmalıdır. Şayet en doğru ve değişmezin bilgisine sahipseniz yapmanız gereken hiçbir şey yok demektir. Bunu aşabilmek için, daha doğrusu bu kavrayışı yaşanabilir kılmak için insan tabiatının çeşitliliklerinin keşfi gereklidir. Bunu "mümkün kılan öngörüdür".[326] Hiçbir medeniyet sürekli değildir, "doğar, zirveye ulaşır ve çöker".[327]

Şayet tekrar, ilerleme durumu olarak şart koşulursa, geçmişin yaşanmışlığı yanlış anlaşılacaktır. Geçmişin hikmetinde 'tekrar fikri' hâkimdi.[328] "Geçmişte, önemli bir değişim için gerekli olan zaman ölçeği tek bir insan hayatınınkinden daha uzun süreliydi."[329] Bu da yerleşik şartların önemini hem de hayatı yaşanacak kılan tüm alanlarla birlikte daha da belirginleştiriyordu. Günümüzde bu süre çok kısalmıştır. Hayatımızın birçok evresine çok yeni ve öncekinden daha fazla şey yerleştirebiliyoruz. Bu da eğitimimizin sürekli bir hareketlilik içinde olmasını, 'yeni şartlarla yüzleşmeye' hazırlıklı olmayı gerektirmektedir.[330] Bilinemezlik gibi bir gerekçe geçerli değildir. Bu da kaçınılmaz olarak öngörü konusunu canlı tutmaktadır. Öncelikle yapılması gereken 'mevcut şartların anlaşılması'nı sağlamaktır. Bu durum bize 'yenilgiyi kavrama'mızı ve bu yolla da " yakın gelecekte gözlemlenebilecek bir etkiyi" üretmenin olanaklarını verecektir. Bu kavrayış sürecinde rutin'in toplumsal düzendeki etkisi gözden uzak tutulamaz. Burada ölçü Whitehead'e göre şudur: "Bu yöntemde hâlihazır gelecekte sergilenen süreklilik ve değişim biçimi önceden sezilebilir."[331] Sezilebilir olmakla kastedilen, 'değişim' ve 'süreklilik' biçimlerinin

[325] AI, s. 94
[326] AI, s. 95
[327] AI, s. 95
[328] AI, s. 93
[329] AI, s. 93
[330] AI, s. 93
[331] AI, s. 93

yakın gelecekteki durumunun önceden görülmesi/sezilmesi anlaşılır. Whitehad'te 'sabit değişmeyen sosyal sistem varsayımı' geleneğin doğru yere yerleştirilmesi tartışmasında en fazla canlı tutulmaya çalışılan temalardan biridir. Değişmeyen sosyal sistemde bilinen ve yapılan uygulamalarla yetinerek, var olan her bir örnekten hareketle ortaya çıkanı basit bir şekilde tanımlamak problemlidir. Whitehead'in "basitleştirilmiş insan ilişkileri kavramı" (simplified conception of human relations) dediği bu durumun yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir.[332]

Şehirlerde yaşanan değişimi örnek veren Whitehead, öngörüye sahip olanların daha şanslı olacağı vurgusunu yapar.[333] Whitehead'e göre şehirlerin tarihine bakarsak, medeni gelişimin somut bir örneği olarak şehirler, sosyolojik alışkanlıkları, ilişkileri ve değerleri belirlememede önemli bir role sahiptir.[334] Zira insanlığın tarihsel serüveninde şehirlerin yerleşim yerleri, şehir hayatının tanzimi farklılık arzetmektedir, ve bununla birlikte şehirlerde yeni teknolojinin yaygınlaşması şehirlerin mekanlarını ve dönüşümlerini etkilemektedir.[335]

Tüm bu mekânsal yargılara bağlı olarak o yapıda yer alacak insan tipinin ihtiyaç duyulan zihniyetinin de hazırlanmasını[336] zorunlu kılar. Üniversite, bu zihnin var oluş mekânlarından biridir ve en başta gelenidir. Bu yüzden Whitehead, üniversitelerin modern dünyada medeniyetin gelişmesine teşvik eden temel kurumlar olması gerektiğine inanır.[337]

Whitehead'e göre rutine uyma, "rutini yönlendirme onu inşa etme ve anlama gücü, bütün pratik yeterliliğin ve üretkenliğin temel ilkesidir."[338] Tüm bunlarla birlikte öngörünün üretilebilmesi için bir diğer güç de "felsefi anlama gücüdür".[339]

Yaşadığımız zaman diliminde olup-biten tüm değişimlere bakabilme 'felsefi alışkanlık' (philosophic habit) gerektirmektedir. Bu alışkanlık bize toplumu genel bir bakış açısından inceleme gücü verir. İşte bu güç, felsefenin armağanıdır.[340] Hayatı bölümlere ayırarak ya da toplumu birbirinden soyutlayarak ele alamayız. Bu bir

[332] AI, s. 94
[333] AI, s. 95
[334] AI, s. 95
[335] AI, s. 95-96
[336] AI, s. 97
[337] WPC, s. 131
[338] AI, s. 97
[339] AI, s. 97
[340] AI, s. 97-98

yanılgıdır. Ancak toplumda üretken kesim her zaman toplum davranışında hâkim konumda olmuştur. Büyük bir toplum inşası ancak "üretken zihnin" düşünce ve hayatı yaşamasıyla bağlantılıdır. Aşağı düzeyde düşünme biçimi düşük düzeyde davranış örneklerinin sergilenmesine yol açar. Bunun için genel eğitim sisteminin "felsefi bakış açısını taşıması" zorunludur.[341] Felsefeyi çok derin duygusal fikirler tarihi olarak göremeyiz. Yapılan yanılgının başında felsefenin eskilerin hoş sözleri olarak kabul görmesi ve toplumsal zihin açısından kendine bir yer bulamamasıdır. Felsefe somut, eleştirel ve kavrayış zenginliğidir. Felsefede kuram, alternatifler ve fikirler bir arada bulunur. Felsefenin mükâfatı öngörü, hayata cesaretle yaklaşma, diğer bir ifadeyle "tüm medeni çabaya cesaret veren" insan tecrübesidir.[342] Medeniyetin zirve noktası felsefenin hayatı düzenleme gücüdür, aksi durum yaşanmaya başlandığında ise "can sıkıntısı" bir çöküş yaşanır. Bu Platon'un "erdem ile özdeşleştirdiği bilgi" yoludur.[343]

İnsanlığın davranış sistemlerine katkı yapan düşünce kümelerinin etkisiyle gelişen medeniyetle karşılıklı saygı, sempati ve genel nezaketin aşamalı bir gelişimi söz konusudur. Bunların ortaya çıkabilmesi ise 'entelektüel donanım'a sahip olmakla ortaya çıkar. Bunların temelinde de duygu/sallık yer alır. İnsanlık bu duyguları tabiatın seyrinde düşünmeden sergilediği eylemleri sebebiyle kazandı.[344]

Faaliyetlerden fikirler doğar; fikirler, kendilerinden doğdukları faaliyetleri değiştirmede etki ve güce sahiptirler. "Fikirler, gelenekleri izah etmek için ortaya çıkarlar ve yeni metotlar bularak ve yeni kurumlar kurarak sona ererler."[345]

2. 3. Düşünce ve İnançların Değişimi ve Süreklilik

İnsanların fikirleri ve inançları niçin değişiyor? Whitehead'e göre zamanın (çağın) ilerlemesi ya da bilginin gelişmesi ya da gerilemesiyle fikirler değişir. Ancak önemli olan fikirlerin kabul ediliş (nasıl kabul edildikleri) ve özel ifade biçimlerine bu fikirlerin etkisinin ne olduğudur. Ona göre Augustine fikirlerini değiştirmiştir. Onun bu zaman içinde yaşadığı değişim, salt teorik ağırlıklı değişimi değil, aynı zamanda bağlandığı yeni öğretiler göre bir yaşamı da betimler. Onun Plâtoncu yönü

[341] AI, s. 98
[342] AI, s. 98
[343] AI, s. 99
[344] AI, s. 100
[345] AI, s. 100

ve bu felsefeden çıkardığı, 'sonlu insan hayatının ilahi yetkinliğe katılabileceği' teorisi Avrupa medeniyetine büyük katkı sağlamıştır. Onun Plâtoncu olması, öğretisine yaklaşımında tamamen Platon'u izlediği anlamını doğurmaz.[346]

Süreklilik, spekülasyon ile bilimsel çaba arasındaki karşılıklı ilişkinin tarihini bildirir.[347] Bu ilişkide, spekülasyon ile ilim (scholarship) arasında denge sağlanırsa ortaya "ilerici bir bilgi/öğrenme" çıkar. Böyle bir başarının gerçekleşmesi ise karşılıklı ilişki, dönemin karakteri ve kişilerin kapasitelerine bağlıdır.[348] Whitehead ışık metaforu kullanır: "Yeni düşünce yönelimleri, bilimsel öğrenme biçimleriyle ortaya çıkan yeni malzemeler üzerinde öğrenme süreci içinde parlayan bir ışıktan doğar".[349] İskenderiye kültürü Platon'un fikirlerinden doğmuştur. Onun düşüncesi hem bilim hem de teoloji bakımından tümüyle Platonik'ti.[350] Ancak Whitehead İskenderiye kültürünü ve düşüncesini bu şekilde sınırlandırmamak gerektiğine de vurgu yapar. Zira İskenderiye kültür ve düşüncesinin arkasında onun bin yıllık sağlam bir medeniyet öyküsü vardı: İskenderiye, binlerce yıl öncesine kadar uzanan geleneğinde gelişmiş el sanatları ve çeşitli mesleklerin yer aldığı bir geçmişe sahipti.[351] Değişimin yaşanmasına önemli bir etkide düşünce merkezinin yer/mekân değişimidir. Yeni bir yurtlanma ihtiyacı sürecin kaçınılmaz sonucu olurken, aynı zamanda bir kopukluk ve ayrılık öyküsü de yaratmıştır.

Helenik zihniyet ve Ortaçağın skolâstik düşüncesi arasındaki uçurumun en önemli ve en temel sebebi, Akdeniz bilim/düşünce merkezinin Atina'dan İskenderiye'ye taşınmasıdır. Whitehead göre bu, aynı zamanda Batı medeniyetinin kültürel gelişiminin genel yapısını belirlendiği ilk safhayı ifade etmektedir.[352] Dolayısıyla "modern dünya temel olarak İskenderiye düşüncesine dayanmaktadır".[353]

Buradan hareketle Skolâstik ve Modern düşünceyi mukayese eden Whitehead'e göre, Skolâstik düşünürler ile modern düşünürler arasındaki fark, eleştiriye duyulan saygı ile otoriteye duyulan güvende ortaya çıkar. Bu ayrım çoğu

[346] AI, s. 106
[347] AI, s. 109
[348] AI, s. 108
[349] AI, s. 108
[350] AI, s. 107
[351] AI, s. 107
[352] AI, s. 107
[353] AI, s. 108

zaman fazla abartılmış ve yanlış anlaşılmıştır. Skolâstiklerin de birer eleştirmen oldukları doğrudur, ancak onlar modern düşünürlerin meşgul oldukları bir düşünce alanından hareketle eleştirilerde bulunmadıkları için, onlarınki o zamanın düşünce alanı içinde bir eleştiriyi gerektiriyordu. Aynı şekilde otorite konusunda da fazla eleştirel olmak doğru görünmemektedir. Modern bilim adamı da bir otoriteye dayanmak zorundadır. Diğer bir ifadeyle her iki dönemin düşünürü kendi düşünce alanı içinde bir eleştiri geliştirdi ve bir otorite var etti. Aristoteles/Aristolesci Mantık, Skolâstik düşünürün dayandığı otorite ve eleştirisinde çıkış noktasıydı. Sorun zaman içinde bu düşünce alanının değişmezliği ve tek geçerli sistem olarak kabul edilmesidir. Modern bilim adamları bu noktada eleştirilerini daha ileriye götürmüşlerdir. Ancak Whitehead, hem Skolâstik düşünürlerin hem de modern bilim adamlarının, İskenderiyeli düşünür ve bilim adamlarının sahip olduğu erdem ve kusurlara sahip olduklarını ileri sürmektedir[354]. Yani Whitehead'e göre düşünce tarihinin bu üç döneminde düşünürler ve bilim adamları aynı erdemleri, aynı hataları sergilemişlerdir. Bu iddiayı "İskenderiye düşüncesinin yüzyıllardır Avrupa'ya hâkim olması"[355] şeklinde de okuyabiliriz. "İskenderiye düşüncesi Batı medeniyetine paha biçilmez düşünce hazineleri hediye ettiler."[356] Ancak Whitehead, Batı medeniyetinin sadece bu düşünce hazineleriyle yetinmeyi bırakması ve "Helenizm (düşünce) güneşinin ışığını"[357] yeniden yansıtması gerektiğini savunmaktadır.

İnsanlığın bu düşünce serüveni doğrultusunda 'medeniyetin insan kültürlerinde yaşanarak gelişmiş bir süreci olduğunu' söyleyebiliriz. Bir sonraki zaman dilimini dikkate almayı gerekli kıldığı için tarımsal çabalar 'modern medeniyete giden yolun' ilk önemli adımlarından biridir.[358] Öyleyse, "medeniyetin davranış biçimlerini belirleyen toplumsal sözleşmeyle (social contract)[359]

[354] AI, s. 117
[355] AI, s. 118
[356] AI, s. 118
[357] AI, s. 118
[358] AI, s. 109
[359] Toplumsal sözleşme/toplum sözleşmesi, uygarlaşmamış/medenileşmemiş düzeyde yaşayan belli bir insan grubunun ya da topluluğunun herkesin herkesle sürekli bir savaş içinde bulunduğu "doğa durumu"nun istenmeyen koşullarından bir daha dönmemecesine kurtulmak için genel istencin onayladığı, kendisi için hem hakem hem de yönetici olacak ve genel istenci temsil edecek belli bir türden bir siyasal yetke/otorite biçimini benimsemesi. Nitekim yöneticilerin ve halkın geniş bir uzlaşıyla -yazılı olmasa da- karşılıklı olarak birbirlerini bağlayıcı biçimde anlaşmaları ya da sözleşmeleri sonucunda ortaya çıkacak olan toplum sözleşmesiyle birlikte yöneticiler kendilerini halkı genel istence uygun olarak adil bir biçimde yönetmeye, halk da kendisini itaat etmeye mecbur

başlamadığını"[360] kabul edersek, onun ilk erken biçimlerini insanın kendisini tanımlama ve eylemlerini anlama ya da bu eylemlerin açıklanmasının çok yavaş bir gelişimi olarak tanımlayabiliriz. Bu anlama bir 'duygu patlaması' açıklamasına dayandırılabilir. Hâkim yaşam biçimleri üzerinde yer alan fikirler kendi değişimlerini kendi uygulama ve pratiklerinde bulurlar. Whitehead'e göre fikir ve pratik ilişkisinde, öncelik pratiktedir. Pratik, 'düşünceyi önceler' ve ona göre düşünce "önceki var olan durumun" (pre-existing stuation) yargılanması ya da değişimi ile ilgilidir.[361] Geçmiş dönemleri ya "korkunç" ya da "güzel efsaneler" olarak değerlendiririz. Whitehead'e göre aslında burada sözkonusu olan "iyi" ve "kötü" problemidir. Yani insanlığın tarihsel serüveni boyunca hep aynı problem tartışılmıştır. Whitehead bu iddiasını şu örneğiyle somutlaştırmaktadır; medenileşmemiş efsanelerden Hume'un *Doğal Din Üstüne ("medeni") Diyaloglar*'ına kadar geçen süreçte aynı problem tartışılmıştı: "bilim ve teknoloji yasaya dayanır. İnsan davranışı ise yaşanan dönemin etkin gücü ile ani bir darbe ile değeri azaltılan geleneği sergiler".[362]

Adventures of Ideas'ın bir diğer temel tezi de ekonomik, teknolojik ve bilimsel gelişmelerin bir medeniyetin varlığı ve gelişmesi için gerekli unsurları oluşturmasıdır. Bu gereklilik modern bir tanımlama ve yönlendirme değildir. Çünkü medeniyet için sadece bu unsurlar yeterli değildir. "Avrupalılar teknolojilerini başka kaynaklarla beslenerek de geliştirmiştir. Bu kaynak ise açık düşünce, öncüllerin eleştirisi, spekülatif varsayım ve dedüktif akıl yürütme sanatı idi. Bu büyük sanat, en azından başlangıç olarak, Grekler tarafından keşfedildi ve Avrupa tarafından miras olarak alındı. Diğer icatlar gibi, bu büyük sanat yıkıcı sonuçlara götürecek kadar yanlış kullanıldı. Dolayısıyla onun entelektüel güç üzerindeki etkisi, fiziksel silahın etkisi kadar olmuştur. Böylece insanlık fiziksel olduğu kadar entelektüel olarak da

---

hissedecek; "doğa durumu"nun istenmeyen koşulları ortadan kalkacaktır. Toplum sözleşmesi kuramının tarihi Platon'a dek geriye gitse de bu kuram asıl biçimini Aydınlanma filozofları Hobbes, Locke ve Rousseau'nun düşüncelerinde belirginleşen ve gelişen toplumsal sözleşmeci devlet anlayışıyla birlikte almıştır. Bu üç düşünür toplum sözleşmesi kuramıyla siyasal açıdan örgütlenmiş bir toplumun yararlarını açıklığa kavuşturmayı, hükümetin yetkesini tanımanın ussal açıdan geçerliliğini göstermeyi ve kanıtlamayı, en nihayetinde benimsedikleri devlet ve hükümet anlayışlarını temellendirmeyi tasarlamışlardır. (Abdülbâki GÜÇLÜ-Erkan UZUN-Serkan UZUN-Ümit Hüsrev YOLSAL, **Felsefe Sözlüğü**, 3. Baskı, Ankara: Bilim ve Sanat Yay. 2008, s. 1436).

[360] AI, s. 110

[361] AI, s. 110

[362] AI, s. 111

silahlandı."[363] Whitehead'in burada dikkat çektiği nokta, medeniyetin gelişmesi için sadece teknolojik ve entelektüel gelişmeler yeterli değildir, aynı zaman da bu gelişmelerin doğru kullanılması gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle medeni amaç ya da medeni ideal, "insana saygı ve değer"dir. Bu, Whitehead'in medeniyet görüşünün özüdür diyebiliriz.

Sonuç olarak "hiçbir medeniyetin kendi kendine var olamayacağını,"[364] hiçbir medeniyetin kendi kendine doğmadığını ve kendi kendine de varlığını sürdüremeyeceğini, medeniyetlerin birbirinin bil-fiil durumlarına gereksinimleri olduğunu söyleyebiliriz. Medeni dünyanın bekası için medeniyetler varolmalıdır.

Buraya kadar "medeniyet" tecrübesinin insanlık tarihindeki serüveninden hareketle Whitehead'in *"Adventures of Ideas/Düşüncelerin Serüvenleri"* adlı eserinde ortaya koymuş olduğu medeniyet görüşünden bahsettik. Şimdi ise daha özel bir tartışmayla devam edeceğiz. Whitehead'in medeniyeti nasıl bir ortamda ortaya çıkmaktadır?

3. WHITEHEAD'DE MEDENİYETİN DOĞUŞ ORTAMINI HAZIRLAYAN TEMEL UNSURLAR

Whitehead'in medeniyet felsefesi onun metafizik görüşü ile ilişkilidir. Bu yüzden o, "medeniyet" teorisinde değeri, bireyi, yaratıcı değişimi (serüveni), karşılıklı toleransı, zorlamadan ziyade iknayı, barışı vurgular. Whitehead'in bil-fiil varlıklar teorisinin bütün bu vurguları içerdiğini hatırlamalıyız. Bil-fiil varlık, özellikle değer tecrübesiyle ilgili olması bakımından bireydir. Bir bil-fiil varlık, sürekli diğer bil-fiil varlıklarla etkileşim içindedir. Evreni karakterize eden bu "yaratıcı etkileşim süreci"de bil-fiil varlık kendi kendini oluşturur.[365] Whitehead, buna "somutlaşma süreci" (process of concrescence)[366] adını verir. Bu somutlaşma sürecinde bil-fiil varlıkların karşılıklı olarak birbirlerini etkilemesi ise zorlama (force) değil ikna (persuasion) gücüyle gerçekleşmektedir. Bil-fiil varlıklar temelde kendilerinin ötesindeki varlıklarla ilişkilidir.[367] Bununla birlikte bir bil-fiil varlık, doğruluk (truth), güzellik (beauty), iyilik (goodness) gibi değer ideallerini, yani

[363] AI, s. 107-108
[364] AI, s. 120
[365] WPC, s. 175
[366] PR, s. 108
[367] WPC1, s. 53

medeni idealleri sergilerse, o zaman "medeniyet" gerçekliğe çıkar ve "değer" (value), dünyada gerçeklik olarak kendini gösterir.[368] Öyleyse "değer" sadece bireysel bil-fiil varlıkların tecrübesinde kazanılır.[369] Ancak Yüce değerin neliği nihai bir şekilde Tanrı'da korunur. Buradan hareketle Whitehead'in her bir bil-fiil varlığın medeni olduğunu ileri sürdüğü sonucunu çıkartamayız. Whitehead'e göre eğer medeniyetin uygun şartları gösterilirse, medeniyeti başarmanın imkânı gerçekliğin doğası tarafından göz ardı edilmez.[370] Yani medeni olmak için insana saygı, özgürlük, tolerans, ikna gibi gerekli şartlar mevcutsa, ancak o zaman bir bil-fiil varlık medeni olabilir.

Sonuç olarak medeniyet teorisinde Whitehead, medeniyetin varlığı için onun ortaya çıktığı toplumun 'insan olarak insana saygı' ve 'insan hakları', 'düşünce, eylem ve inanç özgürlüğü', 'tolerans' ve 'sosyal kontrol metodu olarak ikna' gibi belli faktörlere sahip olması gerektiğini savunmaktadır.[371] Bu faktörler, birbiriyle bağlantılıdır, dolayısıyla birini diğerinden ayırmak zordur. Diğer bir ifadeyle "medeniyetin tanımlayıcı niteliklerinin ortaya çıkmasını kolaylaştıran birbiriyle bağlantılı bu faktörlerdir."[372] Yani bu faktörler, medeniyetin tanımlayıcı nitelikleri ve medeni idealler olan "doğruluk, güzellik, sanat, serüven, barış"ın bil-fiil varlık olan bir insan veya bir toplumda somutluk kazanarak varlığa gelmesini kolaylaştırır. Eğer bir bil-fiil varlık olarak toplum bu faktörlere sahip değilse, o toplumda medeniyet var olamaz. Medeniyet, her toplumda değil, medeniyetin doğuş ortamına sahip belli bir toplumda var olur. Diğer bir deyişle, bir bil-fiil varlık olarak medeniyet her bir bil-fiil varlıkta değil, özel bir bil-fiil varlıkta ortaya çıkmaktadır.

3. 1. İnsan olarak İnsana ve İnsan Haklarına Saygı

İnsan düşünen, bilen, karar veren, amaçlı ve ahlaklı davranan, toplum ve devlet kuran, bilim ve teknoloji üreten gibi kendine özgü doğuştan birtakım özelliklere sahiptir. Bu özellikler insanı diğer varlıklardan ayırır ve değerli bir varlık yapar. Bu yüzden her insanda bulunan bu özelliklerin korunması ve geliştirilmesi

[368] WPC, s. 176
[369] WPC, s. 182
[370] WPC1, s. 53
[371] WPC, s. 11
[372] WPC, s. 11

gerektiği düşüncesi insan haklarını kavramını oluşturmuştur.[373] "İnsan hakları, insanın doğuştan getirdiği olanak ve yetenekleri koruma, geliştirme ve sürdürmeyi amaçlar."[374] İnsan haklarını korumanın gerekliliği ve önemi ise insanın insan olma onurunu[375] ve değerini korumadan ve insanın bilim, edebiyat, düşünce eserleri gibi ürünlerin oluşması için gerekli şartlara imkân sağlamasından kaynaklanmaktadır.[376]

Whitehead'e göre medeni toplumu meydana getirmek için o toplumda belli şartların varolması gerektiğini belirttik. Söz konusu bu şartların temelini ise her bireysel insan varlığının değerini uygun şekilde yükseltme zorunluluğu oluşturmaktadır. Buradan hareketle öncelikle medeniyet, tam anlamıyla bireysel insan varlığının değerini anlamayı ve göstermeyi gerektirir. Bu da geniş bir bireysel farklılıklar alanının toleransını gerektirir.[377] "Bireysel insan varlığının değerini anlama ve gösterme" ise "farklı düşünce ve eylemlere yönelik saygı" ilkesine dayanmaktadır. Çünkü "insan toplulukları arasındaki farklılık, insan ruhunun Odysseus'u (yani serüvenli uzun yolculuğu ya da "kurnazlığı"[378]) için teşvik ve materyal sağlamasından dolayı önemlidir." Ancak Whitehead farklı düşünce ve eylemlere yönelik bu saygının, sadece bir toplum ya da millet içinde değil aynı zamanda toplumlararası ya da uluslararası ilişkiler alanında da gösterilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.[379]

İnsan varlığına saygı gösterme ve değer verme adına bireysel farklılıklar alanında toleransın abartılması bazen tehlikeler yaratabilir. Whitehead bu tehlikeli abartı uyarısına örnek olarak Filistin'i verir. Filistin sorunu bir medeniyet problemi olarak görülmelidir ve onun çözümü de medeni ilkelerle çözüme kavuşturulabilir. Var olan bir sorun için kesin ve mutlak formüller ve çözüm yoktur. Birçok ihtimal bir arada değerlendirilmelidir. Whitehead bu ihtimalleri temel ilkelere dönüştürmenin mümkün olduğunu söyler. Ona göre "tartışılan söz konusu problem sınırlı bir grubun mutluluğu değil, medeniyetimizin kaderidir."[380] Onun bu konudaki medeni

[373] A. Kadir ÇÜÇEN, **İnsan Hakları**, Bursa: MKM Yayıncılık 2011, s. 46
[374] ÇÜÇEN, a.g.e., s. 159
[375] ÇÜÇEN, a.g.e., s. 52
[376] ÇÜÇEN, a.g.e., s. 159
[377] WPC1, s. 44
[378] A. N. WHITEHEAD, **The Function of Reason**, Boston: Beacon Press 1958, s. 10 (Bundan sonra bu çalışma "FR" olarak ifade edilecektir).
[379] WPC1, s. 45
[380] WPC1, s. 51

mücadelesinin temel ilkeleri ise şunlardır; "a) her ulus bir sorumluluk alanına sahiptir, b)hiçbir basit çözüm yoktur, c) hiçbir tam çözüm yoktur, d) savaş hiçbir problemi çözmez, e) (dolayısıyla yöntem olarak) uzlaşma temel alınmalıdır, f)birbirinden farklı eğilimlerin koordinasyonu, sosyal hayatın hedefi olmalıdır."[381] Yöntem olarak, sorunun ortada sorun olarak görülmesinin arkasında bulunanlar da tespit edilmelidir. Öncelikle Filistin sorunu, Müslüman dünyayla doğrudan ilgilidir. İkinci olarak ise Kutsal Toprak olarak iddia edilen bölgeyle yani Filistin'le ilgilidir. Üçüncü temel problem Yahudilerin o bölgeyi yurt edinme arzuları ve son olarak da bölgede milliyetçi Arap hareketinin görünür olmasıdır.

Whitehead'e göre "Filistin problemindeki zorluğun temeli Müslüman dünyasıyla ilgili olduğu kadar, aynı zaman da "Kutsal Toprak" olarak adlandırılan Filistin'le ilgidir. Ancak problemin asıl zorluğun merkezi, orada kendilerine milli bir yurt planlayan Yahudiler'in ve yeni yeni milliyetçiliğin farkına varan Arapların var olmasıdır."[382] Whitehead'in bu tespitinde subjektif olduğunu söylemek zordur. O, bu tespitlerini yaparken, şu gerçeğin de altını çizmektedir: "Yahudiler yüzyıllardır birçok kültür alanında yaratıcı girişimin sorumlusudur ve yaşadıkların toplumların ya da ulusların hayatına birçok katkılar yapmışlardır."[383] Dünya medeniyetine bu kadar katkı yapan "Yahudiler'in milli bir yurdu sahip olması gerektiği aşikârdır."[384] Ancak Whitehead bu konuda sadece Filistin'i değil, birkaç "milli yurt" önerir. Yahudilerin yurt edinip yaşadığı Filistin'de modern dönemde de Araplar yaşadı. Filistin sadece Yahudiler'in değil aynı zamanda Müslüman ve Hıristiyanlar'ın dini ilgi merkezidir. Hatta I. Dünya Savaş'ında Arapların yardımı olmasaydı, "Kutsal Topraklar" özgür olmayacaktı. Büyük Britanya Balfour Deklarasyonu[385] ile Yahudi liderlere orada

---

[381] A. N. WHITEHEAD, **"An Appeal To Sanity"**, Ed. A. H. JOHNSON, *Whitehead's American Essays in Social Philosophy* içinde, New York: Harper&Brothers Publishers 1959, s. 29-30, 31.
[382] WHITEHEAD, a.g.m., s. 30-31
[383] WHITEHEAD, a.g.m., s. 31
[384] WHITEHEAD, a.g.m., s. 31
[385] Balfour Deklerasyonu, Lloyd George'un başbakanlığındaki İngiliz savaş kabinesinde dışişleri bakanı olan Althur Balfour'un girişimiyle başlatılan ve sonuçta Filistin'de bir Yahudi devletinin -İsrail- kurulmasıyla sonuçlanan girişimdir. 1917 yılındaki bu deklerasyon, ilk Balfour Deklarasyonudur. Balfour girişimiyle 1926 yılında, İngiliz sömürgeleri konusunda ikinci bir Balfour Deklarasyonu yapılmıştır. Lord Arthur Balfour, 2 Kasım 1917 tarihinde uluslararası Siyonist hereketin liderlerinden olan Lord Rothschild'e bir mektup göndererek, Filistin topraklarında bir Musevi devleti kurulması konusunda İngiliz hükümetinin destek vereceğini bildirmiştir. İngilizlerin Araplara yatırım yaptığı bir dönem olduğu için, bildiride 'ülkedeki öteki sakinlerin medeni ve dinsel haklarının ihlal edilmemesi' şart koşulmuştur. Osmanlı Devleti'nin Orta Doğu topraklarının İngiltere ve Fransa arasında paylaşılması protokokü niteliğindenki Sykes-Picot Antlaşması ve Mekke Şerifi Hüseyin ile

yaşayan Arap halkının haklarına saygı göstermek şartıyla Filistin'de bir Yahudi devleti (İsrail) kurma sözü vermiştir. Ancak Whitehead'e göre geleceği dikkate almadan sadece geçmişe dayanarak (böyle) dar düşünülmüş bir çözüm, tamamen kaos getirecektir. Whitehead hepsinin de (Yahudiler, Müslüman ve Hıristiyanlar) akılsızca buna teşebbüs ettiğini belirtir.[386] Nitekim hepsi de bu "Kutsal Topraklar"a (Filistin) sahip olmak için sürekli mücadele etmişler, hatta zaman zaman bu mücadele şiddet ve savaşa dönüşmüştür. Ancak Whitehead'e göre savaş bu problemi (aynı zamanda hiçbir problemi) çözmez. Çünkü "savaş, koruyabilir fakat yaratamaz. Gerçekten savaş (sadece) yaratmayı engelleyen barbarlık ekler. Savaşın koruması, insanlığın uzak ideallere doğru yavaş ilerlemesinde son çare olmalıdır."[387] Savaşı son çare olarak gören Whitehead'e göre Filistin probleminin medeni çözümü Filistin'deki Yahudi ve Araplar'ın uzlaşması ve işbirliğine gitmesidir.[388] Filistin'deki Yahudi ve Araplar birlikte yaşayarak bunu gerçekleştirebilirler. Nitekim tarihe baktığımızda Yahudi ve Müslümanlar Ortaçağ'da bunu başardılar. Her iki grup da Ortaçağ'da işbirliği içerisinde olarak gelişen medeniyete katkı sağladılar. Bu işbirliğinin sonucu olarak Antik dünyanın hikmeti ya da felsefesi modern insana sunuldu. Örneğin, Thomas Aquinas (1225-1274) Antikçağ'dan Aristoteles'in bilgisini aldı. Roger Bacon (1214-1294) Antikçağ'dan modern bilimin temellerini aldı. O halde gönüllü bir işbirliği, Filistin'deki Yahudi ve Arapların taleplerinin çatışmasının başarılı çözümü için bir altyapı sunabilir.[389]

Whitehead, tarihsel ve sosyolojik bir yöntemle varolan bir probleme hem ampirik hem de rasyonel çözüm önerilerinde bulunmaktadır. Filistin problemi gibi, somut bir örnekle farklılıklar alanında gösterilecek toleransta medeni olmanın temel

---

İngiltere'nin Mısır'daki Yüksek Komiseri McMahon arasında gizli olarak imzalanan McMahon Antlaşması ardından yapılan bu girişim, böyle bir maddeyi gerektirmiştir. Bu mektup ve bunun ardından gelişecek olan olaylar, dünya Siyonist kesimin desteğinin İtilaf Devletleri yönüne çekilmesinde önemli rol oynamıştır. Ayrıca ABD tarafından da desteklenmişir. Amerika, Orta Doğu'da bir Musevi devletinin bulunmasının, Orta Doğu politikaları için sağlam bir dayanak oluşturacağını kavramıştır. Lord Balfour'un bu mektubu üzerine yürütülen girişimler, 1918 yılında Fransa'nın, hemen ardından da İtalya'nın desteğini sağlamıştır. ABD başkanı Thomas Woodrow Wilson, Ekim 1918 ayında deklerasyonu desteklediklerini açıklamıştır. Sözkonusu deklerasyon, Orta Doğu'da bir İsrail Devleti'nin kurulmasına giden sürecin önemli bir kilometre taşıdır. (http://tr.wikipedia.org/wiki/Balfour_Deklerasyonu,_1917)

[386] WHITEHEAD, a.g.m., s. 31

[387] WHITEHEAD, a.g.m., s. 33

[388] WHITEHEAD, a.g.m., s. 31

[389] WHITEHEAD, a.g.m., s. 31; WPC, s. 108

faktörleri olan insan olarak insana ve insan haklarına saygının, bireysel insan varlığının değerini nesneleştirmektedir.

Whitehead "medeniyet" analizine insanlık tarihinden iki yaşanmış örnek vererek devam etmektedir: insanın köleliği, insanın kurban edilmesi. Whitehead insanlık tarihindeki insanın köleliği, insanın kurban edilmesi gibi medeni olmayan olgulara dikkat çekerek, medeniyetin temelini 'insan hakları' ve 'insan olarak insana değer verme, saygı gösterme' ilkelerinin oluşturduğunu vurgulamaktadır. İnsanlığın üst değerleri diyebileceğimiz "karşılıklı saygı, sempati ve genel nezaket" gibi medeniyete katkı sağlayan davranış sistemleri yavaş yavaş gelişmiştir. Söz konusu bu medeni his ve davranışları ortaya çıkaran temel tecrübe, entelektüel donanıma sahip olmaktır.[390]

"İnsan olarak insana saygı ve değer" ilkesi ve 'medeni çaba' gereği "insan haklarını koruma amacıyla Whitehead birey olarak insanın meşru gelişimini engelleyen ve engelleme eğiliminde olan sosyal örgütün bütün formlarına karşı çıkmaktadır. Bu karşı çıkışıyla da Whitehead, medeniyetin oluşumunda "birey olarak insanın değerini ve önemini vurgulamaktadır.[391] Whitehead'e göre eğer insan bu tür sosyal örgütlere düşünsel ve eylemsel olarak bağlı olursa, insanın bireysel olarak gelişimi engellendiği gibi aynı zamanda medeniyetin oluşumuna katkı sağlayacak bireysel insan varlığındaki imkânlar yok edilmiş olur. Whitehead'in ifadesiyle " herhangi bir sosyal sistemin değeri, bireysel insan varlıkları arasında yükselen değer tecrübesine bağlıdır. …Eğer insan ortak hayata tamamen bağlı değilse, gölgede bırakılır."[392] Tabiî ki buradan hareketle insanın tamamen özgür ve sınırsız haklara sahip olduğunu iddia edemeyiz. Nitekim Whitehead'e göre "insan hakları, sınırlamalara tabidir. Karşılıklı görevler vardır. Sonuçta toplumun refahı, belirleyici faktör olmalıdır."[393] Bu ifadeleriyle Whitehead, insanların karşılıklı görevlerini yerine getirdiği ve toplumun refahını bozmadığı müddetçe "insan hakları"nın medeniyette önemli bir role sahip olduğunu vurgularken, çevrenin baskısı

[390] AI, s. 100
[391] A. H. JOHNSON, **"The Meaning of Civilization"**, Ed. A. H. JOHNSON, *Whitehead's American Essays in Social Philosophy* içinde, , New York: Harper&Brothers Publishers 1959, s. 6
[392] JOHNSON, a.g.m., s. 7
[393] WPC1, s. 45

(zorlaması) ve bireysel özgürlüğe müdahaleyi de medeniyetin oluşumunu engellediğine dikkat çekmektedir.

Whitehead'e göre, insan ve insan arasındaki dostluk ve saygı duygularının Batı düşüncesinde yavaş gelişimi için entelektüel temel ise Platonik felsefi teoriler, yani felsefe ve Hıristiyan sezgileri, yani din tarafından sağlanmıştır.[394] Ayrıca felsefe ve dinin "insan olarak ideal insan figürü"ne desteği ve ona üstün değer yüklemesi, Batı düşüncesinden öncedir.[395] Buradan hareketle şu söylenebilir; Whitehead için, medeniyet insan varlıklarına saygıyı temele alan bir değer anlamını gerektirmektedir. Whitehead'in ifade ettiği gibi, "medeni toplumların gücü, 'yüksek amaçlar, değerlidir' şeklindeki anlam vasıtasıyla korunur."[396]

Sonuç olarak Whitehead modern insanın bireyciliği ve rekabetçiliği, modern kozmolojinin salt bilimselciliği nedeniyle (Batı) medeniyetinin 'humaniteryan idealler'i yani medeni değerleri kaybetmeye başladığını iddia etmektedir. Bu bağlamda ortaya koyduğu medeniyet teorisi ile medeniyetin oluşumunda insanın değer ve önemine dikkat çekmektedir.

3. 2. Düşünce, Eylem ve İnanç Özgürlüğü

Whitehead özgürlük kavramını ikiye ayırır. Birincisi, insan varlığı dışındaki masa, taş, kitap gibi bil-fiil varlıkların sahip olduğu özgürlüktür.[397] İkincisi ise geniş bağlamda özel bir durumu ifade eden insan özgürlüğüdür.[398] Ancak bil-fiil varlık insanın özgürlüğü, diğer bil-fiil varlıkların özgürlüğünden ontolojik olarak farklı değildir. Buna rağmen insanın özgürlüğü, özgürlük alanında öneme sahip olması bakımından diğer bil-fiil varlıkların özgürlüğünden büyük farklılıklar içermektedir. İnsanın eylemi, gerçekten eylemin sahibi kendisiyse, insanın kendi amacı tarafından belirlenir.[399] Ancak bu amaçlar, daha iyi imkânlarla karşılaşıldığında değişebilir. Bütün bunlar, bil-fiil varlığın kendini gerçekleştirebilmesi içindir. Bu bağlamda bil-fiil varlığın kendi imkânlarını ve kendindeki değeri en yüksek derecede varlığa getirebilmesi anlamında kendini gerçekleştirebilmesi özgürlüğü gerektirir.

---

[394] AI, s. 46
[395] AI, s. 47
[396] AI, s. 288
[397] John B. COBB Jr., **A Christian Natural Theology: Based on the Thought of Alfred North Whitehead**, Second Edition, Louisville-London: Westminster John Knox Press 2007, s. 52
[398] COBB, a.g.e., s. 51
[399] COBB, a.g.e., s. 53

Günümüz süreç düşünürü John B. Cobb'a göre Whiteheadci anlamda insan özgürlüğü hem insan tecrübesini hem de diğer tecrübe durumlarını (occasions of experience) içine alır. Özgürlük, bütün bil-fiil varlıkların evrensel veya kategoriyal bir özelliğidir.[400] Temel metafiziksel kategorilerden biri olan özgürlüğün ayırıcı özelliği, ahlaki sorumluluk duygusunun gerekçesi olmasıdır.[401]

Özgürlük bağımsızdır ve yerleşik şartlar içinde varolur. Bu yerleşik şartlar ise bil-fiil durumların/varlıkların toplamı olan bilfiil dünyanın bütünlüğüdür. Yeni bir bil-fiil durum sadece söz konusu bu bil-fiil dünyada oluşur. Bu yüzden bu dünyada oluşmuş olan bütün bil-fiil durumlar göz önünde bulundurulmalıdır. Diğer bir ifadeyle yeni bil-fiil durum geçmişindeki her bil-fiil durumu/varlığı dikkate almak zorundadır. Bütün bil-fiil durumları dikkate alması bağlamında onun özgürlüğü, kendisini belirleme ya da kendini gerçekleştirmeyi doğurur.[402]

Özgürlük bağlamında düşüncenin kendiliğindenliği ise bir kontrole tabidir. Bu düşüncenin kendiliğindenliğinin devam etmesi ve etki göstermesi bakımında gereklidir.[403] Öyleyse "her bir bireysel bil-fiil varlık içsel olarak belirlenmesine rağmen dışsal olarak özgürdür."[404]

Whitehead'e göre düşünce sınırsız bir otonomluğa sahip değildir, onun da bir sınırı vardır. Mesela, bir milletin hem düşünme biçimleri hem de duygusal tepki verme biçimleri içgüdüseldir. Buna rutine bağlı olma da diyebiliriz. Tüm bu sıradan akıp gitmeye rağmen, "düşüncenin bir kendiliğindenliği olduğunu" kabul ederiz.[405] Eğer böyle kabul etme ya da bir inanç içinde olmazsak, "düşüncenin özgürlüğü hakkında ahlaki" bir olumlamada da bulunamayız.[406] Düşüncenin özgürlüğü dil'de ortaya çıkar. Dil, varlığa getirendir, sergileyen ve yaşatandır. Medeniyet, dilin varlık yeridir. Bir yönüyle dil durağan değil, süreklilik içindedir, diğer bir deyişle dil "ilerleyen medeniyetin" eseridir. Whitehead'in ifadesiyle "insan medeniyeti dilin

[400] COBB, a.g.e., s. 51
[401] COBB, a.g.e., s. 51
[402] COBB, a.g.e., s. 52
[403] AI, s. 47
[404] PR, s. 27
[405] AI, s. 47
[406] AI, s. 47

doğal sonucudur, dil ise ilerleyen medeniyetin ürünüdür." [407] Ona göre insanlığın zihniyeti ve insanlığın dili birbirini yaratmıştır.[408]

Her bil-fiil bir yerde olmak zorundaysa, özgürlük nasıl ve nerede ortaya çıkar?

Whitehead'e göre özgürlük, insanın tarihsel serüveninde aşamalı olarak ortaya çıkmıştır. Bu sürecin tedriciliği olarak adlandırılabilir. Buna göre diğer herhangi bir bil-fiil durum gibi özgürlük de birden olup-bitmiş bir durum değildir Mesela, Mısırlılar, despot bir şekilde yönetildiklerinden ve din adamlarının kraliyetin gücünü sınırladıklarından habersizdi. Çünkü onlar mukayese yapabilmek için hem olgusal olarak hem de imgesel olarak zıddı olan bir alternatife sahip değillerdi.[409] Bu yüzden özgürlük düşüncesi ve siyaset düşünceleri de gelişmemişti. Bu bağlamda Whitehead onların siyasetle ilgili düşüncelerini "karınca yuvasında hâkim olan siyaset felsefesine"[410] benzetmektedir. Bu tür toplumlarda, bireysel özgürlükten ziyade göreliliğe vurgu yapılır. Böyle toplumsal bir yapının sergilendiği insanlık serüveninin bu aşamasında "özgürlük" anlamsız bir kavram olacaktır. Tekrarın girdabına düşmüş bir toplum, yaşadıkları davranış örneklerini özgür tercihler olarak görür. Atalarından aldıkları hayat tecrübesini sergileyen bu toplumlar, hem eylem biçimlerini hem de karakterlerini içgüdüsel tepkiyle gerçekleştirirler. Bu yüzden onlar için eylemin koordinasyonunu empoze eden bu atalarından miras görelilik dışındaki her şey tamamen yıkıcı bir kaosu ifade etmekteydi. Bununla birlikte bu düşünce onları, kendileri dışındaki farklı grup ve toplulukların kötü olduğu fikrine götürdü.[411]

Whitehead'in Mısır örneğini hem özgürlüğün yokluğu hem de özgürlüğün yaşanmışlığını nesnelleştirmek için vermesi, Hegel'in Doğu toplumlarını tamamen özgürlükten yoksun tanımlamasından daha gerçekçi görülebilir.[412]

Yaklaşık MÖ. 1400 yıllarında Mısır Kralı Akhnaton 'din alanındaki reformu'yla toplumunu miras kalan dini görüşlerin ötesinde bir adım ileriye

[407] MT, s. 35
[408] MT, s. 41
[409] AI, s. 49
[410] AI, s. 49
[411] AI, s. 49
[412] Georg HEGEL, **The Philosophy of History**, USA: IAP 2009, s. 86

götürmüştür. Whitehead'e göre, bu toplumda özgür düşüncenin izlerini bulabiliriz.[413] Böyle topluluklar, ne tam başarı ne de tam başarısızlık örnekleri sunar.[414] Yaşanmış tecrübeler olarak varolmuştur.

Mısırlılardan ayrı bir başka başarı örneği, İbrani peygamberlerdir. Dönemlerinde kötülüklerin artmasıyla, onlar ahlaki sezginin bir ifadesi olarak davranış modelleri oldular ve kendi düşüncelerinin ürünleriyle Yehova karakterini donattılar. [415] Onların medeniyet adına yaptıkları başarıyı Whitehead şu ifadesiyle özetlemektedir: "Bizim medeniyetimiz, onlara (İbrani peygamberlere) ifade edebildiğimizden daha çok şey borçludur."[416] İbrani peygamberler "daha iyiye doğru bir değişim" -bu, o döneme kadar ilk defa gerçekleşen nitelikli bir değişim- sergilemelerine rağmen, onların Yehovasının bakış açısında aynı ölçüde özgürlük kavrayışı görülmedi.[417]

Özgürlük salt zihinsel bir kurgu değil, kurumsal bir yapıdır. Whitehead, özgürlüğün fikirsel savunmasından daha çok özgürlük kurumunun gerekli olduğunu savunur. Ona göre medeniyetin temel unsuru olan özgürlüğü bu dünyaya tanıtan Platon'du. Platon, dönemi açısından özgürlükle ilgili bütün görüşlere kaynaklık eden kişidir. O, özgün bir düşünme biçiminin ifadesi olan Diyaloglar'ıyla yalnız özgür bir toplumu savunan zihin formunu sergiledi. Whitehead'e göre "özgür bir toplum bu zihin formuyla inşa edilebilir."[418] Bu cümleyi açarak konuşursak, medeniyetin oluşmasında etkin faktör olan -ister bilimsel ister sosyolojik isterse felsefi olsun- bütün "kuramlarımız, özgür aklın eserleridir."[419] Mesela, Newton yasaları, doğadan çıkartılmış değildir; onlar Newton'un eseridir, (özgür) aklın ürünüdür."[420]

Düşünce özgürlüğü uğruna savaş vermiş olan Sokrates ve Kant'a göre "özgürlük, yalnızca boyunduruğun ortadan kalmasını değildi; onlara göre özgürlük, insan yaşamının yaşamaya değer tek biçimiydi."[421] Bununla birlikte medeniyeti doğuracak ortam, bireyin sadece kendi özgürlüğünü gerçekleştirmesiyle değil, aynı

[413] AI, s. 49
[414] AI, s. 49
[415] AI, s. 49
[416] AI, s. 49
[417] AI, s. 50
[418] AI, s. 51
[419] POPPER, a.g.e., s. 51
[420] POPPER, a.g.e., s. 50
[421] POPPER, a.g.e., s. 145

zamanda bu bireyin diğer bireylerin özgürlüğüne saygı göstermesi ve korumasıyla ortaya çıkmaktadır.[422] Bu eylem biçimi sıradan cümlelerle oluşturulmuş bir varsayım değildir. Bütün içinde sergilenen birçok ilişkiyle var edilir.

Fikirlerin eyleme dönüşme gücü ve eylemi dönüştürme gücü olgusaldır. "Felsefe, hukuk ve din (alanındaki fikirler), sergiledikleri müşterek etkiyle insanlığı köleliğe dayanan toplum görüşünden bireysel özgürlüğe dayanan toplum görüşüne dönüştürmüştür."[423] Öyleyse "fikirlerin etkili olduğu her yerde, özgürlük vardır."[424]

Zihinsel ve kurumsal özgürlük medeniyetin temelini inşa eden bir özgürlük olduğuna göre buradan 'sınırsız özgürlük' kavrayışına gidebilir miyiz?

Whitehead özgürlüğü medeniyetin temeline yerleştirmesine rağmen, özgürlüğün sınırlandırılması ve kontrol edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Daha açık bir ifadeyle söylersek, Whitehead'in medeniyet için savunduğu özgürlük sınırsız bir özgürlük değildir. Özgürlüğe sınır koymak niçin gereklidir? Burada insan yeteneğinin kullanım enstrümanı olarak araç, amaç bağı dikkat çeker. "Özgürlüğün özü" diyor Whitehead, "amacın uygulanabilirliğidir."[425] Amaç nedir? daha daha iyi bir hayatın var edilmesidir. Bunun için özgürlük zorunludur. İşte bu yüzden de "özgürlük, kontrolsüz bir taşkınlık, kısıtlanmamış bir tecrübe değildir."[426] Özgürlüğü kısıtlama ya da sınırlama kabul edilirse, kaba bir baskı söz konusu olmaz mı? Whitehead bunu yumuşatarak konuşur. Ona göre buradaki baskı, özgürlüğün kısıtlanması olarak baskı olmalıdır. Bu baskı, bazı alternatifler elenip incelik ve nezakete bağlılıkla (devotion to fineness) uygulanan bir baskıdır. Böylece özgürlüğün değeri ortaya çıkar. Aynı zamanda bu, Platon, Stoalılar ve Hıristiyanlığın liderlerinin mesajlarının önemli safhasını oluşturur.[427] Söz konusu bu baskılar doğrultusunda "medeniyete ulaşmanın kolay olmadığını"[428] söyleyebiliriz.

Sonuç olarak Whitehead, süreç düşüncesi çerçevesinde mutlak bireyden ve mutlak bireysel haklardan, dolayısıyla mutlak bir özgürlükten söz edilemeyeceğini savunur. Her birey varlığı ve iyiliği için çevresine bağlıdır. Buna göre bireyin sahip

[422] POPPER, a.g.e., s. 144
[423] AI, s. 26
[424] AI, s. 65
[425] AI, s. 66
[426] WPC, s. 13
[427] WPC, s. 13
[428] WPC, s. 13

olduğu haklar da rölatiftir ve karşılıklı sorumlulukları gerektirir. Diğer bir ifadeyle bireyin özgürlüğü ve kontrol mekanizması olarak ait olduğu çevrenin baskısı bir arada olmalıdır. Ancak bu çevre, bireyin değer tecrübesinin gelişmesi için uygun ve tatminkâr bir çevre olmalıdır. Whitehead burada hem bireyin hem de toplumun gelişimini korumaktadır. Eğer birey özgür olacaksa, toplumsal düzeni, yani toplumun genel amaçlarını korumak için bu sınırlı bir özgürlük olmalıdır. Söz konusu bu özgürlük medeni toplum için geçerlidir. Buradaki amaç, "her bireyin pozitif değer imkânlarının uyumlu gelişmesidir."[429] Buna göre "Whitehead'in "Harmoni" ile bağlantılı olarak kullandığı özgürlük, Köleliğin zıttıdır." Whitehadci anlamda "özgürlük", "olmak" (to become), yani kendisinin ve toplumunun imkânlarına açık olan bir şey olmaktır.[430]

Bu da bireyde farklılıklar alanı yaratır. Bu farklılıkları medeniyetin gelişmesine yönelik imkânlar olarak değerlendirebilmek ise toleransı gerektirir. Nitekim bir anlamda "medeniyet, … tolerans gibi pratiğin ayırıcı özelliğidir."[431]

3. 3. Tolerans (Tolerance)

"İngilizce 'tolerance' kelimesinin karşılığı olarak çoğunlukla hoşgörü kavramı kullanılmaktadır. Ancak hoşgörü kavramının, tam olarak 'tolerance' kavramının anlamını taşımadığı iddiasıyla 'tolerance' kelimesinin Türkçe karşılığı olarak hoşgörü kavramının kullanılması tartışmalıdır. Bu yüzden Tolerance kelimesinin dilimizde uygun bir karşılığı bulunamadığı ileri sürülmektedir.[432] Biz de 'tolerance' kelimesini "hoşgörü" olarak değil aynen "tolerans" şeklinde ya da "hoşgörü/tolerans" şeklinde birlikte kullanacağız

"İngilizce 'tolerance'; başkalarının fikirlerini ve davranışlarını kabul etme"[433] anlamındadır. Fransız Voltaire'e göre ise doğa yasasıdır. Onun anlatımıyla, hoşgörü/tolerans, "insanlığın en güzel yönüdür." Hepimiz zayıflıklarla, yanılgılarla yoğrulmuşuz. Ona göre "hoşgörü/tolerans" eksikliklerimize, yanılgılarımıza, aptalca

[429] WPC, s. 97
[430] Kevin K. J. DURAND, **Sidgwick's Utility and Whitehead's Virtue: Metaphysics and Morality**, Lanham: University Press of America 2002, s. 167
[431] Barry ALLEN, **Knowledge and Civilization**, Westview Press, 2004, s. 245
[432] Ayrıntılı bilgi için bknz. Yasemin ÖLMEZ ATALAY, **"Felsefi Açıdan Tolerans ve Hoşgörü"**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mevlüt Albayrak, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri ABD, Isparta 2008, s. 5-19.
[433] ATALAY, a.g.e., s. 9

davranışlarımıza karşı olumlu yaklaşmadır. Doğanın ilk yasası budur.[434] Burada insanın iki yönüne dikkat çekilmektedir: Birincisi, insan, zayıf ve yanılgıların olduğu bir tabiata sahiptir. Ancak buna karşılık bu insan, tüm insanlığın ortak ve "en güzel yönü" olan toleransı korumak adına da birbirinin akılsızlıklarını hoş gören bir tabiata sahiptir. Dolayısıyla "hepimiz zayıf, bir dediği bir dediğine tutmaz, kararsızlığa, yanılmaya mahkûm varlıklarız."[435] Bu yüzden birbirimize karşı toleranslı olmalıyız.

İnsan olarak insana saygı ve değerin olmadığı yerde ve hatta "bağnazlığın güçlü kıldığı"[436] görünüşte entelektüel olan cahiller arasında bile medeni olmamanın somut bir ifadesi olarak hoşgörüsüzlük karşımıza çıkmaktadır. Voltaire'in ifadesiyle, "İster odasında soğukkanlılıkla derin düşüncelere dalanlardan, ister dostlarıyla beraber rahat rahat doğruyu inceleyenlerden olsun, bu gerçeği kabul etmeyen kimse yoktur. O halde kendi aralarında iken hoşgörüyü, iyiliği, doğruluğu kabul eden aynı adamlar, kalabalığın önünde aynı erdemlere karşı neden bunca öfkeyle ayaklanıyorlar? Neden mi? Neden olacak, onların tanrısı çıkarlarıdır, taptıkları bu canavara her şeyi feda ederler de ondan."[437] Voltaire, burada "entelektüel dürüstlük çağrısında bulunur: hatalarımızı, yanılabilirliğimizi, cehaletimizi kabul etmeliyiz."[438]

Kısaca söylenirse "hoşgörü/tolerans", "karşılıklı akılsızlıklarımızı mazur görmek biçimi"dir.[439] Bu yüzden de toleranssızlık (intolerance) mazur görülemez. Bunu yaparsak bireysel olarak insan varlığının değerini ve bu değeri anlamayı gerektiren medeniyet tecrübesinin doğuşuna set çekmiş oluruz. Whitehead toleransın bu seyrini kabul eder. O da toleransın eksikliğinin somut bir göstergesi olan "ayrıcalıklı davranışın gülünç ve hatta tehlikeli olabileceğine"[440] dikkat çekmektedir. Ona göre "toleranssızlık, ahlaki coşkunun karakter bozukluğu ve kötü alışkanlığıdır."[441] Bununla birlikte toleranssız bir zihniyetle özgürlük arayışı, kişinin kendi kendine engellemesidir.[442]

---

[434] VOLTAIRE, **Felsefe Sözlüğü II**, Çev. Lûtfi AY, İstanbul: MEB Yay. 1995, s. 377
[435] VOLTAIRE,, a.g.e., s. 388
[436] VOLTAIRE,, a.g.e., s. 385
[437] VOLTAIRE,, a.g.e., s. 385
[438] POPPER, a.g.e., s. 205
[439] POPPER, a.g.e., s. 206
[440] WPC1, s. 45
[441] AI, s. 50
[442] AI, s. 52

Genel olarak tolerans, ortodoksiyle bağlantılı olan bir kavramdır. Bununla birlikte 17. yüzyılın en büyük devlet adamları ve düşünürleri-John Locke da dâhil, hayatlarını Hollanda Devleti'nin geniş toleransına borçludurlar. Modern toleransın öncüleri ise, Whitehead'e göre, Erasmus, Quakers ve John Locke'dur.[443] Bu yüzden "onlar, her laboratuarda, her kilisede ve her hukuk mahkemesinde anılmalıdır."[444] Bu ifadesiyle Whitehead insanlığın ve medeniyetin bu insanlara çok şey borçlu olduğunun altını çizmektedir. Bununla birlikte onların tolerans adına sergiledikleri çabaları vurgulayarak medeniyet tecrübesinde toleransın önemine dikkat çekmektedir.

Tolerans ahlaki coşkuyla bağlantılıdır. Olması gerekenin aksine bazı dini hareketler bunun tam zıddını sergilediler. Mesela, Hıristiyan Kilisesi ve Luther ve Calvin gibi reformcuların rehberliğindeki Protestanlar gibi. Bu algının temelinde cehalet yatıyordu. Reformasyon döneminde insanlığın bilgisi artınca, söz konusu bu reformcuların etkisi azalmaya başladı. Bunun sonucunda ahlaki coşku kendini hayatta uygulanır bulmaya başladı. Mesela, yardımseverliğin toleransla ilişkili bir erdem olduğu düşünülmeye başlandı.[445] Buradan Whitehead şöyle bir sonuca varır: "geçmişte ve aynı zamanda şimdi, bütün modern düşünürler toleranssızlığa eğilimlidir."[446]

Toleransın en büyük örneklerini modern dönemde görsek de Whitehead, asıl tolerans örneğini geçmişte aramamız gerektiğini belirtir. Ona göre, "Atinalılar sosyal davranışlarının çeşitliliği bakımından toleransın önemini açık seçik tanımanın ilk canlı örneğini"[447] sergilemişlerdir. Şüphesiz, eski medeniyetlerde toleransın birçok pratik örneğini sunmuşlardır. Mesela, Yüksek bir medeniyet için gerekli toplumsal toleransın ilk açık savunması Pericles'in konuşmasında bulunmaktadır.[448] Bu konuşmada, "bireysel üyelerinin davranış özgürlüğünü başarıyla koruyan örgütlü bir toplum anlayışı ileri sürülmektedir."[449]

[443] AI, s. 50
[444] AI, s. 50
[445] AI, s. 50
[446] AI, s. 50
[447] AI, s. 50
[448] AI, s. 50-51
[449] AI, s. 50-51

Sağduyu (good sense) tarafından kabul edilip onaylanan tolerans, "entelektüel dürüstlük ve alçakgönüllülük"le istenir. [450]

Medeni toplumu meydana getirmek için, öncelikle o toplumun belli şartları taşıması gerekmektedir. Bu şartlardan en önemlisi, tam anlamıyla bireysel insan varlığının değerini anlamanın gerekliliğidir. Bu ise geniş bir bireysel farklılıklar alanında toleransın sergilenmesiyle ortaya çıkmaktadır. Buna göre, tolerans farklı düşünce ve eylemlere saygıdır.[451] Whitehead farklı düşünce ve eylemlere yönelik bir saygı olarak toleransın sadece bir millet içinde değil aynı zamanda milletlerarası ilişkiler alanında da gösterilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Zira insan toplulukları arasındaki farklılık, insan ruhunun serüvenli uzun yolculuğu için teşvik edici bir role sahiptir.[452] Whitehead, bu şekilde bil-fiil varlıkların yeni düşünce ve eylemlerine karşı toleransın gerekliliğini savunarak, medeniyetin tanımlayıcı niteliklerinden olan "serüven"in sosyal değerine vurgu yapmaktadır.[453]

Öncelikle Whitehead'de tolerans, "bil-fiil dünyanın gelecekte gerçekleştirilebilecek imkânlarla dolu olduğu kabulüyle başlar."[454] Ona göre "toleransın görevi, geleceği bekleyen bitmek tükenmez yeniliğin zenginliğine ve öngörü alanımızı aşan kazanılmış gerçekliğin kompleksliğine sonsuz bağlılıktır."[455] Tolerans, aslında Whitehead'in medeniyet için gerekli unsurlar olarak gördüğü bireyin değeri ve özgürlüğün önemi ilkesiyle bağlantılıdır. Sonuçta, tolerans medeniyetin gelişmesi için zorunlu bir ilkedir.[456] Nitekim medeni bir insanın temel ayırıcı özelliklerinden biri, bütün türlerin bireylerine, yani bütün bil-fiil varlıklara karşı sergilediği tolerans ve sempatidir/duygudaşlıktır.[457]

Buna göre medeniyet zorbalığın göstergesi olan güç ve şiddet kullanımına dayandırılamaz. Zira güç ve şiddet kullanma hayatın yüksek değerlerine karşı hissizlik/duyumsuzlaşma meydana getirir. Oysa medeniyet, yüksek ideallere bağlılıkla karakterize edilir ve aşırı bireysel farklılıkların toleranslı bir

[450] WPC, s. 13
[451] WPC1, s. 44-45
[452] WPC,1 s. 45
[453] Lynne BELAIF, **"A Whiteheadian Account of Value and Identity"**, Process Studies Vol. 5, Number 1, Spring 1975, s. 38
[454] DURAND, a.g.e., s. 259
[455] AI, s. 52
[456] WPC, s. 13
[457] WPC, s. 147

değerlendirmesini içerir. Medeniyet, bu yüzden zorlamadan ziyade rasyonel bir iknaya dayanmalıdır.[458]

Toleransla ilgili medeni vurgu, şeylerin tabiatına dayanmaktadır. Eğer her bireye/bil-fiil varlığa kendine özgü bir şekilde en yüksek derecede değerleri geliştirmek için bir fırsat verilmezse, maksimum imkân değeri sağlanamayacak. Her bir bil-fiil varlık, kendine özgülüğü açısından eşsizdir. Her bir bil-fiil varlık, bir değer (value) merkezidir. Başarının en yüksek imkân seviyeleri ise sadece bil-fiil varlıkların birbiriyle olan ilişkisi ve işbirliği ile ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden sosyal ilişkilerde onaylanan yöntem, "ikna"dır. Bir bil-fiil varlığın temel özelliği, uygun gördüğü şeyi seçmesidir. Bu anlamda, bir bil-fiil varlık diğer bir bil-fiil varlıktan veriyi (data) iknayla almaktadır.[459] Özgürlük nasıl toleransı gerektiriyorsa, aynı şekilde tolerans da iknayı gerektirmektedir.

3. 4. Sosyal Kontrol Metodu olarak İkna (Persuasion)

Düşüncelerin tarihini, aynı zamanda hataların tarihi olarak değerlendiren Whitehead burada geçmiş medeniyetlerin kusurlarını, hatalarını göstererek medeniyeti var edecek ve koruyacak olan etkenleri ortaya koymaya çalışır. Ona göre insanlık tarihindeki hatalar aynı zamanda insan davranışının aşamalı olarak arınmasının tarihidir. İyi bir düzenin gelişmesinde ilerleme olduğu zaman, bilinçli olarak düşünülen fikirlerin faaliyetinin artmasıyla acımasızlaşmaya yani barbarlığa geri dönüşten koruyan bir davranış ortaya çıktığını görürüz. Bu şekilde Platon söyleminde haklı çıkarıldı. Medeni düzeni yaratma güçten ziyade iknanın zaferidir.[460]

İnsanlar, ikna varlıklarıdır; daha iyi ya da daha kötü alternatifler sunarak ikna edebilir ve daha iyi ya da daha kötü alternatifler sunularak ikna edilebilirler. Nitekim insanın değeri de ikna'ya olan eğilimine ve yatkınlığına dayanır.[461] Medeniyet bu eğilimden uzak bir kurumsal yapı değildir.

"Medeniyet, daha asil seçeneğin somutlaşması olarak kendi doğasında bulunan ikna edicilik melekesiyle sosyal düzeni idame ettirme, korumadır. Bununla

[458] WPC1, s. 45
[459] WPC, s. 182-183
[460] AI, s. 31
[461] AI, s. 83

birlikte ikna'nın aksine güce başvurma ya da güç kullanma ise kaçınılmaz olarak hem genel toplumda hem de bireylerin enkazında medeniyetin başarısızlığının göstergesidir. Canlı bir medeniyette daima bir huzursuzluk ve hoşnutsuzluk unsuru vardır. Zira fikirlerle ilgili duygu durumu (sensitiveness) merak, serüven ve değişim anlamına gelir. Bu yüzden medeni düzen, değerleriyle hayatta kalır ve kusurlarını kabul etme gücüyle dönüştürülür."[462] Diğer bir ifadeyle, sosyal kontrol metodu olarak güçten ziyade iknaya başvurulmalıdır. Ancak bu metod sayesinde bir toplumda medeni düzen tesis edilebilir. Güçten ziyade ikna yoluna başvurma, gelişmiş toplumların özelliğidir.[463]

İkna yöntemi hem bireyler hem de toplumlar arasında geçerlidir. Bireyler arasında ikna yöntemi ticarette geçerlidir. Toplumlar arasında ise savaş, kölelik ve idari baskıda ortaya çıkar.

Whitehead'e göre ticarette güç yerine iknanın kullanılması medeniyete yeni unsurlar katarak medeniyetin ilerlemesini sağlamıştır. Küçük gruplar daha kolay hareket edebilmek için ticaret için daha başarılı olacak yolları izlediler. Bu şekilde tüm topluluklar, diğer çevreleri değiştiren ticari geziler yapmaya başladılar. Fakat küçük grupların veya bireysel olarak insanın bu ticari yolculuğu ve bu yolculuk sonrası geri dönüşü, aynı zamanda onların toplumuna ve diğer topluma tamamen farklı bir karakterin girmesi demektir. Aynı şekilde yabancılar da bu küçük gruplara, hâkim olmak için değil sadece ticaret amacıyla gelir. Dolayısıyla gücün ve korkunun olmadığı bu ortam, ticaret vasıtasıyla medeniyetin ilerlemesine ortam hazırlamıştır. Çünkü ticaret, yenilikleri, değişiklikleri, farklılıkları da beraberinde getirmiştir.[464] Whitehead'in ifadesiyle "ticaret farklı yaşam tarzlarıyla, farklı teknolojilerle, farklı düşünce biçimleriyle insan gruplarını bir araya getirir."[465]

Whitehead toplumlar arasında ikna yönteminin savaş, kölelik ve idari baskıda ortaya çıktığı, çıkması gerektiğini savunmaktadır. O, savaş, kölelik ve idari baskı gibi güç kullanımı örneklerini Doğu medeniyetine yoğunlaşarak açıklar. Aslında onun bu yoğunlaşması, Batı zihninin İslam dünyasına bakışındaki arka plana da örnek teşkil edebilir. Doğulu şiddet yanlısıdır. Whitehead de kısmen böyle bir yargıyı

[462] AI, s. 83
[463] AI, s. 85
[464] AI, s. 84
[465] AI, s. 84

paylaşmaktadır. Ona göre Doğu medeniyetlerinin zaafı güce olan büyük güvenleriydi; güce duyulan aşırı güven, toplumun dokusunda yer alan ikna ilişkisinin gelişmesini engeller. Bu tür bir medeniyet anlayışının ortaya çıkaracağı bir güven ve itimat, fethedilen nüfus üzerinde etkili olamaz; aynı şekilde böyle bir anlayış, köle sahiplerinin köleleri üzerinde sahip oldukları hak iddialarını da ortadan kaldırmaz. Güce dayalı bu hâkim anlayış, bulaşıcı bir hastalık gibi başka alanlara da hızla yayılmıştır. Bunun en canlı örneği olarak erkek-kadın ilişkisinde yaşanan hiyerarşik durum gösterilebilir. Bu ilişki, kendilerini medeni toplumlar olarak adlandıranlar için bile ayrıcı bir özellik olarak kabul edilebilir. Bu gücün ve güçlünün ululanması anlamında geçmişin değişmeden kalan bir (barbarik) kalıntısı olarak kabul edilebilir. Böyle bir kabul edişin moral bozucu/cesaret kırıcı etkileri medeniyetle de artmaktadır. Bu bir görevlendirme alanı olarak kabul gördü. Mesela sosyal hayat şartları fiziksel olarak erkeği üstün gördü. Böyle olunca da kadın sadece belli alanlarla sınırlandırıldı; çocuk doğurmak, çocuk bakmak, kocasının işlerini, evinin işlerini görmek gibi. Böyle bir görev dağılımı, doğal olarak kadının erkek karşısında daha aşağı düzeyde olmasını haklı çıkaracak bir düşünceyi besledi. Bu tecrübe, medeniyetin devamı açısından problemlerle doludur. "Güç" kullanımının medeniyetin geleceği için ölümcül olduğu iddiası, "ikna" etmenin ya da "ikna gücünün" varlığını zorunlu kılmaktadır. [466] Whitehead'in diliyle söylersek, "Güçten zevk alma, hayatın inceliklerini öldürür. Dolayısıyla iktidar sınıfları, tembellikleri ve zevke olan düşkünlükleri yüzünden bozulurlar."[467] Bu yüzden Whitehead, medeniyeti korumak için güçten ziyade iknaya başvurulması gerektiğini savunmaktadır.

Burada Oryantalist bakışın rahatsız ediciliği bu cümlelerde açıktır. Şiddet, gücü ululama ve bundan zevk alma, incelikten yoksunluk. Doğu sırf bu nitelikleri yüzünden mi kaybetmektedir?

Whitehead Doğu medeniyetinin çöküşünü iki temel sebebe bağlamaktadır. Bunlardan birincisi, doğu medeniyeti durağan bir bilgelik anlayışına bağlıdır. Doğu medeniyeti bu anlayışını ise şu yargısıyla özetlemektedir: "Bütün nehirler denize akar; güneşin altında hiçbir yeni yoktur". Oysa bir medeniyeti ilk günkü canlılığıyla

[466] AI, s. 83-84
[467] AI, s. 84

ayakta tutacak olan yeni mükemmelliklerin var olduğunun bilincinde olma ve bu yeni mükemmellikleri arama serüveni içinde olmadır. Whitehead bu serüvenin gerçekleşebilmesini ise merakın ilerlemesine bağlamaktadır. "Merak, aklın şiddetli arzusudur" diyen Whitehead'e göre merakın yani aklın ilerlemesiyle birlikte Kitab-ı Mukaddes'in durağan bilgeliğinin (Süleymanın Mesellerinin ve İncilin durağan bilgeliği), yerini bilimsel bilgelik (Öklit'in Elementleri, Newton'un Fiziği, endüstrideki modern dönem) almıştır. Whitehead bu açıdan "merakı, medeniyeti hareke geçiren bir at sineği" olarak tanımlamaktadır. Bu merak doğal olarak sorgulamayı, eleştirmeyi ve yeni mükemmellikler arayışını doğurur. Whitehead'e göre doğu medeniyeti bütün ihtişamına ve medeniyete katkı sağlamış olan birçok faaliyet göstermesine rağmen bu nedenlerden dolayı kendinden önceki medeniyetler gibi çöküş kaderinden kurtulamamıştır. İkinci olarak Whitehead bir medeniyetin çöküşünü hazırlayan temel faktörler arasında "Güç" kullanmayı görmektedir. Bunu da doğu medeniyeti örneğinde somut olarak göstererek, doğu medeniyetinin çöküşünü "güç krallığının ve güce tapmanın intikamı" olarak değerlendirmektedir. Whitehead'e göre doğu medeniyetindeki hükümdarların idealleri, Süleyman'ın 300 eşli ve 700 cariyeli görkemli hareminin biraz değişik biçimi üzerinde toplanmıştır.[468] Diğer bir ifadeyle onların idealleri, kendi dönemi içinde güç ve ihtişamın bir göstergesi olan bu örnekle sınırlanmıştır. Bu ideal, mevcut toplumun veya kültürün kurallarına uygun olabilir. Ancak bu, bir çöküşün habercisidir.

Bireyler arası ilişkilerde ticaret örneğinde, ya da toplumlar arası ilişkilerde savaş, kölelik ve idari baskı örneğinde güç kullanma ve zorbalık yerine ikna yöntemi kullanılırsa, bireyler veya toplumlar kendi medeniyetlerine yenilikler ve farklılıklar sunarak, medeniyetlerinin gelişmesini ve ilerlemesini sağlayabilirler.[469] Aynı zamanda burada Whitehead'in altını çizdiği nokta, medeniyetin canlılığı için serüvenin gerekli olduğudur. Medeni toplumun iki tür yükümlüğü vardır ya da diğer bir ifadeyle onu medeni olmaya iten iki faktör vardır. Bunlardan birincisi, yiyecek, ısınma, barınma gibi doğal ihtiyaçlardır; ikincisi ise sosyal eylemlerin koordinasyonu/düzenlenmesi ihtiyacıdır. Sosyal eylemlerin koordinasyonu ise kısmen içgüdüsel alışkanlıkla, kısmen toplumun diğer üyeleri tarafından uygulanan

[468] AI, s. 85
[469] AI, s. 84

baskıyla, kısmen rasyonel ikna yoluyla elde edilir. Rasyonel ikna alanının genişlemesiyle, toplumun kendisini ve zevklerini karşılayan daha yüksek zihinsel eylemlerin ve daha zarif hislerin bulunduğu bir çevre sağlanmıştır. Aynı zamanda aklın gelişmesiyle birlikte bu yükümlülük alanı küçülmüş ve doğanın üzerinde biraz egemenlik sağlanmıştır. İknaya olan yaygın güven, yukarıya doğru gelişme biçiminde ürününü, en azından yukarıya doğru gelişmenin olumlu şartlarını ortaya koymuştur.[470]

3. 5. Bilgelik (Wisdom)

"Bilgelik"/felsefe, hem insanın bütün tecrübelerini hem de ilahi olan şeyleri kapsayan tüm olup bitenlerin esasını bilmeyi ifade eder. Burada "bilgelik"in iki yönü dikkat çekmektedir. Bir yönüyle "bilgelik", "olup biteni öğrenme ve bilme" iken diğer yönüyle, "iyi olanı meydana çıkarma"dır.[471] Buradan hareketle bilgelik, "kişinin öncelik ve özellikle kendi benliği hakkındaki bilincini bileme çabasının ürünüdür."[472]

Whiteheadci anlamda tanımlanan "bilgelik"i nasıl okuyabiliriz? Whitehead'de tecrübe alanında "geçmiş"' de aktif olduğu için, "bilgelik" "geçmiş" de dahil bütün bil-fiil durumları dikkate alan, hiçbir tecrübeyi dışarda bırakmayan bir bilme ve bu bilmeyi pratiğe dönüştürmeyi içerir. Whitehead "Bilgelik"i, dengeli bir gelişmenin ürünü[473] olarak ileri sürmektedir. Diğer bir ifadeyle bilgelik, "sağlam bir eğitim amacı olan bireyin dengeli gelişimidir."[474] Bilgelik, "içgüdü ve aklın birleşiminden"[475] ortaya çıkar. Bununla birlikte verili şartlardan kendini gerçekleştirmeyi ortaya koyabilmek için entelektüel mayalanmada dönüştürücü bir işleve sahiptir.[476]

Yaratıcı eylemin bir ürünü olan medeniyette Bilgelik/felsefenin işlevi nedir?

Whitehead'e göre doğrudan bütün harmonilerin kaynağından gelen Bilgelik en yüksek değerdir. Çünkü bilgelik, insan doğasının zirvesine (culmination) işaret

---

[470] AI, s. 88
[471] Hüsameddin ERDEM, **Bazı Felsefe Meseleleri (Felsefeye Giriş)**, Konya: HÜ-ER Yay. 2009, s. 13
[472] Ş. Teoman DURALI, **Felsefe-Bilim Nedir?**, İstanbul: Dergah Yay. 2006, s. 48
[473] SMW, s. 198
[474] SMW, s. 198
[475] AI, s. 46-47
[476] AI, s. 47

eden mükemmelliktir.[477] Bilgelik, düşüncenin doğruluğunu, derinliğini ve genişliğini gerektirir. Fakat bu bilgeliğin tam olarak temelini oluşturmaz. Çünkü insan kompleks bir yapıya sahiptir. İnsan düşünür, akıl yürütür. Ancak insan aynı zamanda hisseder. Bu yüzden bilgeliğin, duygusal bir boyutu da bulunmaktadır. Öyleyse medeniyette önemli olan eleştirel kavrayış tek başına yeterli değildir. Buna ilave olarak bir de görev duygusu vardır. Diğer bir ifadeyle, eğer entelektüel yetkinlik sosyal ilişkilerde bulunduğumuz biryelere karşı gösterdiğimiz saygı, sempati, kibarlık duygu ve tutumlarla harmanlanmazsa, bilgelik elde edilemez, dolasıyla medeniyet de kazanılamaz.[478]

Bilgelik, Whitehead'in savunduğu sistem açısından zorunludur. Bilgelik, ezeli objeler alanını imler. Onlar hiçbir şekilde yok olmazlar, bedenleri yok olur ama bilgelik özü yok olmaz. Diğer bir ifadeyle düzenli ilişkilerde rasyonel kavrayış, yani ezeli objelerin kavrayışı olan "kavramsal kavrayış" (conceptual prehension) için veri (data) bulunmaktadır. Burası, olgularla ilgili etki için gerekli olan genelliklerin temelidir. Aynı zamanda, burada rasyonel bir eylem ve sağlıklı bir eleştiri için gerekli ilkeler vardır. Ezeli objelerin bu sınırsız alanı çok dar bir evren görüşünden kurtulmaya imkân sağlayacaktır. Fakat kavramsal kavrayışın açıklığının yanısıra aynı zamanda fiziksel kavrayışın muğlâk duygusal karmaşıklığı vardır. Böyle bir kavrayış, aklın sınırlarının hatırlatıcı ve kapsamlı bir bilgeliğin ihtiyacı olarak hizmet eder. Kapsamlı bir bilgelik, aklı kullanır ve ona diğer tecrübe ve bilgi kaynaklarını ilave eder; daha sonra da mümkün olduğu kadar yaşamın problemlerini çözmeye çalışır.[479] Bilgelik, "…medeniyet diye adlandırdığımız "nihai iyi anlamı" (ultimate good sense) ifade etmek için uğraş verir"[480]

Eğer bir toplumda "insan olarak insana ve insan haklarına saygı", "düşünce, eylem ve inanç özgürlüğü", "tolerans", "sosyal kontrol metodu olarak ikna" ve "bilgelik" bütün bu şartlar mevcutsa, artık medeniyet varlığa gelecektir. Peki, varlığa gelen bu "medeniyet" nedir?

[477] DURAND, a.g.e., s. 224
[478] WPC, s. 18-19
[479] WPC, s. 183
[480] MT, s. 174

4. WHITEHEAD'DE MEDENİYET TANIMI VE MEDENİYETİN TANIMLAYICI NİTELİKLERİ

4. 1. Medeniyetin Tanımı

İnsanoğlu her zaman "en iyi"yi, "mükemmel"i arzulamış, peşine düşmüştür. Bu arzunun başlattığı yolculukta "medeniyet" denilen büyük tecrübemizi keşfettik. Yarattığımız "medeniyet"in imkânlarını tecrübe ettiğimizde, insan doğasının güzelliğin ardında olduğunu, bunun da ancak insanın ilk içsel dürtüsü olan merak duygusuyla canlı tutulduğunu öğrendik. Her bil-fiil varlık yok oluyor ve yeni bil-fiil varlık varlığa geliyorsa genel bir ilke olarak medeniyet üzerine sürekli düşünmek zorundayız. "Medeniyet nedir?" sorusunu sorduğumuzda, "merak duygusu, bizi medeniyeti (yeniden) tanımlama teşebbüsüne yönlendirir."[481] Bu duygunun diri tutulmasındaki amaç, aslında her şeyiyle beğendiğimiz medeniyetimizin öyle (medeni) olmadığını fark etmeye yönlendirmektir.[482] 20. yüzyıl bir kriz ve bunalım yüzyılıdır. Bu olgudan hareketle Whitehead, kendi çağının ve kendi medeniyetinin ilgilerini dikkate alarak "medeniyet" kavramını sorgulayarak, medeniyeti yeniden tanımlamaya çalışmıştır.

Whitehead'in iki temel kaygısı vardır: Birincisi kültür tarihinde müşterek bir şekilde yaratılan yeni bir unsur olan Batı medeniyetinin eşsiz ve biricikliği düşüncesidir.[483] Halbuki, "hiçbir yenilik tamamen yeni değildir."[484] Bu yüzden Batı medeniyeti tamamen bir 'yeni' değil, kökleri geçmiş medeniyetlere uzanan bir 'yeni'dir. Bununla birlikte söz konusu bu geçmiş medeniyetleri medeniyet aşamasına getiren faktörler, Batı medeniyet'inde yeniden canlanarak, 'yeni önem' kazanmıştır.[485] İkinci ise bu değişiminin nasıl gerçekleştiğini anlamak ve bu değişimin Batı dünyasının sosyolojisi üzerindeki etkilerini tespit etmedeki yöntemsel kaygıdır.[486] Whitehead, (Batı) medeniyetin(in) nasıl ilerlediğini, insanlığın ilerlemesinin bir örneği olan Batı medeniyetinin ilerlemesinde ne tür fikir ve eylemlerin etkili olduğunu ve bu etkileyen güçlerin medeniyet içinde kendilerine ne

[481] AI, s. 141
[482] AI, s. 141
[483] AI, s. 8
[484] AI, s. 8
[485] AI, s. 8
[486] AI, s. 8

tür bir rol verildiğini ortaya koymaya çalışır. Bu entelektüel çabayla Whitehead kendi medeniyet teorisini yaratmıştır. O bu medeniyet teorisini oluştururken "insanlığa yeni bir bakış açısı kazandıran"[487] şu iki noktadan hareket etmiştir: Birincisi "insan ırkıyla ilgili fikirlerin içinde neşet eden ve bu fikirlerden doğan sosyolojik fonksiyonlar; ikincisi ise Antik Yunan ve Yahudi düşüncesinin ürünü olan modern kozmolojik ilkeler."[488] Bu ikinci nokta 'medeniyetin kökeni' sorununu kavramaya yol gösterir. Bu anlamda Whitehead 'kökenci' bir filozoftur.

Yöntem olarak Whitehead hiçbir parçayı/tecrübeyi dışarıda bırakmaz. O, Batı medeniyetinin kültürel tarihini bütün tecrübeleri dikkate alarak pek çok açıdan değerlendirmiştir. Mesela, insanın iktisadi tecrübesini dikkate alarak Batı medeniyetini değerlendirdiğinde, bu medeniyetin tedrici bir ekonomik ilerleme sergilemiş olduğu gerçeğine ulaşır. Bu yöntemin en büyük keşfi 'tedricilik' kavramıdır. "Medeniyet"in teknoloji ve ekonomik örgütlenmede ulaştığı nokta bu tedriciliği öne çıkarır. [489] Tedricilik merkeze alınınca medeniyet, 'tecrübeler toplamıdır' diyebiliriz.

Tedriciliğin öne çıkardığı diğer açık bir tecrübe de 'şehir' olgusudur. Batı düşüncesine baktığımızda "kent/şehir" kavramı genellikle "yenilik, toplumsal değişme ve çağdaşlık" kavramları ve bütün bunların toplamı olan medenilik kavramıyla ilişkilendirilmektedir. Bazı düşünürler "kent/şehir ortamını toplumsal hastalıklara, ahlaki çöküntüye ve toplumun yıkılmasına yol açtığı" düşüncesiyle bu iddiayı kabul etmemektedir. Ancak çoğu düşünür, bu düşüncenin aksine kentler/şehirler ve kentlileri/şehirlileri, "ilerleme", "uygarlık/medeniyet" ve "aydınlanma"nın taşıyıcıları olarak kabul etmektedir.[490] Platon, şehir ve medeniyet arasında doğrudan bir ilişki olduğunu kabul etmektedir. "Şehirler uzun bir süreden beri var olmuşlar ve insanlar uygar bir toplumda yaşamışlardır."[491] Aynı şekilde Türk İslam filozofu Farabi, "en üstün iyilik ve en büyük mükemmelliğe ilkin ancak

[487] AI, s. 9
[488] AI, s. 9
[489] AI, s. 43
[490] R. J. HOLTON, **Kentler Kapitalizm ve Uygarlık**, Çev. Ruşen KELEŞ, 1. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi 1999, s. 11-12
[491] PLATON, **Devlet**, Çev. Mehmet TÜRDEŞ, İstanbul: Morpa Kültür Yay. 2009, s. 77

şehirde ulaşılabilir, şehirden daha eksik olan bir toplulukta ulaşılamaz"[492], dolayısıyla "şehir (medine) yetkinlik mertebelerinin ilkini temsil eder"[493] diyerek şehir ve medeniyet arasındaki yakın ilişkiyi betimler. Platon ve Farabi gibi, Whitehead de şehir ve medeniyet arasındaki yakın bağı kabul etmektedir. Ona göre medenilik anlamında şehirlilik (urbanity), döneminin entelektüel düşünce yapısının bir parçasını oluşturmakta ve entelektüel yaratıcılığını göstermektedir. Mesela, Platon'un şehirliliği (ya da medenililiği) ve onun Diyaloglar'ından öğrendiğimize göre Atina toplumunun şehirliliği (ya da medenililiği) o zamanların entelektüel dehasının bir parçasıydı.[494] Whitehead'e göre medeniyet şehirlerle birlikte gelişir. Medeniyetin gelişme sürecinde medeniyete şehirler eşlik eder.[495]

Batı düşüncesinde medeni olma kriterinin şehirde tecrübesi, tek bir medeniyet tecrübesi var etme noktasında subjektif yargılara yol açar. Bu bağlamda "medeni olma ile ilgili düşüncelerimiz subjektiftir"[496] diyebiliriz. Biz farklı medeniyetler gördüğümüz zaman kendi medeniyet anlayışımız açısından onların (medeniyetle ilgili) tezahürlerini bileceğimizi düşünürüz. Bir anlamda keşfettiğimiz teknolojiler açısından medeniyeti tanımlamayarak konuyu boğarız, yani asıl konudan uzaklaşırız.[497] Yapılan medeniyet tanımlarına baktığımızda, bazı tanımlar maddi unsurlara dayanırken, bazı tanımlar ise manevi unsurlara dayanmaktadır. Bazı tanımlar da her iki unsuru esas almıştır. Bu durumda, medeniyeti tanımlamanın kolay olmadığı görülmektedir. Bu, medeniyetin kompleks bir anlama sahip olduğunu ve onun tanımının çok zor olduğunu gösterir. Whitehead medeniyeti tanımlamanın zorluğunu kabul etmektedir. Ona göre "hepimiz genel olarak medeniyetin ne olduğunu bilsek de medeniyet kavramının karışık"[498] olduğunu da tecrübenin çokluğundan çıkarmaktayız. Yukarıda da ifade edildiği gibi medeniyet kavramının çok çeşitli anlamları içeren geniş bir kavramdır, ve aynı zamanda kompleks bir yapıya sahiptir. Bu kompleks durum, bir tecrübe durumu olarak medeniyet

[492] FARABİ, **İdeal Devlet (El-Medinetü'l-Fazıla)**, Çev. Ahmet ARSLAN, Ankara: Vadi Yay. 1997, s. 100
[493] FARABİ, **"Es-Siyasetül Medeniyye"**, Çev. Mehmet AYDIN-Abdülkadir ŞENER-M. Rami AYAS, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay. 1980, s. 36
[494] AI, s. 119
[495] AI, s. 95-96
[496] MICHAUD, a.g.y., s. 89
[497] MICHAUD, a.g.y., s. 89
[498] AI, s. 273

kuramlarını da zenginleştirmiştir. Tedriciliğin öne çıktığı medeniyet olgusunda Whitehead, "tecrübe bütünlüğü"nü somutlaştırır. Onun felsefesi hiçbir unsuru dışarıda bırakmayan, her şeyi dikkate alan bir felsefedir. Buradan hareketle Whitehead hem bir rasyonalist hem de tecrübecidir. Diğer bir söylemle o hem bir realist hem de idealisttir.[499] Nitekim o, gerçekliklerin ilişkisini tecrübede çözmeye çalışarak tecrübenin gücünü vurgulamaktadır. Bu felsefeye, tecrübenin metafiziği adını verebiliriz. Hartshorne, Whitehead'in bu idealizmini "yeni idealizm veya realist idealizm" olarak tanımlar.[500] Whitehead bu "bütüncül" felsefi sistemini açıklamada "uçak metaforu"nu kullanır. Doğru bir metod, tecrübecinin kabul edebileceği gibi uçağın havadaki durumuna benzemektedir. (Tıpkı bir uçağın havalanması gibi) metod, belirli bir gözlemin temelinden hareketle başlar. Böyle bir uçuş, genelleştirme sıkıntısından araştırmayı kurtarır. Yukarıdan görerek, işlenerek toplanan veriler akla sunulur. Bu yapılmaksızın rasyonel yorumun eksik bıraktığı kapalı, dar noktaları tam olarak değerlendiremeyiz.[501] Bu metaforu açacak olursak Whitehead'in spekülatif felsefesi "uçağın uçuşu" gibi belirli bir temelden hareketle başlar; her şeyi dikkate alarak gözlemlerde bulunur; ve bu gözlemler sonucunda önceki mevcut gözlemlerini tekrar gözden geçirir ve yeniler.[502] Hartshorne bunu şu ifadesiyle özetler: "Whitehead bir rasyonel metod formüle eden hatta uygulayan bir rasyonalist; aynı zamanda gerçekten tecrübeyi tanımlayan bir ampiristtir."[503] Whitehead'in felsefesinde fiziksel, biyolojik, sosyolojik, estetik, dini gibi bilgi ve tecrübemizin temel ilkeleri entelektüel bir entegrasyon/bütünleşme olarak verilir.[504] Buna göre "spekülatif felsefe, tecrübe dünyamızdaki her bir unsurun yorumlanabileceği ilkesine dayanarak genel fikirlerin tutarlı, mantıklı ve zorunlu bir sistemini ortaya koyma çabasıdır."[505] Öyleyse "felsefe, genel fikirler'le başlar."[506]

Buradaki "genel fikirler"in (general ideas) temel kaynağı ise, sanat, bilim, din gibi entelektüel kültürü, diğer bir deyişle insan ilgilerini ve kültürel ilgileri

[499] TÜRER, "Whitehead'ın Yapısalcı Postmodernizmi", s. 216-217
[500] TÜRER, "Whitehead'ın Yapısalcı Postmodernizmi", s. 229
[501] PR, s. 5
[502] TÜRER"Whitehead'ın Yapısalcı Postmodernizmi", s. 217
[503] Charles HARTSHORNE, **Whitehead's Philosophy: Selected Essays, 1935-1970**, Lincoln and London: University of Nebraska Press 1972, s. 10
[504] HARTSHORNE, a.g.e., s. 19
[505] PR, s. 3
[506] David L. HALL, **The Civilization of Experience: A Whiteheadian Theory of Culture**, New York: Fordham University Press 1973, s. 11

karakterize eden çeşitli ilgilerdir. Dolayısıyla kültürel ilgiler "genel fikirlerin ambarı" (repository of general ideas) olarak bir görev sergilemektedir.[507] Whitehead'in ifadesiyle, "fizikte, psikolojide, fizyolojide, estetikte ve ahlaki inançlarda, sosyolojide ve dildeki insan ilgileri, insan tecrübesinin ambarları olarak kabul edilmelidir."[508] "Ambar" metaforu iki kavramı öne çıkarır. Bunlar ilgi ve önem/değerdir.

İlgi (interest) ve değer/önem (importance) niteliklerinin sonucu olan kültürel tecrübe ve ifadeler bilfiil dünyaya (actual world) uygunlukları açısından analiz edilen önermeleri içermektedir.[509] Bizim verilerimiz, bizim de içinde bulunduğumuz gerçek dünyadır; bu gerçek (bil-fiil=actual) dünya kendisini, bizim mevcut tecrübemizin konusuyla ilgili dış görünüşü gözlemlemeyle sergiler. Mevcut tecrübe açıklaması, her hangi bir düşünce için tek doğrulama biçimidir. Düşüncenin başlama noktası, bu tecrübenin unsurlarının analitik gözlemiyle ilgilidir.

Açıkladığımız bu metoduyla Whitehead bir medeniyet tanımlaması ortaya koyarken de insanlık tarihinin serüvenindeki birtakım "özel örnekler"den yararlanmıştır. Zira o, medeniyeti insanlık serüveninin özel bir örneği olarak Batı medeniyeti (Avrupa medeniyeti) üzerine yoğunlaşarak tartışmıştır.[510]

Çalışmamız boyunca vurguladığımız gibi Grek ve Roma medeniyetleri, Avrupa'nın medenileşme sürecine rehberlik yapmıştır. Bu nokta tek mutlak çıkış noktası değildir. Niçin? Çünkü bu eylem geriye dönüktür ve toplumsal mükemmelliklerin bir türüyle sınırlıdır.[511] Her şey, değişmektedir. Whitehead'in ifadesiyle söylersek, "yeni bilgiler, yeni teknolojiler şeylerin niceliklerini değiştirmektedir."[512] Bunun anlamı dünyanın sürekli yeni bir varlık alanına geçmesidir. Bu değişimleri göz ardı eden bir toplum, kendinden önceki eski bir toplumu model olarak alırsa, bir anlamda bir ideali durağan olarak belirlemiş ve tüm fırsat alanını görmemiş olacaktır.[513]

Whitehead'in burada vurguladığı, medeniyet görüşünü ortaya koyma sürecinde "geçmiş"i dikkate alırken, ya da geçmiş medeniyetleri örnek alırken

[507] HALL, a.g.e., s. 11
[508] PR, s. 5
[509] HALL, a.g.e., s. 9
[510] Bknz. AI, s. 10
[511] AI, s. 273
[512] AI, s. 273
[513] AI, s. 273

onların bakış açıları ve eylemleriyle sınırlı kalmadan, 'şimdi'yi yani bilgi, düşünce ve teknoloji alanı gibi tüm tecrübe alanımızdaki değişim ve yenilikleri dikkate alarak geçmişin bir tekrarı olmaktan kaçınmak ve yeniden üretmektir.

Grek medeniyeti mükemmel bir örnek olarak alınabilir. Ona göre "geriye dönük veya durağan bir medeniyet olmayan"[514] Grek medeniyeti, kendi dönemindeki medeniyetlerle kıyaslandığında tarihsel olmayan tek toplumdu.[515] Çünkü, Grek medeniyeti spekülatif, serüveni seven ve serüvene meraklı, yeniliğe istekli, taklitçi olmayan bir toplumdu.[516] Özgün Grek medeniyet tecrübesi kendinden sonra gelen düşünce ve eylem örneklerine rehberlik yapmıştır.

Whitehead'e göre medeniyet görüşümüzü şekillendirmede dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta ise en çok Güzel Sanatlar'la ilgili pasif eleştirel nitelikler üzerinde özellikle yoğunlaşmaktır. Bu nitelikler, medeni bir toplum için önemli bir unsurlardır. Ancak medeniyet, salt Güzel Sanatlar alanı içerisine hapsedilemez. Nitekim medeniyet, Güzel Sanatlar'ın değerlendirmesinden daha fazla şeyi ifade etmektedir.[517] Whitehead bu düşüncelerinin özetini "Biz medeniyeti, müze ve stüdyolara (sanat galerilerine) hapsetmemeliyiz" ifadesiyle sergilemektedir. Güzel sanatların seyirsel önemini reddetmekle beraber, onlar sadece hapsedilmek suretiyle serüveni yaşayan tecrübe damlaları olarak değerlendirilemez. Onlar, diğer tüm insan tecrübeleri gibi dinamiktir ve sürece tabidir. Medeniyet sadece müze ziyareti ve sanatsal etkinliklerin merkezine hapsedilemez.

Tüm bu tecrübeler, niçin medeniyeti tanımlamanın zor olduğunu ve bu zorluğun sebeplerinin ne olduğunu göstermektedir. Whitehead "medeniyetin ne olduğu"nu sorgulayarak ve "medeniyet nedir" sorusuna bir cevap sunmayı dener. Tüm bu çıkış tecrübeleri, Batı medeniyetinin ilgileri açısından medeniyetin genel bir

---

[514] AI, s. 273

[515] Grekler, birkaç açıdan tarihsel olmayan bir toplumdur. Onlara göre, tarih dairesel hareket etmektedir; olaylar ve süreçler kendilerini tekrar etmektedir. Tarihi bu şekilde değerlendiren Grekler, Yahudilerin aksine, tarihsel eşsizliğin ve ilerlemenin pek farkında değillerdi. Grek filozofları, zihinlerine tarihteki değişimlerden ziyade ezeli ve değişmez doğruları yerleştirmeyi tercih ettiler. Mesela Aristoteles'e göre, "şiir (drama da dâhil), tarihten daha felsefi ve daha önemlidir." Çünkü tarih, sadece özel olaylarla uğraşır. Böyle bir tarih anlayışı sonucunda Grekler, yeni yenilikler aramaya yönelmiştir ve bu yönelim, onları tekrarlamalardan ziyade yaratıcılıklar sergilemelerine yol açmıştır. Nihayetinde de özgün bir medeniyet yaratmışlardır. (Marvin PERRY, Margaret, JACOB, James JACOB, Myrna CHASE, Theodore H. Von LAUE, **Western Civilization: Ideas, Politics, and Society Volume 1: To 1789**, Ninth Edition, Wadsworth Publishing 2008, s. 95)

[516] AI, s. 273-274

[517] AI, s. 274

tanımını betimler. Niçin tek bir medeniyet tecrübesi merkeze alınmaktadır? Whitehead'in medeniyet teorisi, Batılıdır ve nitelikleri de kendi yaşanmış tecrübeleridir.

Medeni bir toplum, yani elimizdeki örneğe göre Batı toplumu, "Doğruluk (Truth), Güzellik (Beauty), Serüven (Adventure), Sanat (Art) ve Barış (Peace)"[518] gibi birbirine bağlı bu beş niteliği yaşamaktadır. Bunlar nasıl somutlaştırılır? Cevap, herkesin zihninde ve dilinde tekrarladığı bir kuramdır: Eğitim. Whitehead'in ifadesiyle "topluma bu unsurları kazandırmak ve onları üretici yapmak", "özel bir eğitim"i gerektirir.[519] Medeni tavır alış, zorlayıcı güce, yaban düşünce ve mutlakçı fikirlere ve yaşam örneklerine karşıdır. Böyle bir tanımlama kişiler ve toplumlararası ilişkileri karakterize etmektedir. Kişiler ve kişiler topluluğu fikirlerin gücüyle, yani iknayla kaba, zorlayıcı gücün dönüşmesiyle medenileşir,[520] ve adı geçen nitelikleri gerçekleştirir.

4. 1. 1. Medeniyet ve Metafizik Fikirler

Medeniyet, nitelikleri bakımından belirli bir dünya anlayışını ihtiva eder.[521] Batı medeniyetinin ilerlemesinde metafiziksel fikirlerin rolü olduğunu vurgulayan[522] Whitehead, tanımladığı "medeni toplum"la metafiziksel şemasının nihai ilkelerini ve ondan türemiş kavramlarını örneklendirmekte ve açıklamaktadır.[523] Victor Lowe, bu özellikten hareketle Whitehead'in medeniyet kavramının deskriptif olmaktan ziyade normatif [524] olduğunu ifade eder.

Whitehead medeniyet teorisinde; "değişim (change)/yenilik (novelty) ve süreklilik (endurance)/rutin (routine)"; "olgu (fact) ve değer (value)"; "belirsizlik (vagueness) ve açıklık (clarity)"; "özgürlük (freedom) ve baskı (compulsion)"; "akıl (reason) ve duygu (emation)" durumlarının karşılıklı olarak birbiriyle ilişkisini vurgular. Bu aynı zamanda Whitehead'in genel olarak felsefesinin temel yapısını ve

---

[518] AI, s. 274
[519] Celal TÜRER, **"Whitehead'in Medeniyet Anlayışı"**, Bilimname, Sayı:1, 2003/1, Kayseri 2003, s. 96
[520] Roland FABER, **God as Poet of the World Exploring Process Theologies**, Translated by Douglas W. STOTT, Louisville-London: Westminster John Knox Press 2008, s. 300-301
[521] MT, s. 118
[522] LOWE, Understanding Whitehead, s. 269
[523] Austin LEWIS, **"The Metaphysical Status of Civilized Society"**, Process Studies Vol. 20, Number 1, Spring 1991,s. 10
[524] LOWE, a.g.e., s. 274

medeniyet teorisinin metafiziğiyle bağlantılı olduğunu göstermektedir. Her tecrübede olduğu gibi medeniyet tecrübesinde de bil-fiil durumun/durumların bütün yönleri dikkate alınmak zorundadır.[525]

Whitehead'de medeniyet, ahlaki bir düzendir. "Nihai iyi duygusu/sağduyu" (ultimate good sense)[526] anlamında medeniyet, doğruluk, güzellik, serüven, sanat ve barış idealleriyle karakterize edilen insanın mükemmel yaşam tecrübeleridir. Whitehead'in temel iddiası şudur: "medeniyet bu dünyadaki yaşam için belli bir ideal ileri sürer ve bu ideal hem bireysel insan varlığıyla hem de insan topluluklarıyla ilgilidir."[527] Çünkü "her bir bil-fiil varlığın eşsiz yaratıcı arzusunun subjektif amacıyla belirlenen "özel doyumun" (the particular satisfaction) değişen içerikleri olmasına rağmen bütün hayat "doyumu/bir talebin yerine getirilmesini" (satisfaction) amaçlar."[528] "Yaşadığımız dünya sürekli bir devinim ve daha iyi bir dünya arayışı içerisinde"dir.[529] Böyle bir dünyanın varlıkları olan insan(lar)ın tatmini ve hoşnut olması için medeni yaşam daima yukarıya, ideal olana diğer bir ifadeyle 'estetik amaca' doğru yönelmelidir. "Yaşamak, iyi yaşamak, daha iyi yaşamak"[530] formülasyonu bu idealin metafizik zihinsel arkaplanını sunar. Bu bir anlamda dünyada ideali yaşamaktır. Whitehead bunu "yaşam sanatı" (the art of life) olarak ifade etmektedir. Bu "yaşam sanatı"na ulaşmak ise "Aklın işlevi" (the Function of Reason) ile gerçekleşmektedir. Diğer bir ifadeyle "yaşam sanatı"nı yükselmek ve geliştirmek "Aklın işlevi"dir.[531] Öyleyse medeniyet, "yaşam sanatı'nın en yüksek ürünüdür."[532] Medeniyet bu dünyadaki yaşam için belli bir ideal sunmaktadır. Bu medeni ideali başarmak için, Whitehead doğruluk, güzellik, serüven, sanat ve barışı tartışır. Tüm bu nitelikler hem bireysel olarak insanla hem de bu bireylerin oluşturduğu toplumla ilgilidir. Bu durumda medeniyet'in iki yönü bulunmaktadır. Birincisi bireysel olarak insanla ilgili yönü; ikincisi ise toplumla ilgili yönüdür. Söz

[525] WPC, s. 171
[526] MT, s. 174
[527] AI, s. 273
[528] BELAIF, "A Whiteheadian Account of Value and Identity", s. 43
[529] POPPER, a.g.e., s. 27
[530] FR, s. 8
[531] FR, s. 8
[532] Stascha ROHMER, **"The Self-evidence of Civilisation"**, Second International Conference of the Whitehead Research Project: "Beyond Metaphysics? *Transcontinental Explorations in Alfred North Whitehead's Late Thought*", December 4-6, 2008, Claremont Graduate University, Claremont, California, USA, İnternet Erişim: http://whiteheadresearch.org/occasions/conferences/beyond-metaphysics/papers/RohmerS-TheSelf-evidenceOfCivilisation.pdf, (06.12.2010)

konusu bu iki durumda anlamlar biraz değişse de,[533] Whitehead bir insanın medeni olabileceğini; bir toplumun medeni olabileceğini ifade etmektedir: medeni insan ve medeni toplum. Burada Whitehead'in vurguladığı medeniyetin gerçekleşmesi hem insana hem de topluma bağlıdır. Zira medeniyet tanımlamasında da medeniyetin bu yönüne dikkat çeker. Toplumdan önce bu toplumun bireysel üyesi mi medeni olmalıdır yoksa bireyden önce toplum mu medeni olmalıdır? Whitehead bu konuda kesin bir yargıda bulunmaz. Ancak şu nokta göz ardı edilmemelidir; medenileşme sürecinde, hem birey hem de toplum, onların her ikisi de kesinlikle birbirleriyle varoluşsal süreç içerisindedirler. "Bağlantılılık'ı (connectedness) bütün şeylerin özü"[534] olarak kabul eden Whitehead'e göre "birey toplumun şekil verenidir, toplum da bireyin şekil verenidir."[535]

Varoluşsal süreçte, toplumdan önce bireyin medeni olması gerekir. Medeniyet tasavvurunda metafizik boyut bu noktada daha görünür olur. Toplumun üyesi olan birey medenileşmeden bir toplum nasıl medeni olabilir? Türk İslam filozofu Farabi (878-950), "toplumsallık ve dünyayı imar etme anlamında medeniyet düşmanlığına"[536] karşı ortaya koyduğu *El-Medinül Fazıla*'da mükemmel devleti, erdemli insan, erdemli toplum, erdemli şehri tartışır. O mükemmel şehrin (medeni toplumun) canlılıklarını korumak için birbirleriyle yardımlaşan, organları tam ve sağlıklı olan bir bedene benzediğini ileri sürmektedir.[537] Toplumun üyesi olan birey de organlar gibidir. Diğer bir ifadeyle birey sağlıklı, mükemmel, medeni olursa, toplum da sağlıklı, mükemmel, medeni olur. Eğer toplumun organları olan bireyler sağlıklı, medeni değilse, o toplum medeni olamaz. Bundan dolayı öncelikle bireyin medeni olması gerektiğini ifade edebiliriz. Medeni insan, medeni aile, medeni toplum ve medeni dünya bütün bunların hepsi, birbiriyle bağlantılıdır ve tıpkı Whitehead'in medeniyet anlayışındaki 'yukarıya doğru ilerleme' şeklindedir. Öyleyse bunlardan bir önceki gerçekleşmeden, bir sonraki gerçekleşemeyeceği unutulmamalıdır. Bu daha önce ifade ettiğimiz 'tedricilik' ilkesini de nesneleştirir. Medenileşme sürecinde insan ve toplumdan hangisinin önce olduğu konusunda

[533] AI, s. 273
[534] MT, s. 8
[535] RM, s. 87
[536] Ahmet ARSLAN, **"Çevirenin Takdimi Farabi Hakkında"**, FARABİ, *İdeal Devlet (El-Medinetü'l-Fazıla)* içinde, Ankara: Vadi Yay. 1997, s. 21
[537] FARABİ, İdeal Devlet, s. 101-103

Whitehead kesin bir yargıda bulunmamasına rağmen, medeniyet teorisinde medeniyetin doğuşunda toplumdan ziyade, bireysel insan varlığının önemli bir rol oynadığını vurgulamaktadır.

Farabi, Medine'tül Fazıla'da insanlığın ortak tecrübesi olabilecek bir medine, yani medeniyet inşa etmenin imkân/lar/ını tartışıyordu. Burada kurulan kozmoloji, sosyal olayları inşada çıkış noktası sağlıyordu. Farabi'nin medine'si sürekliliğe vurgu yaparken doğal olarak medeniyetin daha iyiye doğru hareket eden bir süreç olabileceğini düşünüyordu. Bu 'daha iyiye' doğru atılım bir durağanlık noktasına ulaşmayı değil 'daha daha iyiye' yürümeyi imler. Tarihsel bir tecrübe olarak söylenirse, 'medeniyetin ilerleme yürüyüşü' bir bütün halinde her zaman da daha iyi şeylere yönelik bir amaç olarak var olmamıştır. Yaşanan değişimler, yenilikler her zaman medeniyet için olumlu sonuçlar doğurmaz. Whitehead'in ifadesiyle "yenilik, düzeni ilerletebilir veya yıkabilir; iyi veya kötü olabilir."[538]

Metafizik boyut, kozmolojik bağlantısallığı dikkate alır. Whitehead'in "medeniyet" kavramı öncelikle kozmozdaki organizmaların evrimsel dinamiğinden ortaya çıkmaktadır.[539] Bu bir evrensel doğal yasadır ve bu tecrübe, tek bir coğrafya ya da tek bir medeniyet örneğinde gösterilemez. Mesela, Ortaçağda Müslümanlar, sergiledikleri yaratıcılıklarla "medeniyet"e büyük katkılar sağlamalarının temelinde kozmolojik kavrayış biçimleri etkin rol oynamıştır. 'Daha iyiye' ve 'daha daha iyiye' yönelik yolculuk/serüven, tüm ayrıntıları dikkate almayı zorunlu kılar. Ciddi bir yolculuk, hiçbir ayrıntıya 'önemsiz' etiketini yapıştırmaya izin vermez. Ayrıntılardan en fazla öne çıkan ise ortaya çıkan her bir yeni dönemin, ya da çağın aniden, hiç de hesap edilmeyen bir çabuklukta yerini almış olmasıdır. 7. yüzyılda Arap çöllerinde ortaya çıkan bir dinin tüm coğrafya'da hâkim bir yaşam örneği sergilemesi, eskisinin aktif bir şekilde kendinden başka hayat tecrübeleri yaratması bu görüşü doğrular niteliktedir. Aynı anidenliği ve çabukluğu modern dünya zihninin oluşumunda da görebiliriz. Bilimsel keşiflerin kaçınılmaz ürünleri olan teknolojik yaratımlar insanın kendisine ve parçası olduğu doğaya bakışını değiştirmiştir. Dinler, büyük öykülerini kurucularının arasından seçtikleri kişilerin yaşanması zor örnekleriyle birlikte, farklı

[538] PR, s. 187
[539] FABER, a.g.e., s. 300

kültür ve ırklara kadar yayıldılar. Herakleitos'un ırmağında bu öykülerin zenginliğini izleyebiliriz.

İleri sürülen kozmolojiler ve onların etkisiyle gelişen bilim, felsefe, sanat, etik ve din her bir çağda kendi yerini bir dünya görüşü olarak konumlandırmıştır. Tek bir dünya görüşü ve tek bir otoriter mekânlaşmanın olduğu dönemde, belirleyici ve yolculuğu yöneten ana ilke hangisi ise o olmuştur. Dini kavrayışın ortaya çıkardığı kozmolojiler, kaçınılmaz olarak tüm yargıların da dinin tayin ediciliğini onaylamak zorundadır. İçinde yaşadığımız yüzyıl ise bilime dayalı bir kozmolojiyle yol almaktadır. Bu yüzyılda bilim, her şeyi çözebilecek bir kaynak olarak görüldü ve insan tecrübesini tatmin eden bir cevap olarak dinin yerini aldı. Bu yüzyılın entelektüeli olarak Whitehead, insan zihninin ve tecrübelerinin 'bütün'üne hâkim olan 'bilim'in krallığı'na getirdiği eleştirilerle Kuantum fiziği, ortaya çıkan biyoloji gibi çağdaş bilimler doğrultusunda dogmatik modern bilimleri ve dogmatik mekanik bilimi eleştiren yeni düşüncenin bir parçasıdır.[540] Bilim, bilgili, eğitimli insan tipi algısını zenginleştirmiştir.

İnsan tecrübesi, ortaya çıkmaya çalıştığı toplumların 'eğitimli' insanlarının çabasının ürünüdür. Eğitimli olma ile 'merak' duygusu, geçmişin üzerine basmayı gerekli kılar. Çünkü yaşanmış ve yok olup gitmiş, sadece yaşanmış ve yok olup gitmiş bir hiçlik değildir. Zaman ve mekânda akıp giden insan tecrübesi, yeni bir dünya görüşü varlığa getirirken, önceki varolanın biriktirdiklerini yeniden yerli yerine yerleştirme olarak, tecrübeyi canlı kılar. Bu 'daha iyi' olma yolculuğunun her bir nesil açısından ilk başlangıç noktasıdır. Bu anlamda da sonuç olarak görünen her eylem aktif bir başlangıç olarak varlığa girmektedir. Bu, yeni bir bil-fiil varlığın meydana gelmesidir. Bil-fiil varlık olarak varlığa gelme ise bir ilişki, bağlantı biçimi sunar.

Bu ilişki kendini felsefenin işleyiş biçiminde gösterir. Düşünceler çağlar boyu uyuşuk bir görüntü sergilerler ve birden insanlar kendilerini yeni yapılar içinde eylemde bulunuyorken bulurlar. Bu aslında "felsefenin yavaş çalışıyor"[541]

---

[540] Yih-hsien YU, **Interview with Professor Roger Ames on "Dewey, Whitehead, and Comparative Philosophy"**, University of Hawaii, April 27, 2009, İnternet Erişim: http://www2.thu.edu.tw/~philo/files/980818-Amesinterview.pdf, (06.02.2010)

[541] SMW, s. viii

olmasından kaynaklanır. Yavaş işleyen süreç, kendini birden sergiler, diğer bir adla tedricilik yavaş sergilenir.

Whitehead'e göre her bir bil-fiil varlık, oluşur, kemale erer ve yok olur. Buradaki "yok oluş" aynı zamanda yeni bir bil-fiil varlığın, ya da yeni başlangıcın habercisidir. Mesela, Whitehead'in değerlendirmesiyle "Anadolu'da (Asia Minor) Türkler, sosyal hayatın yeni formlarını yeniden yaratıyorlar"[542] Diğer bir ifadeyle Anadolu'da bir bil-fiil varlığın sonu geldi; aynı zamanda yeni bir bil-fiil varlık oluşum sürecine girdi.[543]

Hemen hemen her çağda hâkim 'değer' yerini ve işlevini 'yeni' bir değere bırakır. Batı düşüncesi açısından bakınca 16. yüzyıldan başlayan süreçte Batı Hıristiyanlığı, modern bilimin doğuşu karşısında bir kayba uğradı. Bu kayıp, Kant'ın metafiziği bilgi alanının dışına itmesiyle tecrübe edildi. O günün insanı hem bir çöküşü hem de yeniden dirilmeyi yaşadı. Artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacaktı. Bir adım daha geri gidersek, metafizik gücün etkisinin yanlış değerlendirilmesini buluruz. Giordiano Bruno 1600'de niçin yakıldı? Whitehead'in cümlesiyle söylersek, "sebebi bilimsel düşünceleri değil, belki özgür tasavvur gücüydü." Bu yeni tasavvur gücü onu 'modern bilimin öncüsü' yaptı.[544]

Bu öncülük konumlandırması bir 'bilinç' durumunu sergilemez. Ancak bilinçsiz bir durum olarak kendini gösteren bu durum bir yere ait olmanın örneğidir. Tüm ortaya çıkış biçimleriyle birlikte konuşursak Reformasyon Avrupalı milletlerin kendi ülkelerine ait bir iş olarak düşünülebilir. Ancak bu bir yere ait olma, sebep olarak sadece kendisiyle sınırlı kalmamıştır. Batı Hıristiyan dünyasında yeni olarak ortaya çıkan o fenomenler, sadece Hıristiyanlık için değil, tüm diğer dinler için de yeni olarak sergilenmiştir.

Reformasyon hareketinin talepleri ya da insan olarak insandan istenenler üzerinde düşündüğümüzde yeni bir ilke diye kabul edilebilecek çabalardan ziyade

---

[542] A. N. WHITEHEAD, **"The Study of the Past-Its Uses and Its Dangers"** , Ed. A. H. JOHNSON, *Whitehead's American Essays in Social Philosophy* içinde, New York: Harper&Brothers Publishers 1959, s. 63

[543] Buradaki yok olan bil-fiil varlıkla Osmanlı medeniyeti, oluşum sürecine giren yeni bil-fiil varlıkla ise Türkiye Cumhuriyeti kastedilmektedir.

[544] SMW, s. 1

‘unutulmuş olanların yeniden oluşturulması’yla karşılaşırız.[545] Bu unutulmuş olanın hatırlanması uzaklarda değil, yine kendi kültürel yol duraklarından başlatılır. Bugün daha fazla ‘insani’ bulduğumuz şeyler, şayet kabul edilirse, ‘unutulmuş’ olanın yeniden hatırlatılmasıdır. Buna kendi kültürel geleneğimiz açısından ‘tezekkür’ adlandırması yapabiliriz.

Genelde bizim kültür çevremizde yapılan hata ve belki de en büyük bilgi yetersizliği olguların yukarıdaki yolculuğu dikkate alınmadan okunmasından kaynaklanmaktadır. Hikmet’in yurtsuzluğu doğru okuma imkânı sunmakla birlikte, varolanın bütünlüğüyle, olması gerektiği yerde olmasının kaçınılmazlığını da her bir nesle yeniden söyler.

Batı hayat tarzında modern bilimin doğuşu, doğuş dönemindeki dini düşünce ve hareketlere karşıymış gibi algılanmış olsa da, bu durum en azından İslam düşünce merkezlerinde kavramsal anlamda bir karşıtlık olarak görülmemiştir. Bilimsel düşüncenin ortaya çıkışı, mevcut hâkim güç olarak dinin ya da ona dayalı kurumların karşısında olmayı gerekli kılar denirken, dinin ya da kurumların kendi özünde olanın aksini yapması gerekliymiş gibi yanlış bir algıya götürür. Bütünlük kavrayışı ortaya çıkan ‘yeni’ var olanı, kendi olması gerektiği yere yerleştirir. Bu bir özsel çatışmayı ve reddetmeyi değil bir anlamda eksiklikleriyle var olana karşı, bir başkaldırıyı gösterir. Bu başkaldırı topyekün bir başkaldırı olmaktan çok, kabul edici ve reddedicilerin eşitlenebilecek düzeyde her birinde ortaya çıkan bir başkaldırıdır. İslam dininin ortaya çıkışındaki serüven, farklı bir hayat felsefesinin örneklendirildiği tamamen yeni bir gösterim değil, aksine döneminin eğitimli ve eğitimli olmanın uygulayımına güvenen bir ‘merak’ duygusunun açığa çıkmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Bruno örneği de burada yeniden okunabilir. Küçük entelektüel bir kesim, çoğunluğun yönlendirilmesinde, kendi küçüklüklerinin aksine çok büyük rol oynarlar. Bir toplumsal değişim düşünce biçimlerini değiştirir. Modern bilim, ırmağın kenarında duran insanların zihinsel kavrayışını da değiştirmiştir. Önceki dönemde çok sıradan ve istisnai olan düşünce biçimleri ve onların yansımaları, yeni dönemde herkesin ilgi alanına girer. Burada önemli olan pratik değerler değil, insanın kavrayış biçiminde yaşananlardır. Whitehead’in ifadesiyle

[545] SMW, s. 2

"yeni zihniyet (metafizik) yeni bilimden de, yeni teknolojiden de daha önemlidir."[546] Ortaya çıkan 'yeni' metafizik kurgulardan, tasavvur gücümüze kadar zihnimizin coğrafyasını yeniden imara açmaktadır. Yeni zihniyet, sonucun önemi kadar sebebin önemini de öne çıkarmaktadır. Buna yeniden heyecan yaratma 'zihniyeti' diyebiliriz. Sebep, sonuçta var olduğundan "eski dürtüler yeni cevapları teşvik eder."[547] Kurduğumuz ya da var olduğunu kabul ettiğimiz bütünü oluşturan tüm varlıkların (büyük ya da küçük, görünen ya da görünmeyen) ayrıntılarını kavrayabilecek zihinsel bir yatkınlık ve hazırlığa sahip olmak, varolanın eksikliğini gidermenin açık imkânıdır. Bu imkân yoluyla, az bilgi bizden daha fazla bilmeye ve bilgimizi uygulamaya 'iter'. Ortaya çıkan her 'yeni', öncede kalan 'yeni'yi kendi dönemi ve şartları içinde kalarak değerlendirmeyi gerektirir.

Medeniyet 'amacı olmayan tek biçimli bir yönelim' olarak tanımlanırsa, insanlığın bu zihinsel heyecanı anlamsızlaşırdı. İnsanlık heyecanlarını amaçlarında, amaçlarını da heyecanlarında bulmuştur. İşte bu nedenle olsa gerek, Batı'da doğan modern bilim ve onun doğurduğu değerler sadece oraya ait kalmıştır. Batı, insanlığa bilimi ve bilimsel buluşların ürünlerini değil, önceki dini bakışa benzer şekilde bilimsel bakış açısını da vermiştir. "Nerede rasyonel bir toplum varsa"[548] işte bu bakış açısının peşinde olmuştur. Birinciyi almak ve kullanmak ile ikinciyi almak ve kullanmak farklı cümle kalıpları kurmayı gerektirse de, ikincisi ancak hatırlayabilecek kadar rasyonel bir güce sahip olmayı zorlar.

İslam dünyasında "her an bir iş üzere olan Tanrı" kavrayışı, her an bir iş üzere olan insan tipini yaratamadı. Kaçırılan temel özellik, meydana gelen her ne ise o şeyin bir bütün halinde, bütün ayrıntılarıyla varolmamasıdır. Whitehead'in betimlemesiyle söylersek, "iki gün birbirine özdeş değildir, iki kış da."[549] Mükemmeli yaşadığını düşünen bir zihnin beklentisi, gerçeklikte ayrıntıyı görmeye engeldir. Mükemmel olma, kendi özünde, olmuş olanın, olabilecek olan, olan tüm diğer şeylerden en üst noktasına taşır. Buna göre onun sonrası kendisini 'yeni' de göstermezse, tekrara düşer.

---

[546] SMW, s. 2
[547] SMW, s. 2
[548] SMW, s. 3
[549] SMW, s. 5

Her şeyi var etme/yaratmanın dışında, var edilen her şeyi belirleyen ve mutlak anlamda yöneten kozmolojik bir yasa söz konusuysa, tüm fenomenleri açıklama biçimi mevcut varlık düzeninin ortaya çıkış sürecini dikkate almayacaktır. Buna göre de yeni, hiçbir zaman önceki varolanı da içeren bir yeni olmayacaktır. Mükemmellik 'noktasında' bir tanımlama biçimi ve onda hiçbir yeniye öncülük etmezse, imkânlar dünyasını belirlenilmişlik dünyasına dönüştürür. Hikmet, yerli yerine yerleştirme anlamı içerisinde bir imkânlar açıklaması sunarken, aynı zamanda olmuşluğun hiçbir zaman 'olmuş' olamayacağını da söyler. Şayet "17. ve 18. yüzyıllarda insanlık (Batı) adımlarını niçin daha fazla açmaya başladı?"[550] sorusunu geçmişin 'yeni'lerinin geldiği 'anların' kaçınılmaz hızlı 'toplamayı' zorunlu kıldığı şeklinde bir görmeyle düşünebilirsek, ortaya çıkan düşünen özne 'yeni görme' biçimini kavramış farklı ve öncekinden ayrı bir zihin/zihniyettir.

Görünen her şey düşünceyi harekete geçirir, düşünce de görünen üzerine daha hızlı düşünmeye yönelir. Burada problem, görünen her dönem insan varlığı için görünendi, şimdi de değişen nedir? sorusu olacaktır. Görünen, artık insanın var ettiği görünendir, diğer bir ifadeyle görünen insanın anlayabileceği daha kolay bir kavramla görebileceği bir görüntüde özneleşmiştir. Artık görünen kendisi olarak vardır. Bu insanlığın ortak tecrübesi olarak medeniyettir.

Zamanın akıp geçmesi bir önceki zaman diliminde bilinenden daha fazla bilinebileceği yargısını doğurmamalıdır. Bilme, eylemsiz bilme adını almaz. Bilme, yeni zihnin varlığa gelmesini sağlarken bu zihnin uzantısı olarak yeni bir yaşam tarzının da başlatıcısı olur. "Newton'un Principia'sı"[551] buna güzel bir örnektir. Yeni bir şeye başlama yeni bir toplamayı gerekli kılar.

Kendi medeniyetimiz üzerinde düşünelim. İslam sanat ve mimarisi, edebiyatı, felsefesi ve insani tecrübeye zengin tercihler sunacak hayat felsefesi hakkında birçok bilgiye ve daha iddialı bir cümleyle muazzam bir kütüphaneye sahibiz. Daha ileri giderek bu medeniyet modelinin kazanımlarının birçok örneğini kabul etmekle birlikte, mevcut Batı düşünce ve medeniyetine de katkıda bulunduğu iddiasında bulunuyoruz, aslında kabul ediyor ve inanıyoruz. Türk-İslam medeniyeti Farabi'den Osmanlının hayat tecrübesine birçok medeniyet formu dünyanın o zaman diliminde

[550] SMW, s. 5
[551] SMW, s. 6

görebileceği en yüksek örneğini sunmuştu. Bireysel Türk zekâsı ve çabası da bilimsel merak serüveninden hiçbir zaman eksik kalmamıştı. Ancak Türk bilimi bugünün yeni zihni açısından yeterli bir pratik değer taşımamaktadır. Batı'nın karşıtı olarak Doğu'da bilimin ilerlememesinin uğraş alanlarının ve kendisi olarak kalamamasının etkisiyle ilerleyemediğini söylemek de makul değildir.

Bilim Rönesans'la yeni bir zihnin kendisini aşmasıyla Batı topraklarında doğmuştur. Üstelik bu topraklar kendi içinde hem savaşlar hem de dini çatışmalarla varlığın izinde olmayı başarmıştır. Dünyada savaşlar, devrimler ve büyük dini değişimler yaşanmıştır. Ancak, Whitehead'in cümlesiyle "hiçbiri 16. ve 17. yüzyıl Avrupasındaki yaşanan savaşlardan daha kötü değildir. Pagan, Hıristiyan ve İslam gibi büyük ve zengin medeniyetler var oldu. Bu dönemde bilime çok büyük katkılar yapıldı. Ancak bir bütün olarak bakınca ilerleme yavaş ve dalgalıydı."[552]

Yeni olarak çıkan belli bir dönemde kesilmiş bilimsel çabanın birkaç dönem sonra, bu yüzyılları içine alabilen bir duraksama dönemidir, kaldığı noktadan devam eder. Yukarıda Türk-İslam medeniyet pratiği yeniden 'yeni'nin peşinde olacaksa, durduğu yeri ve gerekçesini hatırlamakla başlamak zorundadır. Whitehead'in Türkiye örneği bu açıdan önemlidir. Dikkat edilmesi gereken şimdinin, hiçbir zaman şimdi olmadığı ve belki de bize ait olmayan şimdinin kökeninin önemini kavramak olmalıdır. Bu bir köken reddi değil, basitçe itirazıdır.

4. 1. 2. Medeniyet ve Köken Arayışı

Whitehead, Grek düşüncesini "Avrupa'nın Anası" olarak tanımlar ve modern fikirlerimizin kaynağını bulmak için de bakmak zorunda olduğumuz yerin Grek olduğunu söylemekteydi.[553] 20. yüzyıl felsefesinin psikolojik tavrı bu köken arayışında özetlenebilir. Bunun diğer bir örneği Heidegger'dir. Her iki filozofun temel başlayış noktası belirgin bir şekilde şu iki soru biçiminde ortaya çıkar: Hiçbir şey değil de niçin bir şey var? sorusu ile 'sürekli yeni bir şeyin varlığı nasıl olmaktadır?' sorusudur. Bu varlık sorunudur. İonyalılarla başlayan Platon ve Aristoteles ile zenginleştirilerek bize ulaştırılan düşünce serüveni bilimsel zihnin kökenini gösterir. Grek felsefesi 'Doğanın esası, temeli nedir?' sorusuyla bir merakın

[552] SMW, s. 6
[553] SMW, s. 7

görünenle gizini açmanın peşindeydi. Ateş, hava, tek, çok, spermata vs. Tüm bu ve buna benzer sonuçlarıyla bugün anladığımız anlamda tam da bilim olarak adlandırılamaz. Kaba bir akıl yürütme örneği sergiledikleri de göz ardı edilemez.

Reformasyon ve bilimsel hareket bir düşünce hareketinin iki yönünü betimler. Batı rönesansının Hıristiyanlığın kaynaklarına başvurusu ile Francis Bacon'nun nihai sebeplere (final causes) karşı etkin sebeplere başvurusu (efficient causes) açık bir örnektir. Bu, görme biçimi Galileo ile rahipleri arasında yaşananlar, daha sonrakilerin çatışma olarak algılamalarına yol açmıştır.[554]

Galileo 'şeylerin nasıl meydana geldiğinin' peşinde koşarken, karşısında duranlar 'şeylerin niçin meydana geldiğinin' savunusunda olmuşlardı. Doğal olarak da bu iki kuram, aynı sonucu doğurmayacaktı. Bu karşılıklı bireysel çaba, Whitehead'e göre 'akla başvuru' örneği sergilemez. Bu durum baştan sona Ortaçağ düşüncesinin kalıplaşmış katı rasyonelliğinden geri tepmeye dayanan 'anti-entelektüel bir hareket'ti.[555]

Latin Ortaçağında düşünürler "aklı kullandıklarında kendi çağlarının yönetici güçlerine bile anlaşılır gelmiyordu."[556] Anlamak için yapılan yolculuk, anlamama ve belki de anlatamamaya dönüştürülmüştü. Bunu yukarıdaki 'kaynak' ya da 'köken' fikriyle bağlamaya çalışırsak, bilim ya da bilimsel düşünce biçimi sadece sahip olduğu kendi kaynağına bağlı düşünce temelinden hareketle ilerler. Whitehead'in bakışıyla söylersek sloganik bir cümlenin reddiyle 'bir yerin bilimi alınıp, kültürü bırakılarak' bir bilimsel zihin geliştirilemez. Burada kültür bütün bir serüvendir. Tersi de geçerlidir. Kendi kültürel geleneğini, yanlış Batılı okuma yöntemiyle, dini geleneği reddederek kazanılacağı düşüncesi, kökensiz kalacağı için içeriksiz, kontrolsüz bir akılcılık örneğidir.

Medeniyet yolculuğunda bozulma, kökenin sunduğu yeni ile yeni olarak ortaya çıkan kökeni bozan eklemeyle ortaya çıkmaktadır. Kökenden uzaklaşınca ortaya çıkan yeni bil-fiil durum bilgisel değil, orada olanın zihniyet yapısıdır. Bütünüyle kendisinde varolan "tecrübe damlaları"yla tavır alıştır. Zihniyet denilen şey, varolana yönelik tavır alış biçimidir. Değiştirilemez, müdahale edilemez bir yasa

[554] SMW, s. 8
[555] SMW, s. 8
[556] SMW, s. 9

tarafından her şeyin belirlendiği kavrayışı, insanın dışında kesin hüküm vericileri var eder. İslam düşüncesi açısından doğada aklı kullanma, aklın kendi evrensel otonomluğuyla değil, inancı haksız çıkarmayacak, diğer bir ifadeyle rasyonalizm, inancı doğrulayacak bir yöntemle sonuca ulaşma yöntemiydi. Kökeni de Hz. İbrahim'e oradan ilk peygamberlere kadar uzanmaktaydı. Bu genel bir kavrayış biçimidir, en azından dinin kendi doğasını dışa açması anlamında böyledir. Bilim inancımızın doğruluğundan hareketle zorunlu olarak ortaya çıkması beklenen bir şey değildir. Bilim "kendi adına hayatın basit olaylarına aktif bir ilgiyi gerektirir."[557] Whitehead'e göre 'kendi adına' nitelemesi önemlidir.

Latin Hıristiyan Ortaçağında 'bu kendi adına' olmanın örneğini sanat alanında görürüz. Bu çağ muazzam fikirlerin çağı olmakla birlikte basit bir teknik çağıdır. Bu çağ gerek felsefe gerek ilahiyat alanlarında büyük düşünce çabaları içinde oluşan bir çağdı. Bütün bu çabaların/fikirlerin sembolize edildiği bu dönemde sanatın da ilk biçimiyle karşılaşırız. Ortaçağ sanatının bu ilk safhası benzetmenin ötesinde akıldan çıkmayan bir cazibeye sahiptir. Bu dönem sanatının niteliği, vermek istediği mesajının bizzat doğa da bulunan şeylerin sembolize edilmesi olgusuyla yüceltilmiş olmadır. Burada sanat estetik kazanımın ötesine giden bir mesaj içeriyordu. Bu sembolik safhada sanat, kendi aracılığıyla doğayı güçlendirirken, başka bir dünyaya gönderimde bulunuyordu.[558]

Bu sembolik sanatın oluşmasında Whitehead, dikkate alınması gereken bir kültür olarak Bizans'ı görür. Bizans hem bir taklit duygusu hem de salt bilgiden ortaya çıkan dolaylı bir ilham sağlamıştır, Batı kültürüne. Bizans'ın Ortaçağ zihniyetine katkısı ile Mısır'ın Grek tasavvuru üzerindeki etkisi birbirine benzer. Ancak Bizans etkisi, Batı düşüncesinde ihmal edilmiş görünüyor.[559] Doğa olaylarına ve doğal objelere artan ilgi, yeni olan şeyin öğretilenin yanlış öğretildiğini göstermede önemli rol oynadı. Copernik, Varco da Gama, Columbus oradaydı. Bilim 'kendi kökeninden kurtularak' gelişmiyor.[560] Yukarıdaki üç isme matbaanın keşfi, teleskop, toprak ve iklim gibi verileri de dâhil edince hepsi bir serüvenin aynı zaman

[557] SMW, s. 13
[558] SMW, s. 13; Ayrıca Bknz. A. N. WHITEHEAD, **Symbolism: Its Meaning and Effect**, New York: Fordham University Press 1985, s. 1-2; A. N. WHITEHEAD, **Süreç Epistemolojisi Bağlamında Sembolizm**, Çev. Ramazan ERTÜRK, Ankara: A Yayınevi 2000, s. 22-23.
[559] SMW, s. 14
[560] SMW, s. 16

diliminde nasıl ortaya çıktıklarını gösteriyor. İstanbul'un fethedilmesi ve oradan dünyanın değişik yerlerine, özellikle İtalya'ya 'beyin göçü' 'köken sorununun' insan tecrübesindeki zorunluluğunu gösteriyor.

Her nesil bir şeyleri yenilerken, bazı şeyleri de doğal olarak kaybetmektedir. İlerleme ya da her daim öncekini aşan yeni, bir doğa yasası değildir. İlerlemenin ya da ilerleme serüveninin sebepleri açık-seçik bellidir. İngiliz tarihçisi H. A. L. Fisher'in ifadesiyle "gelişme (ilerleme) bir doğa yasası değildir. Herhangi bir neslin aynı topraklarda kazandıklarını, bir sonraki nesil yitirebilir."[561] Bu güvenilir olmayan 'ilerleme' fikrinin hiçte beklenildiği gibi daima ileriye doğru olmayacağını Whitehead'te "her bir nesil bir şeyler kaybetmiştir"[562] diye belirtir.

Her bir nesilde kaybolan bu fikirleri temizlemenin yöntemleri yok mudur? Whitehead iki yöntemden bahseder. Biri, tarafsız bir gözlemdir. Gözlem bir seçme işlemidir. İkinci olarak ise değişik tecrübe biçimlerimizde bulunan değişik soyutlama şemalarını mukayese eden yöntemdir. Akıl burada ayırma, birleştirme ve hüküm verme işleviyle 'kullanılması' gereken bir istektir. Bu aklı kullanma 'akla inanç' şeklinde ifade edilebilir. Bu inanç, varlıkların mutlak doğalarının kaba bir keyfiliği dışarıda bırakan bir uyum içinde bulunduğu düşüncesine güven anlamına gelmektedir. Bilimin gelişimini mümkün kılmış olan doğa düzenine inanç, akla duyulan bu derin inancın özel bir örneğidir. Bu inanç herhangi bir endüktif (tümevarımsal) genelleştirmeyle doğrulanamaz. Bu inanç doğrudan varlıkların denetlenmesinden ortaya çıkar. Whitehead'in ifadesiyle "sizi gölgenizden ayıran hiçbir şey yoktur"[563]

Whitehead'e göre akla bu inanç tecrübe etmek demektir. Neyi tecrübe etmek? sorusuyla sınırlarımızı belirleyerek konuşabiliriz. Mesela, birinci olarak kendi varlığımızdan, kendimizden daha çok şey olduğumuzu bildiğimiz tecrübe ermek demektir. İkinci olarak gerçekliğin en son derinliklerine kadar araştırabileceğimizi bilmek demektir. Üçüncü olarak ayrı olan şeylerin kendileri olmak için, varlıklar sisteminde kendilerini buldukları şekilde olmaları gerektiğini bilmek demektir. Dördüncü olarak akla inanç bu sistemin mantıksal rasyonelitenin uyumu ile estetik

[561] Karl R. POPPER, **Daha İyi Bir Dünya Arayışı: Son Otuz Yılın Makaleleri ve Bildirileri**, Çev. İlknur AKA, İstanbul: YKY 2001, s. 154
[562] SMW, s. 13
[563] SMW, s. 18

kazanımın uyumunu içerdiğini bilmek demektir. Beşincisi mantıksal uyumun bir zorunluluk olarak evrende bulunurken, estetik uyumun, genel akışı, umutsuz ilerlemesini daha iyi ve ince alanlara doğru genel akışını biçimlendiren canlı bir ideal olarak mantıksal uyumdan önce bulunduğunu bilmek demektir.[564] Zira "bütün düzen, estetik düzendir", dolayısıyla "bilfiil dünya, estetik düzenin ürünüdür."[565] Bu bağlamda Whitehead'in medeniyet felsefesinde, insan medeniyetinin gelişmesini "estetik olgu" ve "etik talep" tayin eder. "Estetik olgu" olarak medeniyet toplumların evrimsel gelişmesini ifade eder.[566]

Grek medeniyetine hayat veren estetik ve aklın ilkeleri modern zihniyette yeniden canlanmıştı.[567] Bu 'yeni medeni uyanışlar'ın yanı sıra "her insanın kendi sahip olduğu değerin koruyucusu"[568] olduğu düşüncesi kökenin yok edilemezliğini gösterdi. Bütün bu gelişmeler, medeniyetin "yüksek değerlerle ilgili hakikatlere"[569] vurgusunu gösterir.

4. 2. Medeniyetin Tanımlayıcı Nitelikleri

Whitehead'in "medeniyet" kavramının kompleks bir anlama sahip olduğunu ve insanlık tarihinde çeşitli anlamlarda kullanıldığını yukarıda ifade ettik. Onu niteleyen bazı özellikler herkesin kabul edebileceği açıklıktadır. Medeniyeti tanımlamak birtakım zorluklar içermektedir, ancak Whitehead "medeni bir toplum, Doğruluk (Truth), Güzellik (Beauty), Serüven (Adventure), Sanat (Art), Barış (Peace) bu beş niteliği sergiler"[570] diyerek, medeniyetin genel bir fotoğrafını göstermektedir. Söz konusu bu beş nitelik, tecrübenin bütün alanlarına katılarak kendini gösterirse, o zaman medeniyet ortaya çıkar. Whitehead'in medeniyet teorisine göre medeni olmanın ölçüsü yani medeni olmayı belirleyen bu beş "kültürel amaç"tır (cultural aims).[571] "Kültürel amaç"la birlikte kullanılabilecek diğer bir kavram da "kültürel ilgi" (cultural interests) dir. Kültürel ilgi, "insanın, içinde yaşadığı toplumu tanımlayan amaç veya idealleri elde etmek için enerjisini

[564] SMW, s. 18
[565] RM, s. 105
[566] FABER, a.g.e., s. 299
[567] SMW, s. 140
[568] SMW, s. 141
[569] SMW, s. 141
[570] AI, s. 274
[571] Whitehead'in medeniyet tanımındaki beş niteliği- Doğruluk (Truth), Güzellik (Beauty), Serüven (Adventure), Sanat (Art), Barış (Peace)-, David L. Hall "kültürel amaçlar" (cultural aims) olarak adlandırmaktadır. Bknz. HALL, a.g.e., s. 110

yönlendirme biçimleridir."[572] Kültürel ilgiler ise sanat, ahlak, din, bilim ve felsefedir. Whitehead'in medeniyet teorisinde, "kültürel amaçlar" (Doğruluk, Güzellik, Serüven, Sanat, Barış), ve "kültürel ilgiler" (sanat, ahlak, din, bilim ve felsefe) ve onların birbirleriyle karşılıklı ilişkisi birlikte ele alınmalıdır.[573] Çünkü "yüksek kültür" anlamında medeniyet, çeşitli tecrübe ve eylemlerimizi ifade eden bu amaç ve ilgiler vasıtasıyla oluşturulur.[574] Öyleyse, Whiteheadci anlamda kültür/medeniyet kavramı, insanın sosyal hayat ve ortaya çıkardığı ürünlerin belirlenim ve organizasyonunu yaşanır kılan amaç ve ilgilerin karışık birlikteliğidir. Din, felsefe, bilim, ahlak ve sanat olarak tüm bu adlandırmalar, insanın içine bulunduğu "kültürel tecrübeyi" düzenler,[575] hayat tarzını belirler. Kültürün bu şekilde sınıflandırılması medeni bir toplumun tanımlanmasının zorunlu ilkelerinin somutlaşma süreçleridir.

Medeni toplumu belirleyen kültürel amaçlar-Doğruluk (Truth), Güzellik (Beauty), Serüven (Adventure), Sanat (Art), Barış (Peace)-, "her bir mikrokozmik tecrübe durumunda paradigmatik olarak sunulmaktadır."[576] Bireylerin kültürel enerjilerine odaklanan ve onları organize eden insan ilgileri din, felsefe, bilim, ahlak, sanat- aynı zamanda medeni toplumu belirleyen kültürel ilgilerdir. Bu kültürel ilgiler ise bireysel tecrübenin farklı soyutlayıcı vurgusuna dayandırılmaktadır.[577]

Medeniyeti karakterize eden değerler, Whitehead'in diliyle söylersek ezeli objeler, birbirinden bağımsız değil, birbiriyle ilişkilidir. Whitehead'e göre bir bil-fiil varlığın kendi kendini oluşturmasında ezeli objelerin işlevi, bil-fiil varlıkta ezeli objenin "yer alması" (ingression) dır.[578] Buna göre bil-fiil varlık olarak medeniyetin oluşabilmesi için söz konusu bütün ezeli objelerin bil-fiil varlık olan toplum veya bireyde "yer alması", bu şekilde somutlaşarak kendini göstermesi gerekmektedir. Aksi takdirde, bil-fiil varlık olarak medeniyet kendini gerçekleştiremeyecektir.

Whitehead'in medeniyet tanımını anlayabilmek için, bil-fiil varlık olarak medeniyeti oluşturan "medeniyetin tanımlayıcı nitelikleri" olan Doğruluk (Truth),

[572] HALL, a.g.e., s. 112
[573] HALL, a.g.e., s. 81
[574] HALL, a.g.e., s. 124
[575] HALL, a.g.e., s. 81
[576] HALL, a.g.e., s. x
[577] HALL, a.g.e., s. x
[578] PR, s. 25

Güzellik (Beauty), Serüven (Adventure), Sanat (Art), Barış (Peace)'ın ayrı başlıklar altında açıklanması zorunludur.

4. 2. 1. Doğruluk (Truth)

Medeniyetin tanımlayıcı niteliklerinden biri olan Doğruluk'u Whitehead, literal bir doğruluk olarak kabul edilen, kesin olduğu ve mutlak değişmez bir ilkeyi imleyen bir fikir ya da ifade anlamında kullanmamaktadır.[579]

Her şey değişim ve sürekliliğe tabidir. Bu yüzden de hiçbir ifade veya ifade grubu nihai doğru olamaz. Çünkü bil-fiil dünya, ondaki bil-fiil varlıklar, her şey sürekli değişiyor. Bu değişimle birlikte verilerimiz de değişiyor. Buna göre "nihai doğru olarak kabul edilen şeyler" aslında yaratıcı sürecin bir parçasını ifade etmektedir.[580] Her şeyin süreç içinde olduğu bil-fiil dünyada bil-fiil varlıklar "süreklilikle" özünü korurken, "serüven ruhu" ve yaratıcılıkla kendisine "yenilik"ler eklemektedir. Doğruluk, nasıl süreçte olur? Bir düşünce, yargı veya önermenin gerçekten doğru olup olmadığı tayin eden bir imkân olarak "belirle(n)me süreci" ya da "doğruluk süreci", insanın düşünce ve eylem süreçlerinin gerisinde izlenebilir. Fakat bir olguda doğruluk ifadesi veya doğruluk yorumu içeren bir süreç tamamen mekanik olarak elde edilebilir.[581]

Teknik bir terim olarak Doğruluk (Truth), "Görünüş'ün (Appearance) Gerçeklik'e (Reality) uygunluğudur."[582] Doğruluk, görünüşün gerçekliğe uygunluğu olarak tanımlanınca, "Doğruluk" "sadece Görünüş'e atfedilen bir nitelik,"[583] olmaktadır. Görünüşün değerlendirilmesi yapılırken, "Görünüşün dayandığı Gerçeklik'in temeli,"[584] zorunlu nitelik olmaktadır. Whitehead'in Doğruluk'la ne kastettiğini anlamak için öncelikle "Görünüş" (Appearance), "Gerçeklik" (Reality), "uygunluk" (conformation) kavramlarının anlamlarını açıklığa kavuşturmak gerekir.[585] Görünüş ve Gerçeklik, bir tecrübe durumunun objektif içeriğini oluşturan

---

[579] WCP, s. 6
[580] WCP, s. 6
[581] Ian WINCHESTER, **"Truth as Process",** Interchange, Volume 36, Numbers 1–2, January 2005, pp. 209–214, İnternet Erişim: http://www.springerlink. com/content/ p716702h54412161/fulltext.pdf, (12.10.2010), s. 213
[582] AI, s. 241
[583] AI, s. 241; Krş., HALL, a.g.e., s. 82
[584] AI, s. 264
[585] JOHNSON, "Truth, Beauty and Goodness in the Philosophy of A. N. Whitehead", s. 15

iki zıt karakterdir, tecrübenin tümünü kapsamaz.[586] Görünüş ve Gerçeklik, birbirinden farklıdır ve bu yüzden de her biri, her bir bil-fiil durumun kendini oluşturma sürecine dayanmaktadır.[587] Doğruluk, görünüş ve gerçeklikle olan bağında kendini somutlaşma sürecinde bulacağı için, bir tecrübe durumunun objektif içeriği birbirine zıt iki özellik altında kendini çözümler, demektir. Bu tecrübe durumunu, Görünüş ve Gerçeklik alanlarını sınıflandırdığımızda ise şöyle bir ayrıma gitmemiz gerekecektir.

1) Görünüş ve Gerçeklik arasındaki böyle bir bölümleme tecrübenin bütününü kapsamaz.[588] Bu bölümleme objektif içerikle ilgilidir.

2) Tecrübenin yüksek evrelerinin işlevleri hariç, bu ayrımın önemi ihmal edilebilir; zihinsel fonksiyonlar, fiziksel fonksiyonlar ile özel bir sentezi başardığında, metafiziğin temeli de kendi ayrımında değil, tecrübenin suje-obje yapımında aranmalıdır ve fiziksel- zihinsel işlevlerinin kendi rollerinde aranmalıdır[589]

Böyle bir ayrıma gitmek doğru değildir. Bu yanlışın başı tüm tecrübesel eylemin temeli olarak duyumsal algının kabul edilmesi olmuştur. Kartezyen dualizm bu yanlışın ilk örneğiydi, modern dönem de o yanlışı devam ettirmekte, neredeyse ısrar etti.[590]

"Görünüş ve gerçeklik arasındaki ayrım her bir bil-fiil durumun kendini oluşturma (self-formation) süreci üzerinde temellenir. Reception'un ilk safhasının nesnel içeriği gerçek önceki dünyada bu durum için verilmiş olacak (yani geçmiştir).[591] Bu, o yaratıcı ilerlemenin başladığı 'gerçeklik'tir (reality). Bu, yeni durumun temel olgusudur (fact), yeni yaratıkta koordinasyonu bekleyen uyumluluk ve uyumsuzluklarla birlikte geçmişin gerçek failliğinden başka hiçbir bil-fiil varlık yoktu. Bu durum için bu, şu andaki gerçekliktir. Burada 'gerçeklik' kelimesi 'görünüşün' zıttı anlamda kullanılmıştır."[592]

---

[586] AI, s. 209
[587] AI, s. 210
[588] AI, s. 268
[589] AI, s. 268
[590] AI, s. 269
[591] AI, s. 269
[592] AI, s. 269

Whitehead "durum" için "görünüşü" meydana getiren şeyin "fiziksel ve zihinsel kutupların bütünleşmesinden sonra, fiziksel kutbun ilk safhasının nesnel içeriği ile son safhanın nesnel içeriği arasındaki ayrımdır."[593] Görünüş bu durumun görüntüsü olmaktadır. Yani görüntü, "zihinsel kutbun eyleminin (activity) sonucudur. Bu sonuçlar fiziksel dünyanın nitelik ve eşgüdümleri dönüşümüne uğrar".[594] Durum, Whitehead'e göre "evrenin yaratıcılığını kendi tamlığında bir araya getirir."[595] Bu da onun türediği kaynağından uzaklaşmış olması demektir.

Kavrayışla ilgili çift kutupluluk, bil-fiil durumun "görünüş"ünü hem fiziksel hem de zihinsel kutupların bütünleşmesinde gerçekleştirir. Fiziksel kutbun ilk aşamasının objektif içeriği ile son aşamanın objektif içeriği arasındaki farklılık, fiziksel ve zihinsel kutupların bütünleştirilmesinden sonra bil-fiil durumun "görünüş"ünü oluşturur. Diğer bir ifadeyle, Görünüş, dönüşüm geçiren fiziksel dünyanın koordinasyonları ve nitelikleri vasıtasıyla zihinsel kutbun faaliyetinin etkisidir. Buna göre Görünüş, bil-fiil durum ile ideal'in birleşmesinden doğar.[596] Görünüş, zihniyetin bir ürünüdür. Bu yüzden bilinçli algılarda, Görünüş hâkimdir.[597] Whitehead'e göre "Gerçeklik, sadece bizzat kendisidir. Onun doğru veya yanlış olup olmadığını sormak anlamsızdır."[598] Gerçeklik, Görünüş'ün zıttıdır.[599]

Gerçeklik, bil-fiil varlıkların diğer bil-fiil varlıklardan kavradığı somut veriyle, oluşurken, kendi sahip olduğu subjektif amaca göre yeni bil-fiil varlığın değerlendirdiği "yeni" ise Görünüş'ü betimler.[600] Görünüşün içinde yer alan doğruluk, sembolle kendini tanımlar. Görünüşün ayırıcı özelliği olarak doğruluk, bil-fiil varlığı belirlemeye çalışır.[601] Doğruluk, Görünüşten hareketle yeniyi belirleme çabasında, varolanın mevcut durumunu değişime yönlendirir. Doğruluk, objeye uygun olmakla, Gerçekliğe uygunluğunu tanımlar. Buna göre Görünüş, Gerçeklik'le

[593] AI, s. 270
[594] AI, s. 270
[595] AI, s. 271-272
[596] AI, s. 211
[597] AI, s. 212
[598] AI, s. 241
[599] AI, s. 210
[600] JOHNSON, "Truth, Beauty and Goodness in the Philosophy of A. N. Whitehead", s. 15
[601] HALL, a.g.e., s. 82

uygun olduğunda, Doğruluk, karakteristik olarak bir bil-fiil varlığı belirleyen veya belirlemeye çalışan şey olur.[602]

Doğruluk, bir önerme ile onun işaret ettiği şey arasındaki uygunluk (correspondence) olarak anlaşılır.[603] Bir önermenin doğru olduğunu söylemek, onun işaret ettiği gerçekliğe uygun olduğunu söylemektir.[604] Doğruluğun uygunluk anlamına geldiği bu görüş, çoğunlukla "doğruluğun uygunluk teorisi" (correspondence theory of trurth) olarak işaret edilmektedir. Ancak bu kullanımı değil, Günümüz Süreç filozofu Griffin'e göre "doğruluğun uygunluk teorileri" şeklindeki bir kullanımı tercih etmeliyiz. Çünkü tek, mutlak bir doğruluktan değil, birçok doğruluktan bahsedebiliriz.[605] Whitehead doğruluk-ilişkisinden hareketle bu iddiasını temellendirmektedir.

Görünüş, Gerçeklik'e uygun olduğu zaman bir doğruluk-ilişkisi varolur. Doğruluk-ilişkisi (truth-relation) terimi de Whitehead'de teknik bir terimdir. Bu uygunluğun dereceleri bakımında Doğruluk, üç türlü doğruluk-ilişkisi sergiler. Tek bir Doğruluk değil, çeşitli derece ve biçimleri olan genel bir nitelik olarak doğruluk hakkında konuşmaktayız.[606] Doğruluğun çeşitli derece ve biçimlerde olması "uygunluk" durumunun az veya çok olmasından kaynaklanmaktadır.[607] Görünüşün Gerçeklik'e olan ilişkisinde doğruluk-ilişkisi nasıl ortaya çıkmaktadır? Doğruluk-ilişkisi (truth-relation) iki bileşik olgu, aynı örneğe (pattern) katılırsa ortaya çıkmaktadır. Öyleyse, doğruluk-ilişkisi devam ettiği sürece bu olgulardan biriyle ilgili bilgi, diğer olgu hakkındaki bilgiyi içermektedir. Aynı zamanda tecrübede gerçekleşen doğruluk-ilişkisi, Görünüş'ün bazı unsurlarını içermektedir.[608] Buna göre Whitehead, bir bil-fiil varlık hakkında konuştuğumuzda, başka bil-fiil bilginin varlığını da kabul etmektedir. Bu ilişki, varsayımsal değil, olgusaldır.

Üç türlü dediğimiz doğruluk-ilişkisinin birincisine göre, önermeler ve duyu algıları arasında bulunan ilişki anlatılır. Bu doğruluk ilişkisine göre, bir önermenin

[602] JOHNSON, "The Meaning of Civilization", s. 6; WINCHESTER, a.g.m., s. 211
[603] RS, s. 320
[604] RS, s. 321
[605] RS, s. 322
[606] HALL, a.g.e., s. 82-83
[607] AI, s. 241
[608] AI, s. 242

göndermede bulunduğu şey bu önermenin işaret ettiği niteliğe sahip olduğu zaman, bu önerme doğrudur.[609]

Whitehead'e göre doğru bir önerme ve doğru bir duyu algısının durumunu tanımlayan doğruluk-ilişkisi, sadece doğruluk-ilişkisinin bir türü değildir. Nitekim doğruluk alanında birçok doğruluk türleri bulunmaktadır.[610]

Whitehead, "yargı" yerine "önermeler" kelimesini kullanır. Sebebi ise, yargının önermeden daha dar anlamda kullanılması düşüncesidir. Düşüncede kabul edilen herhangi bir önerme hissedilen ve bir hissi oluşturandır. Ancak bu hislerden sadece bazıları yargılardır. Kant'ın "önermelerin gerçekleşmesinde yargı en azından tamamlayıcı parçadır ve bu yüzden bilinçtir,"[611] derken, Whitehead, daha genel anlamda "yargı" terimini, komparatif hisler arasında yer alan üç türe işaret ettiğini söyler. Bu hislerin her birinde yer alan veriler (datum) nesneleşmiş topluluk ile mantıksal sujelerin topluluğu meydana getirdiği önerme arasında temel bir zıtlıktır.[612] Yargı işlerin durumu yani somutlaştırılmış topluluk (nexus) ile işlerin durumuyla ilgili hipotez (önerme) arasında "hissedilen" bir zıtlık vardır. Yargıyla ilgili bu üç tür "evet formu" (affirmative), hayır formu, olumsuzlama ve "suspense-form" yani kesin olmama türleridir. Bu yüzden Whitehead'in yargılar dediği şey, Kant'ın anlak yargıları dediği şeye, bilişsel olanlara uyan hislerdir ya da yargılar "belirlenmiş kavramlara dayanır".[613]

Kant'ın beğeni yargıları ya da yargılar sadece kesin olmayan (indeterminate) kavramlara dayandığı için, Whitehead onların uygun düştükleri hisleri önermesel, sadece yargıyı içermeyen önermeler olarak kabul edecektir. Shaviro'ya göre Kant, önermelerden ziyade beğeni yargısına işaret etse de, Whitehead ile bazı noktalarda uyuşmaktadır. Whitehead de Kant gibi estetik yargıların "doğru ve yanlış belirlenimlerde" bulunmadığını söyler. Bunun sebebi ise güzellik yargısının kognitif olmaktan ziyade duyuşsal olmasıdır. Daha açık bir ifadeyle böyle bir yargı, "objektif bilgiden yoksun tamamen hissetmedir."[614] Bu anlamda doğruluk, estetik alanda farklı

[609] JOHNSON, "Truth, Beauty and Goodness in the Philosophy of A. N. Whitehead", s. 15
[610] JOHNSON, "Truth, Beauty and Goodness in the Philosophy of A. N. Whitehead", s. 16
[611] PR, s. 184
[612] PR, s. 270
[613] PR, s. 187
[614] Steven SHAVIRO, **Without Criteria: Kant, Whitehead, Deleuze, and Aesthetics (Technologies of Lived Abstraction)**, MIT Press 2009, 2. not, 3–4

bir kaynağa gönderimde bulunurken, önerme olarak tek bir alanla sınırlandırılmaktan kurtulmaktadır.

Doğruluk-ilişkisinin ikincisine göre, bir kişinin duyu tecrübesi olması gereken normal işleyiş düzeyinde, yani normal bir çevrede ise, doğruluk-ilişkisi ortaya çıkar. Bu doğruluk-ilişkisi, birinci doğruluk-ilişkisinden daha dolaylıdır. İkinci tür doğruluk-ilişkisi, Görünüş ve Gerçeklik arasında sergilenir.[615] Mesela, aynı türe ait bütün sağlıklı hayvanlar, ortak belli algı (perception) özelliklerine sahiptir.[616] Bu hayvanlar ve durumlar karşısında hep aynı tepki ve davranış biçimini sergilerler. Onlardan herhangi bir farklı davranış bekleyemeyiz. Üçüncü doğruluk-ilişkisi, bu ikinci doğruluk-ilişkisinden daha muğlâk ve daha dolaylı bir doğruluk-ilişkisidir. Bu doğruluk-ilişkisinde görünüş ve gerçeklik arasında doğrudan kozal bir ilişki yoktur. Bunun temelinde, subjektif formun duygusal tepkisi yer alır.[617] Bu üç türden herhangi bir doğruluk-ilişkisinde, bir ayrımın varlığı açıktır. Ayrım, Gerçeklik ile Görünüşün bil-fiil durumunda belirmektedir. Gerçeklik, "geçmiş"te işlev görürken Görünüş ise "şimdi"de algılanmaktadır.[618]

Doğruluk, karşılıklı ilişkide ve karşıda olana göre gerçeklik kazanır. Mesela, "medeni insana özgü olan incelik (fineness), kendisine ve başkalarına karşı dürüstlüğü/doğruluğu gerektirir." Doğruluk-ilişkisinde, doğruluk kişinin kendisinde başlamaktadır. Literal anlama yakın bu yorumlama biçimi, sadece bir bilme edimi değildir. Kişi olarak ben'in kendisine karşı doğruluğu bir bilgi durumu var etmesiyse, doğrudan bir başkasının varlığının bilgisini de var edecektir. Bu bir somutlaşma sürecidir. Doğruluk sadece sözlük anlamında telaffuz edilen bir laf olmaktan uzak bir gerçekliktir. Mesela, bilimsel araştırmalardaki hipotezlere bakarsak, buralarda, hipotezler bu açılardan eksik olarak formüle edilir. Fakat bilimin hipotezleri nihai durağan nokta değildir. Aksine bu, kişilerin ve şeylerin kesin bilgisinin elde edilmesiyle tüm sürecin yaratıcı bir aşamasıdır. Whitehead "serüven" ruhunu savunduğu için, onun mutlak doğru olduğunu kabul ettiği söylenemez. Nitekim ona göre hiçbir ifade nihai doğru olamaz, çünkü dünya, hayatın bütün alanları sürekli

[615] JOHNSON, "Truth, Beauty and Goodness in the Philosophy of A. N. Whitehead", s. 16
[616] HALL, a.g.e., s. 83
[617] JOHNSON, "Truth, Beauty and Goodness in the Philosophy of A. N. Whitehead", s. 16
[618] AI, s. 247

değişiyor, yeni veriler ortaya çıkıyor. Aynı zamanda, daima çatışan fikirlerin var olduğunu gösteriyor. Çatışan fikirler ne tamamen doğru ne de tamamen yanlıştır.[619]

Doğruluğa yönelik bir çaba, evrenin "Güzellik amacına" hizmet eder, fakat "doğruluğu kısmi olarak bilmek, Evreni bozmak" demektir. Mesela, "küçük bir doğruluk büyük bir kötülüğün babası olabilir."[620] Bu yüzden mutlak doğruluğun olmadığı, doğruluğun değişebildiği vurgulayan Whitehead, doğruluk'un tam ve zamanında olması gerektiğini savunmaktadır.

4. 2. 2. Güzellik (Beauty)

Whitehead'in felsefesi şu kısa cümlede özetlenebilir. "Evrenin gaye ve nizamı (teleolojisi) Güzelliğin üretimine yönlendirilmiştir."[621] Bu onun alanlar arasındaki bağlantısallığının en açık ifadesidir. Buna göre de estetik, süreç etik'inden ayrı değerlendirilemez. Başlangıç olarak evren güzelliğin üretim yeri olarak onaylanınca, evren, bir bütün olarak Güzel midir? sorusu kendi içinde zıtlıkları barındırması açısından problemlidir. Bildiğimiz kadarıyla bütün zıtlıklar, evrenin içinde mevcuttur. Zıtlıklar evreni, aynı zamanda birliğe de sahiptir. Fizikçiler, maddenin birbirine benzer çeşitlerini, ortak kanunlarını, hatta en uzak göksel cisimlerle ilgili olanları bile keşfediyorlar. Whitehead buna "cosmic epoch" diyordu.[622] Bu durumda estetik alanı imleyen güzellik nedir? sorusu genel bir yaklaşımı zorunlu kılacaktır.

Güzellik, "bir tecrübe durumundaki çeşitli unsurların karşılıklı uygunluğudur (adaptation)".[623] Bu tanımda üç farklı kavram öne çıkmaktadır. Bir tecrübe durumu, çeşitli unsurlar ve karşılıklı uygunluk ya da uyarlama (adaptation). Güzellik kendi somutlaşma sürecini bir bil-fiil durumda bulan bir niteliktir ve bir tecrübe durumudur. Çeşitli unsurlar ise güzelliğin görünür olmasındaki parçaları tanımlar. Hartshorne'un ifadesiyle şayet "Güzellik var olacaksa, benzerlik ve farklılık, aynılık ve zıtlık arasında bir dengenin var"[624] olması gereklidir. Güzellik tek bir şeyin ya da parçanın sonucu, ürünü değildir. Güzellik bir tecrübe durumudur. Bu tecrübe

[619] WPC, s. 6
[620] AI, s. 243
[621] AI, s. 265
[622] Charles HARTSHORNE, **Man's Vision Of God and the Logic of Theism,** Hamden, Connecticut: Archon Books 1964, s. 213
[623] AI, s. 252
[624] HARTSHORNE, a.g.e., s. 212

durumunda güzellik, birçok unsurun karşılıklı/ortak uyarlamasıyla ortaya çıkar. Güzelliğin kendi nesneleştirmesini öncelikle bil-fiil durumlarda (actual occasions) bulması yüzünden güzellik, nitelikseldir. Onun niteliğinden dolayı ya da onun bir nitelik olmasından dolayı hem güzellik hem de güzelin biçimlerinde dereceler söz konusudur.[625] Onun ortaya çıkmasının birinci basamağı birliği ve çokluğu, zıtlığı ve benzerliği bir arada tutacak, birçok şeyi gerekli kılar. Uyum, güzellik için zorunlu şarttır. "Uyum bir amacı imler"[626] Uyumun amacı nedir?

Tanımlamanın belirleyici son vurgusu olan uygunluk (adaptation) ise bir amaca işaret eder. Böylece de güzellik, ancak 'uygunluğun' amacı tahlil edilebildiğinde tanımlanabilir. Bu amacın da iki boyutu vardır. Birincisi, çeşitli kavrayışlar (prehensions) arasında karşılıklı engellemenin var olmamasıdır. Burada subjektif formun yoğunluğu, çeşitli kavrayışların objektif muhtevalarından doğar ve birbirlerini engellemezler. Bu güzelliğin küçük bir biçimidir. Whitehead buna "minor form" diyor. Bu durumda subjektif formun değişik yoğunluk durumları çeşitli kavrayışların objektif içeriklerinden doğar, bu da başka yeni bir durumu gerekli kılar. Bu durum gerçekleştirilirse, herhangi bir çatışma ve bayağılığın olmadığı anlamda güzelliğin dar biçimiyle, yani minor formuyla karşılaşırız.[627]

İkincisi ise güzelliğin daha büyük bir biçimini tanımlar. Whitehead'in "major form" dediği bu biçim, birinci biçimi varsayar. Bu güzellik biçiminde parçalar, bütüne, bütün de "parçaların his yoğunluğuna katkı yapar."[628] Birinci güzellik biçimini önceden varsayan daha büyük/geniş güzellik biçimi söz konusudur. İkinci anlamdaki güzellik biçimi, birincisine şartlı bir eklemede bulunur. Yukarıda çeşitli kavrayışların bir araya gelmesi söz konusuydu. İşte bu bir araya gelmede yeni karşıtlar ortaya çıkar. Bu karşıtlar yeni uyumlu hisleri ortaya çıkarır. Bu ortaya çıkma, ayrı ayrı duran hislerin bir araya gelmelerini sağlar. Buna göre tek his yoğunluğu yeni bir uyumluluk durumu için yeterli değildir. Burada karşılıklı bir ilişki öne çıkarılmaktadır:

"Böylece her bir parça bütünün yoğun hissine katkı yaparken, bütün de her bir parçanın hislerinin yoğunluğuna katkı yapar. Bu yüzden de bu kavrayışların

[625] AI, s. 252
[626] AI, s. 252
[627] AI, s. 252
[628] AI, s. 252

subjektif formları hem ayrı ayrı hem de ortak olarak birbirine zıt örneklerde iç içe geçirilmiştir/birlikte örülmüştür. Diğer bir ifadeyle güzelliğin yetkinliği Uyumun yetkinliği olarak tanımlanmıştır ve Uyumun yetkinliği ayrıntılı ve son sentezde subjektif forma göre tanımlanmıştır. Yine subjektif formun yetkinliği "güç"e göre tanımlanmıştır. Burada güçten kastedilen anlam iki etkene sahiptir, yani büyüklük olan verimli/etkili bir zıtlık/karşıtlık ile detay çeşitliliği ve niteliksel çeşitliliğe başvurmaksızın karşılaştırmalı bir önemlilik olan uygun bir yoğunluk. Ancak uygun yoğunluğun azami derecesi nihayetinde büyüklüğe bağlıdır."[629]

Bu güzellik tanımlaması Platon ve Plotinus arasındaki parça-bütünlük tartışmasını tekrarlamakta ve Plâtoncu görünmektedir. Güzellik yetkinliğe birçok şeyin (zıt) varlığında, bir uyum yetkinliği olarak gerçekleşiyor. Burada önemli nokta parça-bütün ilişkisinde bütünü oluşturan parçaların bütün diye adlandırılan şeyin ilk tanımlamasından uzak çok değişik parçalardan oluşmasıdır. Buna göre güzellik birbirine benzer parçalardan oluşmuyor. Uyum, daha genel anlamda ve sınırlanmadan kullanılmalıdır. Burada uyum (harmony) kavramıyla ileri sürülen şey, sadece dünyanın uyumu, yani çeşitlikte birlik anlamında olmayacağı gibi (tam olarak farkına varılamamış, elektrondan kozmosa, en azından duyumsanana, tüm tikellerin varlığını içeren dünyanın uyumu), aynı zamanda gerçekte insan gözlemiyle bile paylaşacak her hangi bir uyumun var olmayacağıdır. Biz, benliğin içeriğiyle ilgili kesin bir değişiklik gördüğümüzde, tam da orada, hem birlik hem de zıtlığı bir arada buluruz. Hayvanlar "ikincil kişilikler" olduklarından büyüleyicidirler; elektronlar daha alt kişilikler olarak bulanık bir şekilde tasavvur edildiklerinden büyüleyicidirler; kahramanlar süper kişilikler olduklarından büyüleyicidirler; kutsal kişiler süper-süper kişilikler olduklarından büyüleyicidirler; "Tabiat," düşünceleri hem bize benzer hem de bizden başka olan esrarengiz süper zihin olduğu için büyüleyicidirler. Şairler, çözümlemelerden ziyade estetik problemleri ortaya çıkardıkları için nesneleri kişileştirirler. Ancak burada bir zorluk söz konusudur; insandan başka kişilik dizileri insan diliyle uygun bir şekilde ifade edilemez ya da kolaylıkla bilim tarafından, az çok ortak duyuyla, araştırılamaz.[630]

[629] AI, s. 252-253
[630] HARTSHORNE, a.g.e., s. 215

Güzellik, uyumun yetkinliğine göre tanımlanırken, uyumun yetkinliği "subjektif formun yetkinliği"ne, subjektif formun yetkinliği de "güç"e göre tanımlanıyor. Burada güç, birbiriyle bağlantılı iki etmene sahiptir. Biri etkileyici zıtlıktaki ayrıntı, yani kapsamlılık, diğeri ise tam bir yoğunluk, yeni niteleyici çeşitliliğe başvuruda bulunmaksızın karşılaştırmalı büyüklük. Bu ikinci durum kapsamlılığa bağlıdır.

Whitehead Güzellik (Beauty) ve Güzel (Beautiful) arasında ayrım yapmaktadır. Güzellik (Beauty), yukarıda da ifade edildiği gibi bir tecrübe durumundaki birbirinden farklı birçok unsurun karşılıklı adaptasyonudur. Buna karşılık, Güzel (Beautiful) tecrübenin nihai uyumlu sentezine katkı sağlayan objektif içeriğin kısımlarıdır.[631] Güzel'i ifade eden bu kısımlar, aslında Güzellik'in ortaya çıkmasını sağlayan bir tecrübe durumundaki birbirinden farklı unsurlardır. Bu Tamamen evrendeki gerçek şeylerden oluşan bil-fiil durumlarda gerçekleşen güzellik. Bununla "durumun" objektif içeriğiyle ilgili bazı parçaların, bu parçaların, bütün durumun subjektif formunun yetkinliğine uyumlu katkısı yüzünden/sebebiyle güzel diye adlandırılabilir. Burada güzel daha çok "beautiful" terimiyle kavranabilir.

"Bir durumda gerçekleşen güzellik hem o durumu hem de durumun doğallığını meydana getiren objektif içeriğe bağlıdır."[632] Diğer bir ifadeyle güzellik, "özünde olan bir istidat" anlamına gelir.[633] Buna göre de "objektif içeriğin parçaları dolaylı anlamda güzeldir (beautiful)."[634] Whitehead güzellik terimiyle genelde "sosyal oluşumun önceden varsayılabileceği bir tür objektif çevrenin ve adı geçen algılayan durumlardan olması beklenebilen bir tür özgünlüğün önceden varsayımını"[635] kasteder. Burada güzellik kavramının iki anlamı öne çıkmaktadır. Birincisi, Evrende tamamen gerçek şeyler olan bilfiil durumlarda gerçekleşen Güzelliktir. İkincisi ise daha çok Güzel kavramının bir tanımı olarak düşünülen Güzelliktir.[636] Diğer bir ifadeyle Güzellik temel anlamda tamamlanmış bir durumun gerçekleşmesini ifade eder, diğer yönüyle Güzellik analizle keşfedilebilir bir durumun unsurlarıyla ilgilidir. Bu anlamda Güzellik, "en uygun objektif çevreyi ve

[631] HALL, a.g.e., s. 85
[632] AI, s. 255
[633] AI, s. 256
[634] AI, s. 255
[635] AI, s. 256
[636] AI, s. 255

en uygun subjektif tepkiyi" gerektirir.[637] Mesela, verili bir zamanda verili bir şehirde sanatçılar, ya da modern dünyanın kültürlü insanları veya insanlığın ayaktakımı üzerine düşünebiliriz. Ancak tüm bu durumlarda onun anlamı açısında "güzellik, algılayan durumda bir veri olarak işlev gördüğünde Güzelliğin gelişimi için özünde bir istidat anlamına gelir."[638]

Bir var olanı algılarken algılanan o şeyin bir veri olarak işlev görmesi ancak içsel bir yetenekle "güzel" olarak ortaya çıkar. Güzellik ile yetkinlik arasındaki bağ kaçınılmazdır. "Yetkinliği azaltan yasaklamadır, kötülüğün ortaya çıktığı engelleme biçimi estetik tahripkârlık/yıkıcılık olarak adlandırılabilir. Estetik tahripkârlık subjektif formda pozitif bir tamamlayıcı parçadır (unsurdur) ve yetkinlik ile bağdaşmazdır. Estetik tahripkârlığın subjektif tecrübesi "uyumsuz his" olarak adlandırılacaktır. Böyle bir his algılanan durumun subjektif formunda bir etmendir."[639]

"Bütün gerçekleştirme (biçimleri) sonludur ve bütün yetkinliklerin sonsuz olan hiçbir biçimi yoktur. Farklı biçimlerdeki yetkinlik örnekleri kendi aralarında uygunsuzdur… Uygunsuzluğun değeri yetkin olmayış durumlarının iyi taraflarına bir övgüdür."[640]

Uyumsuzluğun değeri nerede görülür? Daha açık bir ifadeyle "uyumsuzluk" ile "değer" bir arada nasıl görünürdür?

İlerlemenin doğasında "büyük yetkinlik ideali"[641] kavramı yer almaktadır. Büyük yetkinlik ideali tek bir yerin taşıyıcısı değildir. İlerleme çabası içinde olmanın doğallığı içinde, varolan ya da varolmuş olan medeniyetlerin üretmiş olduğu fikirler, bu yönde ilerlemeye çalışanlar için hazırlanmış yeniden okumayı bekleyen dosya işlevi görür. "Yetkinlik ideali" hayatı kuşatan ve insanın 'toplayıcılığını' en yalın örnekleri de dâhil tüm tecrübelerini içine alan bir çabayı betimler. Yetkinlik kendini var ettikten sonra, tekrara düştüğü anda "yenilik" olmaktan uzak kalır. Whitehead'e göre Grekler bunun örneğini verir. Grek medeniyetinde yetkinlik gerçekleştirilince,

[637] HALL, a.g.e., s. 85
[638] AI, s. 256
[639] AI, s. 256
[640] AI, s. 257
[641] AI, s. 257

bu gerçekleşmenin kendisiyle sınırlı kalmasıyla "ilham kaynağında ortadan kaybolmuştu."[642]

Whitehead'e göre yeni bir canlanma artık içeriden gerçekleşmiyor. "Barbarların kışkırtıcı saldırıları ve iki yeni din, Hıristiyanlık ve İslam'ın (Mahometanism) doğuşu"[643] gerçekleşmemiş olsaydı, "Akdeniz medeniyetinin kaderinin ne olacağını hayal edemeyecektik." Çünkü Grek ruhunun uzantısı "serüven ruhundan yoksun" bir tekrar yaşıyordu.[644] Bir tecrübe örneği olarak "tekrar" insan yetkinsizliğini ortaya çıkarır ve yokluğa götürür. Medeniyet tarihi açısından örnekler Grek'le sınırlı değildir. "Mükemmellik bile belirsiz bir tekrarın sıkıntısını taşıyamaz."[645] Whitehead, tekrarın bu sıkıntısından kurtarıcı güç olarak ve aynı zamanda yeni yetkinlik arayışları için gerekli olan şeyin "serüven" duygusu olduğunu söyler.[646] Bu duygu salt bilme ve "öğrenmeyi" aşan bir şeyi gerekli kılmaktadır. Bu nasıl gerçekleşecektir? "özgünlük, yani kararın orijinalitesi," diyor Whitehead, "her bir bil-fiil durumun özüne aittir."[647] Durağanlık, tekrar ve yenilik heyecanı gibi birbirini var eden tüm bu nitelikler ya da eylem biçimleri her bil-fiil durumda var olan özle ilgilidir. Bu bireyselliğin, diğer bir ifadeyle diğer tüm varolanlardan farklı olmanın temelidir.

"Mükemmellik aşamasında yaratıcı ruhun korunması," mükemmellik düzeyinde "o mükemmelliğe uygun düşmeyen ya da onunla uyumsuzluk göstermeyen tüm varsayımların açıklanması gerekir. Batı düşüncesi için Hıristiyanlığın "yeni ideallerle" hayata dâhil olması mevcut yapıyı daha ileri götürecek her düşünce ve o düşüncenin eylemine açık olmalıdır. "Yeni tanımlayıcı bir ayrıcı özellikten doğan yeni bir toplum ideali sürüldüğü" için insanlığın sosyal hayatı bunu kabul etti.[648]

---

[642] AI, s. 257
[643] AI, s. 257-258
[644] AI, s. 257-258
[645] AI, s. 258
[646] AI, s. 258
[647] AI, s. 258
[648] AI, s. 259

"Tahripkârlık/yok etme tecrübesi" bu öğreti göz önüne alınınca kendi özünde kötü olmaktadır. Kötülüğün anlamı da yok etme/yıkma demektir. Böyle bir sınırlama fazla basitleştiricidir, Whitehead'e göre.[649]

Mükemmellik ideali bir güzellik ve onu yok etme kötülük ise, bu durumda Güzellik ile kötülük birbirinden ayrı ele alınmayacaktır. "Güzellik ile kötülüğün birbirine karıştırılması" diyor Whitehead, "üç metafizik ilkenin ortak etkisinden doğmaktadır"[650] a- Tüm gerçekleş(tir)meler sonludur. b- Sonluluk alternatif imkânın dışlanmasını gerektirir. c- Zihinsel işlev görme, fiziksel anlamanın/farkında olmanın tamlığının dışında bırakılan yerinde olmanın alternatiflere uygun olan subjektif formlar farkında olmaya dâhil edilir.[651]

Burada öne sürülen geleneksel öğreti her bir uyumu bozan ve yıkan fikrin kötü olduğu düşüncesine itirazdır. Tarihsel tecrübe açısından bilebildiğimiz kadarıyla "yeni durum doğduğu fiili/gerçek dünyadaki temel uyumsuzlukla çatışmaktadır."[652] Bunun insanlık açısından olumlu yönü, "tekrar çemberi"nden kurtulmanın tek çıkış yolu olmasıdır. Geçmişten gelerek varolmaya devam eden şey, güzelin alanı içinde yer alınca, yeni olarak meydana gelen her tecrübe alanı içindeki kabul ettirme biçim ve uygulamaları da "tahrip edici" bir tanımlamaya yönelmiş olacaktır.

Bir eseri dikkate alarak uygun ve uyumsuzluk üzerine konuştuğumuzda, uyum da, uyumsuzluk da "hissedilebilir" bir şey olarak görünür. Uyum ya da uyumsuzluk Mantık'ın alanının dışına çıkar. Anahtar kavram burada, "bireyin kavrayışının anlağıdır."[653] Ne demektir bu? Whitehead'e göre bu, "her bir objektif faktörünün kendisine özgünlüğüyle bireysel o olarak hissetmesidir."[654] "O olarak bir objenin duygusal önemi, sunulduğu andaki niteliksel özelliklerinden arındırılmış biçimde, insan doğasındaki güçlü güçlerden biridir."[655] İnsanla hayvanda ortak olan bu güç, bir farkla ortaya çıkar: bu da haz alma duygusudur. İnsan o olarak bir nesneyi haz almak için ararken/görürken hayvan aradığı şeyin o olduğunu anlamak için uğraşır. 'O' olarak şey, o olmaklığını bireysel tecrübede var edebilir. Çeşitli kavrayış

[649] AI, s. 259
[650] AI, s. 259
[651] AI, s. 259
[652] AI, s. 259
[653] AI, s. 261-262
[654] AI, s. 262
[655] AI, s. 262

biçimlerinde ortaya çıkan yeni nitelikler, niteliklerini korurken, 'o' olarak özgün nitelikler farklı biçimlerde kendilerini göstermeye devam ederler. Bu tedrici bir eliminasyon sürecini gösterir. Buna göre Görünüş'te o, kendi sürekli özelliğiyle o olarak sonsuzca kavranmaya devam etmektedir. Diğer bir ifadeyle şimdiki o, yani nesne, kendisi olmasını veren onun devamıdır.[656]

"Tecrübenin gücü… kayda değer tikellerden oluşan ayrıntının temeline dayanmaktadır."[657]

Çok az sayıda bireysel şeyden görünüş kendini sergiler ve dünyayı da dünyadan aldığı unsurlara göre "yorumlar." Bu tecrübe gücünü önemli bireysel objelerin kendilerini tekrarlamasından alırken, elde ettiği tecrübeyi de bu objelerin önemliliğinin arttırılmasına dâhil eder. Yani var olanlardan alınan tecrübe, yine olana eklenerek yeni tecrübenin imkânı yaratılmış olur. Talihli bir tecrübe (fortunate experience) böyle okunabilir.[658] Uyum, burada geçmişte olanın tekrarı ile şimdi de olanın varlığında ortaya çıkan hazza dönüşüyor. "Bu hazdaki unsur geleceğin uyum için temellerini sağlamlaştıran (artıran) bir sezgidir ki, bu gelecek sezgisi yok olmaz. Bu onun objektif ölümsüzlüğünden dolayı böyledir. O bir yerdedir. Buna göre uyumun ilkelerinin arttığı yer ve zamanda yıkım/tahripkârlık mevcut değildir. Yani gelenin gelecekteki imkânının geçmişle bağlılığı kabul edilince, yıkım yok olacaktır.[659]

Tecrübe sadece uyuma mı bağlıdır? Hayır. "Uyum olmaksızın yoğun bir tecrübe varolabilir."[660] Uyum olmaksızın yoğun tecrübe olayında bireysel objelerin önemli özelliklerinin tahrip edici özelliği vardır. Böyle bir tahrip ediciliğin doğrudan hissi ve gelecek için yıkım ya da zayıflık verisi belirginleşir. Uyum ayrıntılı bir şekilde bireysel önemin korunmasıyla sarmalanmıştır ve uyumsuzluk onun tahrip ediciliğinden oluşur. Uyumsuzlukta daima bir düş kırıklığı (frustration) söz konusudur."[661]

---

[656] AI, s. 262-263
[657] AI, s. 263
[658] AI, s. 263
[659] AI, s. 263
[660] AI, s. 263
[661] AI, s. 263

Ancak dünyada, yeterli bir biçimde dengelenmemiş görünen bir zıtlık mevcuttur. Bu zıtlık, canlı zihin ile ölü madde arasındaki zıtlıktır. Diğer bir ifadeyle bu, hisseden, duyan hafızaya sahip olan ve arzulayan ile tamamen bu özelliklerden yoksun olan şeyler arasında var olan bir zıtlıktır. Bu durumda canlı ile ölü, yani hisse sahip olan ile hiçbir şeye sahip olmayan arasında var olan böyle bir zıtlık, güzel olarak tanımlanamaz. Böyle bir zıtlık var olan bir şeyle yokluk, yani salt varlık ile nitelikten yoksun olma arasındaki bir zıtlıktır; hâlbuki güzel olarak tanımlanan şeyler arasındaki zıtlıklar, yaygın bir şekilde olumlu niteliklere ayrılmış şeyler arasındaki zıtlıklardır. Kırmızı, yeşilin zıddıdır, yeşil ile yeşil olmayan olarak değil, fakat uzak aralıklarla birbirinden ayrılmış bir başkası ile tek olumlu bir nitelik olarak yeşilin zıddıdır. Ancak hisse, zihne ve iradeye zıt olan hiçbir olumlu nitelik yoktur. Herkes, katı cisimlerin, sıvıların ve zihnin yokluğunu gösteren benzer şeylerden oluşan inorganik âlemi gösterebilir; bilimin bulguları da bütün bu şeyleri ortaya koyar. Atomlar, moleküller, kristaller, elektronlar gerçekte daha yüksek canlılarla mukayese edilince basit maddeler olarak görünür. Ancak basitlik, olumlu (pozitif) bir nitelik değildir. Basitlik (gösterişsizlik) sadece karışıklığın düşük bir derecesi demektir ve buradan hareketle genelde zihne, hisse ve iradeye değil, zihnin, hissin ve iradenin karışık (kompleks) şekillerine zıttır.[662]

Güzellik metafizik yorumlamadan uzak değildir. Metafizik yorumlama, dünyayı yorumlayış sistemi demektir. Tanrı'da değişimin ve cüzlerinin varlığının inkâr edilmesi, Tanrı'yı sadece kendi içinde zıtlıktan ve güzellikten yoksun bırakmaz, aynı zamanda onu birlikten ve dünya ile olan ilişkisindeki güzellikten de yoksun bırakır. Zira bu ilişki güzel olarak adlandırılacaksa, o zaman, yaratıcı ve yaratık arasındaki sonsuz zıtlığa rağmen, noksansız derin bir benzerlik de var olmalıdır.[663] *A Common Faith*'de John Dewey'in ifadesiyle "İnsanoğlunun adalet, bilgi veya güzellik adına gayretleri, suçlulara insanca davranıldığı, hiçbir kölelik ve serfliğin olmadığı, bütün gerçek ve doğruların keşfedildiği ve sahip olunduğu ve bütün güzelliklerin gerçeklik formunda gösterildiği doğaüstü bir yerin varlığına olan garantisine bağlanmış gibidir."[664] Medeniyetin tanımlayıcı niteliği olarak Güzellik, "toplumsal bir grubun yaratıcı sanatçılarının ifadesinde olduğu kadar bir toplumdaki

[662] HARTSHORNE, a.g.e., s. 214
[663] HARTSHORNE, a.g.e., s. 219
[664] HARTSHORNE, a.g.e., s. 212

bütün insanlar arasında uyumlu ilişkilerde gösterilmek zorundadır."[665] Nitekim Güzellik'in amacı, uyumun/harmoninin mükemmelliğidir.[666] Buna göre, Güzelliğin mükemmelliği, Harmoninin mükemmelliğidir; Harmoninin mükemmelliği ise Subjektif Form'un mükemmelliğidir.[667] Subjektif formun mükemmelliği ise tecrübe dengeli kompleks bir yapıya sahip olduğunda ortaya çıkmaktadır.[668]

Burada birbirleriyle karşılıklı ilişki içinde olan üç öğreti dikkate alınarak konuşulmalıdır. Birinci olarak; "kavrayışın objektif doyumu ile bu kavrayışın subjektif biçimi arasındaki karşılıklı ilişkidir. İkincisi, aynı durumdaki subjektif biçimler arasındaki ilişki, üçüncüsü ise, kavrayışın subjektif biçimi ile bir durumu kavrayışın subjektif amacındaki kendiliğindelik arasındaki karşılıklı ilişkidir. Bunları ayrıntılı bir şekilde ele almadan önce kısaca buradaki bazı kavramların anlamlarının hatırlanması gereklidir. Kavrayış kavramı, Whitehead'e göre, tecrübenin bütün özelliklerini içine alan bir kavramdır ve metafiziğinde şey arasındaki ilişkiyi kavramayı anlatır. Bu anlamda her kavrayış üç unsurdan ibarettir. Birincisi, kavrayan suje, yani kendi yapısında kavramayı somut bir unsur olarak bulunduran bil-fiil varlıktır. İkincisi, kavranan veri, üçüncüsü ise sujenin bu veriyi nasıl kavradığı ile ilgili subjektif biçimdir.[669] Kavrayışın iki ayrı biçimi vardır. Biri, pozitif kavrayışlar ya da hisler. Pozitif kavrayışta, sujenin gerçek içsel yapısına bir katkı söz konusudur. Bu katkı aynı zamanda bir gerçeğe veya bir ideale karşı tepkidir. Bu gerçek veya ideal, sürecin gelişmesinde aktif bir rol oynar. İkincisi ise negatif kavrayışlardır ya da hislerden arınmadır. Negatif kavrayışlar, sujenin birliğini oluşturan kavrayışların ilerleyen somutlaşma sürecinde sahip olduğu kendi verisini işlevsiz, tesirsiz olarak bırakır.[670] Negatif kavrayış sujenin içsel yapısına bir katkı sağlamaz. Negatif kavrayışta bir reddetme, pozitif kavrayışta ise benimseme söz konusudur.[671]

Evrendeki her niteleyici unsur, Subjektif formun (biçim) asli bir niteliğidir. Bu niteliklerle ilgili olarak da sonsuz sayıda subjektif formların imkânı söz konusudur. Subjektif kavrayış biçimi, bu kavrayışın objektif doyumundaki niteliksel

[665] HALL, a.g.e., s. 85
[666] HALL, a.g.e., s. 86
[667] AI, s. 252-253
[668] HALL, a.g.e., s. 86
[669] PR, s. 23; AI, s. 176
[670] PR, s. 23-24
[671] PR, s. 41

unsur tarafından kısmen dikte edilir. Bu da gerçekte ilk biçimlenmenin varlığını gösterir. Sanatı mümkün kılan da bu biçimlenmedir.[672] Whitehead'e göre bu biçimlenme öğretisi, objektif verinin doyumunun (muhtevasının) niteliksel yönüyle ilgilidir. Buna göre subjektif formun objektif veriye uyumlu olduğu daha genel ifadenin iki istisnasını ortaya çıkarır. İki istisna da, soyutlama kendi en üst sınırına ulaştığında ortaya çıkar. Bu soyutlamanın gerçekleşmesi durumunda bu biçimler, subjektif biçim niteliğini alamazlar. Soyutlamada ortaya çıkan şeyin insan özelliklerinin olmadığı noktada, subjektif biçim orada yoktur. Whitehead'in ifadesiyle "duygunun karesi yoktur."[673] Bu anlamda subjektif biçim (form), subjektif his durumunda dolaysız sujedir.[674]

İkincisi, oluşum sürecinde dolaysız (hâlihazır) durumun birliğini ifade eder. Subjektif formlar, subjektif bir durumun hissi olan sadece tek bir olguya (fact) yapılan katkılardır. Buna göre farklı kavrayışlar arasındaki subjektif formun dağılımı, bütüncül objektif verinin çeşitli parçalarından çıkarılan subjektif formun belirleyici kaynaklarına işarete eder.[675]

Üçüncü öğreti ise, sürecin nihai özerkliğini ifade eder. Uygunluk içerinde ortaya çıkmış olan subjektif formların senteziyle ilgili bu süreç verilerin önceden gelen olgusuyla yerleşik bir durumda değildir. Zira kendi sahip oldukları ayrı doğaları gereği bu veriler kendi sentezleri için herhangi düzenli bir ilkeyi taşımazlar."[676]

Whitehead'in medeniyet için gerekli olduğunu savunduğu Güzellik değeri, tecrübenin çeşitli alanlarının birbirleriyle olan içsel uygunluğudur. Bu yüzden Güzellik, Gerçekliğin çeşitli kısımlarının içsel-ilişkisi, aynı zamanda Görünüşün çeşitli kısımlarının içsel-ilişkisi ile ilgilidir. Bu yüzden tecrübenin her parçası güzel olabilir. Dolayısıyla Evrenin teleolojisi Güzellik eserine doğru yönelir.[677] Evrenin

[672] AI, s. 253
[673] AI, s. 254
[674] AI, s. 254
[675] AI, s. 254-255
[676] AI, s. 255
[677] AI, s. 265

dinamik süreci olan yaratıcılık amaçsız değildir. Bu oluş süreci güzelliğin elde edilmesidir.[678] Bu anlamda güzellik "Evren'in Eros'unun nihai hoşnutluğu"dur.[679]

Güzellik ve Doğruluk arasındaki ilişki nasıldır? Doğruluk Görünüşün Gerçekliğe uygunluğunu ifa ederken, Güzellik ise tecrübedeki farklı unsurların karşılıklı adaptasyonunu, uyumunu ifade etmektedir. Buna göre Doğruluk, mantıksal uygunluğu gerektiren bir uyumla ilgilenmektedir. Güzellik ise estetik uyumlulukla ilgilenmektedir. Ancak bu iki uyumluluk türü, Whitehead'in harmoni teorisini tamamlamaktadır. Bu teoriden hareketle Whitehead "Doğru Güzellik"i (Truthful Beauty) ortaya koymaktadır. Çünkü harmoninin tamlığındaki amaçlardan biri, Doğru Güzellik'teki amaçtır.[680] Eğer Görünüş ve Gerçeklik ilişkisinde Doğru Güzellik ortaya çıkarsa, o zaman Sanat'ın (Art) bir mükemmelliği var olur.[681] Medeniyetin tanımlayıcı nitelikleri Doğruluk ve Güzellik arasında böyle bir ilişki mevcuttur. "Doğru Güzellik" olarak ortaya çıkan bu ilişki ise medeniyetin bir diğer tanımlayıcı niteliği olan Sanat'a (Art) götürmektedir.

Tecrübe merkeze alınınca güzelliğin, "tecrübenin çeşitli biçimlerinin birbirlerini içsel onaylaması"[682] olarak tanımlarız. "Güzellik, Gerçekliğin değişik unsurlarının iç-ilişkileriyle ve Görünüşün değişik unsurlarının iç-ilişkileriyle ve Görünüşün Gerçeklikle ilişkileriyle ilgilidir. Bu yüzden tecrübenin her bir parçası güzel olabilir. Evrenin amaçlılığı (teleology) Güzelliğin üretilmesine yönlendirilmiştir."[683] Daha genel olarak bu sistem içinde kalarak konuştuğumuzda, güzel olarak adlandırdığımız ya da güzel olan şeyler (onlar her ne iseler) bir dereceye kadar kendi varlıklarıyla güzel olduklarını ortaya koyarlar. Başka açıdan bakarsak da güzel denilen şeyin güzelliğinin üstü örtülerek, Güzel olanın var ettiği şeylere engel koyulabilir. O her ne kadar bu anlamda güzel adını alsa da, ya da ona güzel desek de, bu çevrede o artık bir bütün olarak kötüdür.[684]

---

[678] Brian G. HENNING, **"A Whiteheadian Aesthetics of Morals: From the Metaphysics of Creativity to the Ethics of Creativity"**, Seminer: Center for Process Studies, Claremont, CA, August 2004, İnternet Erişim: http://www. ctr4process.org /publications/ Seminar Papers/27_2_Henning.pdf , (06.11.2010), s. 8
[679] AI, s. 11
[680] HALL, a.g.e., s. 87
[681] HALL, a.g.e., s. 88
[682] AI, s. 265
[683] AI, s. 265
[684] AI, s. 265

Whitehead'de Görünüş ve Gerçeklik "bir tecrübe durumunun objektif içeriğiyle ilgili" iki karşıt özelliktir. Görünüş ve Gerçeklik arasındaki "bölünme" tecrübenin bütününü kapsamaz.[685] Görünüş ve Gerçeklik tecrübede ortaya çıkan tek dikatomi değildir. Tecrübede aynı zamanda fiziksel ve zihinsel kavrayışların subjektif formları ve kavranan objeler de vardır. Bu zıtlık durumuyla mukayese edilirse Görünüş ve Gerçeklik metafizik açıdan temel olmaz".[686]

"Görünüş ve Gerçeklik arasındaki ayrım, her bir bil-fiil durumun kendini biçimlendirme (self-formasyon) süreci üzerine temellenir." Kabul edici ilk safhanın objektif içeriği gerçek reel dünyadır. Bu reel dünya alıcı durumunun vericisidir. Bu gerçeklik yaratıcı ilerlemenin başladığı gerçekliktir. Bu nokta yeni durumun için temel olgudur. Bu yeni durum, yeni yaratıcı durumdaki ahenk ve ahenksizliğiyle birlikte ortaya çıkar. Buna göre aslında gerçeklik olarak geçmişin failliğinden ayrı hiçbir şey var değildir. Bu geçmiş gerçeklik "objektif ölümsüzlüğünün işlevini uygulayarak" vardır. Çünkü bu uygulama o durum için bir an için gerçeklik olarak vardır. Burada kullanılan "gerçeklik terimi görünüşün zıttı bir anlamında kullanılmaktadır".[687]

Whitehead'e göre "her hangi bir durumda onu meydana getiren durumdan görünüşün nasıl ayrıldığını belirleyen hiçbir genel metafizik ilke yoktur. Gerçeklik ile görünüş arasındaki uyuşmazlıklar, adı geçen durumun çevresine hâkim olan sosyal düzen yapısıyla ilgilidir. Bu konuda sahip olduğumuz tüm bilgi, doğrudan ya da çıkarımsal boyutuyla, evrenle ilgili bu genel yaklaşıma bağlıdır".[688]

"Dönüştürülmüş algı Görünüşe aittir… Bütün Görünüşlerde dönüştürülmüşlüğün bir unsuru vardır".[689]

Duyu algısıyla ilgili söylenebilecek şey, onun içinde bulunduğu durumlara göre yaşadığı dönüşümün daha sonra maddesel işlevlerinde sergileyeceği duyusal niteleyici özelliğidir. İçinde bulunulan bölgelerin özellikleri, bu yaşanmış niteleyici özelliklerden bağımsız değildir, ayrıca bu aynı özellikler, kavrayışların subjektif formları tarafından da paylaşılır. Duyu-algının maruz kaldığı belirli bir estetik

[685] AI, s. 268
[686] AI, s. 268
[687] AI, s. 269
[688] AI, s. 270–271
[689] AI, s. 274

tutumun sebebi de bu noktadır. Yani objeyi tanımlayan duyu örneği kavrayışın subjektif formuna dâhil olur. Bu içeri girme, dâhil olmayla sanat mümkün olur. Buna göre "estetik tecrübe duyu algısına dayandığı sürece" vardır.[690]

"Saf idealden soyutlanarak algılanan duyu-algısı, asla insan tecrübesine girmez. Bu duygu algısına, daima sözde yorum denen şey eşlik eder. Bu "yorum", entelektüel düşüncenin (intellectual cogitation) herhangi bir ayrıntılı dizisinin zorunlu bir ürünü olarak görünmüyor. Biz, doğrudan tecrübemize sunulduğu şekliyle tözsel objeler dünyasını kabul ediyoruz. Alışkanlıklarımız, zihnimizin durumları, davranış biçimlerimiz bütün bunlar bu yorumu varsayarlar."[691] "Yakın geçmişin yakın geleceği, algılayan için çağdaş durumlar dizisi oluşturur. Aynı zamanda yakın geçmişin ve yakın geleceğin bu kavrayışları yoğun bir şekilde kendi sujelerinin tecrübelerinde etkilerini gösterirler."[692] Sonuç olarak, çağdaş dünya kendine özgü gerçekliğin değerinde değil, geçmişten türeyen gerçekliğin değerinde algılanır.[693] Geçmişten gelen miras, şimdiye katılır. Bu, şimdinin görünüşü olan duyu algısıdır.[694] Kısacası, "her bil-fiil durum, bir gerçeklik sürecidir."[695]

"Güzellik Doğruluk'tan daha kapsamlı ve daha temel bir kavramdır."[696] Niçin? Doğruluk'un iki anlamı dikkat çeker. Biri, sadece Görünüşün Gerçeklikle ilişkileriyle ilgilidir. İkinci anlamda ise doğruluk durumundaki uyumlama kavrayışı/kavramı Güzellik durumundaki uygunluktan/uyumdan daha dar anlamdadır. Çünkü doğruluk-ilişkisi, ortak şeydeki aynı faktörün oluşturduğu iki ilişkiyi gerektirir.[697]

Bir doğruluk-ilişkisi, zorunlu olarak güzel olmak zorunda değildir. Hatta nötr dahi olmayabilir, kötü olabilir. Böylece Güzellik tabiatı gereği kendini meşrulaştırmak gibi tek bir amaçla baş başa bırakılır. Evrendeki uyumsuzluk

[690] AI, s. 215-216
[691] AI, s. 217
[692] AI, s. 219
[693] AI, s. 219
[694] AI, s. 278
[695] AI, s. 219
[696] AI, s. 265
[697] AI, s. 265

Güzellik biçimlerinin bağdaşabilir olmasından değil, çeşitli olması gerçeğinden doğar.[698]

Whitehead "Yanlışlık, yıpratıcı ve aşındırıcıdır"[699] diyerek Doğruluk'un önemine vurgulamakla birlikte, Güzellik'in yayılması için Doğruluk'un gerekli olduğunu savunur.[700] Ancak "Güzellikten ayrı, doğruluk da ne iyi ne de kötüdür"[701]

4. 2. 3. Sanat (Art)

Whitehead'e göre sanat, Doğruluğun peşindedir, onun arayışındadır.[702] Aranan bu doğruluk biçimi ise, açık bilinç durumuna sunulan objelerin yanında bulunan arka planı aydınlığa çıkarmayla ilgilidir.[703] Sanat, hem Doğruluk hem de Güzellik değerini taşıyorsa mükemmellik sergilemektedir.[704]

Ayrıca Whitehead'e göre Sanatın, Doğruluk ve Güzellik amaçlarının yanı sıra İyilik olmak üzere üçüncü bir amacı daha bulunmaktadır. İyilik, gerçekliğin yapısına işaret eden bir niteliktir. Bu açıdan Whitehead "gerçek dünya güzel olduğu zaman, iyidir" demektedir.[705] Ancak şunun da altının çizilmesi gerekir: Sanat ve Güzellik özdeş değildir. Güzellik sanatın ulaşabileceği en üst görüntüdür. Whitehead'de iki ayrı sanat kavramıyla karşılaşırız. Birincisi, insanın sınırlarını aşan etkinliklere olaylardan ibarettir. Ki bu yüzden sanat, süreci gerektirir. İkincisi, İnsan etkinliği olarak sanat, normalde 'artistik' diye adlandırılan süreçlerden daha genel bir anlamı içerir. Whitehead'in sanat kavramı medeni bir toplumda sanatın genelliğiyle ilgili olarak bu iki yönü de açıklamalıdır[706]

Whitehead için Sanat hem 'hissetmeyle' hem de 'yapmayla' ilgilidir. Whitehead'de süreçle birlikte öne çıkan ben'in yaratıcılığı kavramı sanat adlandırmasını da içerir. İnsan tecrübe etme safhaları içinde en üst düzeye ulaştığında bilinç ve kavramlar devreye girer. İşte bu müdahaleyi içine alan ben'in yaratıcılık yeteneği sanat olarak adlandırılacaktır. Aynı şekilde ben'in içinde

---

[698] AI, s. 266
[699] AI, s. 266
[700] AI, s. 266
[701] AI, s. 267
[702] AI, s. 272
[703] AI, s. 270
[704] AI, s. 267
[705] AI, s. 268
[706] HALL, a.g.e., s. 82

bulunduğu çevrenin düzenlemesiyle ilgili yeteneği de sanat adını alır. Buna göre sanat tüm tecrübede fıtraten bulunan ben'in yaratıcılığının ifade ve tecrübesidir. Kültürel objelerin üretiminde sanat, Doğruluk, Güzellik ya da Doğruluğa dayalı Güzellik olarak nitelenir. Bu üretim medeni toplumun amacını belirler. Bu amaç Doğruluk ve Güzelliğin gerçekleşmesiyle kendi mükemmellik alanını yaratır. Bu yaratma, Doğruluk ve Güzelliğin 'kazanılan' bir tecrübe olmasındandır. Duyu algısının kesin olmayan doğruluğu Sanat'ın bir ürünüdür. Bu doğruluk tipi çevrenin bilimsel ve teknolojik kontrolü için temeldir. Soyut bir düzenlemenin Güzelliği de bir başka sanat ürünüdür. Birincisi daha az Güzellik ihtiva ederken, Doğruluk biçiminde daha az Doğruluğu ihtiva etmektedir. Ancak her biri toplumun amaçlarına hizmet etmek noktasında ortak bir özelliğe sahiptir. Bilimsel ve teknolojik etkinlikler ile Güzel Sanatların özgür biçimleri bir toplumun Doğruluğa dayalı Güzelliğe ulaşmasına görünebilir. Bilim ve teknoloji uyumlu bir birliktelik sağlayarak insanların Doğruluk ve Güzelliği kazanım çabalarında belirleyici tecrübelerdir.[707]

Sanat varolanı ortaya çıkarırken varolduğu varsayılanı da 'kendi alanı' içinde ortaya çıkarır. Sanat bunu en açık şekilde estetik önermeler ve dini önermeler de gösterebilir. Çünkü sanatın, diğer bir amacı Güzellik'tir. Sanatın 'amaçsal adaptasyonu', Güzellik'te karşılıklı adaptasyon olarak amacın gerçekleşmesine yönelmektedir.[708]

Ayrıca Whitehead "insan sanatı" ile genel Sanat (Art) kavramı arasında bir ayrım yapmaktadır. Onan göre "insan sanatı", yapaylık (artificiality), sonluluk/sınırlılık (finiteness) ve bilinçlilik (consciousness) olarak üç spesifik özelliği ile Sanat'tan (Art) ayrılmaktadır.[709] Whithead'e göre medeniyete yaptığı hizmet açısından "insan sanatı" anlamında sanatın değeri, onun yapaylığı (artificiality) ve sınırlılığına (finiteness) dayanmaktadır.[710] Whitehead bunu şöyle ifade etmektedir: "Sanat eseri, sınırlı bir yaratıcı çabanın (finite creative effort) ürününe işaret etmesiyle tabiatın bir parçasıdır. Bu yüzden sanat, insanlığın anlamını yüceltir."[711] Buradan hareketle "sanat, tabiatın eğitimidir. Bu yüzden, en genel

[707] HALL, a.g.e., s. 82
[708] HALL, a.g.e., s. 85
[709] HALL, a.g.e., s. 91
[710] AI, s. 270
[711] AI, s. 270

anlamda, sanat medeniyettir. Zira medeniyet, harmoninin büyük mükemmelliklerine doğru durmadan devam eden amaçtan başka bir şey değildir."[712] Tabiatın eğitimi olarak "sanat'ın insan bilincine yaptığı katkı, Tabiattan Medeniyete geçişte özel değer (importance) sağlamasıdır. Sanat ve Güzellik, Whitehead'in medeniyet felsefesindeki temel kategorilerdir. Sanat, çok genel tanımlandığında, tabiat ve medeniyet arasında köprü olarak görülmektedir: o halde sanat, tabiat ve medeniyetin karşılıklı ilişkisinde anahtar konumundadır."[713] Sanat, Şeylerin Tabiatı'yla (Nature of Things) ilgili derin ve mutlak Doğruluk olarak kendini ortaya koyduğu zaman, insan tecrübesinde "iyileştirici bir fonksiyon" (cruative function) sergiler. Sanatın bu fonksiyonu hakikatin en küçük ayrıntısında bile görülebilir. Bu büyük hizmetiyle sanat, medeniyetin özünde yer almaktadır. Sanat bu gelişimiyle zihniyetin serüveni (adventure of mentality), fiziksel var oluş temelinde bir kazanım elde etmektedir.[714]

Whitehead'e göre bilim, bilinçli olarak belirli bir Doğruluk peşine düşme iken, Sanat bilinçli olarak belirli bir Güzellik peşine düşmedir. Her ikisinde de sınırlı insan bilinci, tabiatın sınırsız doğurganlığını onun sahibi gibi benimsemektedir. Böyle bir ruhla insanoğlu çeşitli meslek ve kurumlar geliştirmişlerdir. Çünkü insanoğlunun bütün amacı "medeniyet" yaratmaktı.[715]

Sonuç olarak Whitehead'in düşüncesinde, bir sanat eseri şeylerin tabiatıyla ilgili doğruluğu bir ifade etme biçimidir. Bununla birlikte bir sanat eseri, Güzelliği ifade etme girişimidir. Mükemmel bir sanat eseri ise bu iki unsuru taşımaktadır. Bir medeni insanın yaşamında ise sanatın değeri şudur; sanat eseri insanın sadece mükemmelliğin bir derecesini başarabildiğini ve varolan hayvansal gereksinimlerin üstesinden gelebildiğini vurgulamaktadır.[716] Whitehead'e göre medeni insanın hayatında, sanatın değeri de budur.

Whitehad'in sanat kuramı, onun kategorilerle ilgili şemasının bazı teknik yönlerine başvurmayı gerekli kılmaktadır. Whitehad'in değer kuramı metafiziğine

---

[712] AI, s. 271
[713] Donald Edward ARTHER, **"The Philosophy of Life: Alfred North Whitehead and Paul Tillich"**, Thesis (Doctor of Ministry), Eden Theological Seminary, England 1975, s. 119
[714] AI, s. 272
[715] AI, s. 272
[716] A. H. JOHNSON (edit.), **Whitehead's American Essays in Social Philosophy**, New York: Harper&Brothers Publishers 1959, s. 5

göre "evrenin teleolojisi Güzelliğin üretimine yöneliktir"[717] Odin'in ifadesiyle Whitehead, her bir tecrübe durumunun yaratıcı sentez sürecini ortaya çıkaran estetik bir olaydır, der. Yaratıcı sentez süreci dikkatin yöneldiği ön plana odaklanmanın arka plandaki kozal etkilerin, yani kavrayışların, hislerin çokluğunu bir araya getirir. Ön plana odaklanma ile arka planda arasındaki örneklendirilmiş zıtlık, güzellik ya da derinliğin asli yapısıdır. Mutlak telos ya da her bir yaratıcı sentezin "subjektif amacı" örneklendirilmiş zıtlık yoluyla hissin yoğunluğunun en üst derinliğini aydınlığa çıkarmaktır. Whietehad bu zıtlıkta var olanın amacını "mutlak yaratıcı amacın ifadesi" olarak tanımlıyor.[718] Diğer bir ifadeyle "zıtlıklar derinliği aydınlatır ve örneklendirilmiş zıtlığın yokluğunda yalnızca sığ tecrübe mümkündür."[719]

Yetkin olma, yani mükemmellik durumu, "en düşük düzeyde yüksek bir amaç ile mükemmel olmama durumundan aşağı derecede yer alır."[720] Whitehead'e göre sanat eserlerinin kendine özgü bireysel önemleri vardır. Bir sanat eseri olarak heykel'de "niteliksel güzellik örneği" yoktur. Mesela, Chartres Katedrali'ndeki heykeller. Bunlar "her biri kendine özgü güzelliklere sahip ve bu güzelliklerini "bütün"ün güzelliğinden alan heykellerdir. Ayrıntılarda sürüp gelen bireysellik güçlü bir tecrübenin köşe taşıdır."[721]

En yüksek noktasında sanat, izafi olanla mutlak olanın birbirine karıştığı metafiziksel öğretiyi temsil eder. Sanat eserindeki mevcut izafilik durumu, kompozisyonun uyumu olarak karşımıza çıkar. Mutlaklık oluşturucu unsurlarla geliştirilen şey ise ayrı bir bireysellik iddiasıdır.

Whitehead başka bir kavrama geçiş yapar. Ona göre "bakış açısı" önemli bir doğruluğu (truth) ifade eder. Bu bakış açısının apaçıklığıdır. Bu açık olarak ortaya çıkan bireyselliğin estetik önemi, onun dikkate değer olmasının gerekliliğini doğurur. Estetik dikkat bir nesneye yönelmenin ötesinde başka bir anlam mı içermektedir? Evet. Nesneye yönelenin idrak etme niteliği, ya da gücü, vasıtasız bir şekilde yaşadığı hazda ortaya çıkan unsurlar olarak, o nesne karşısındaki beklenti ve amacın dolaylı önemini temsil eder.

---

[717] AI, s. 265
[718] PR, s. 249
[719] PR, s. 114
[720] AI, s. 264
[721] AI, s. 264

Eylem ve amaçta soyutlanmış pasif bir düşünme nosyonu, son derece yanlış bir düşüncedir. Böyle bir düşünme biçimi kaçınılmaz olarak estetik yapıda yer alan nihai düzenleyici unsuru dikkate almaz. "Görünüşün dayandığı Gerçeklik temeli, Görünüşün değerlendirilmesi yapılırken asla ihmal edilemez."[722]

Sanat Görünüşün Gerçeklikle amaçlı bir şekilde adaptasyonu, uyum sağlamasıdır. Amaçlı bir uyum sağlama az çok başarı elde edebilecek bir amaca işaret eder. Sanatın amacı demek olan bu amaç, Güzellik ve Doğruluk olarak ikiye ayrılır. Sanatın mükemmelliği, gerçek güzellik demek olan yalnızca tek bir amaca sahiptir. Ancak, Doğruluk ya da Güzellik'e ulaşıldığında, belli bir başarı ölçüsüne de ulaşılır. Doğruluk olmadığında Güzellik, muazzamlığın noksanlığıyla daha düşük düzeydedir. Güzellik olmadığında Doğruluk, değersizleşir. Doğruluk, Güzellik yüzünden önem taşır (kazanır).[723]

"Görünüş, güzelliğe ilave olarak doğruluğu elde ettiği zaman, en geniş anlamıyla uyuma ulaşmış olur. İşte bu anlamda, Görünüşle Gerçeklik arasında bir ilişki vardır. Dolayısıyla, görünüşün gerçekliğe uyumu/adaptasyonu "Doğru Güzellik"in elde edilmesine yol açtığında, sanat mükemmelleşir. Başka bir deyişle eğer sanat olacaksa, bu kapsamlı bir evrensel amaca sahip olduğunda gerçekleştir."[724]

Sanatın amacı olarak kabul edilmiş üçüncü unsur İyilik'tir. Diğer ikisi Doğruluk ve Güzellik'tir. Burada kabul edilen bakış açısına göre "İyilik, sanatın amaçları arasında bir yer almaz. Zira iyilik, bireysel gerçekleşmenin oluşumunda iyi veya kötü olabilecek gerçekliğin inşasına ait bir nitelendirmedir. İyi ve kötü görünüşün ötesindeki derinliklerde bulunur. Bu ikisi yalnızca gerçek dünya içindeki karşılıklı ilişkilerle ilgilidir. Gerçek dünya iyidir, güzel olduğunda, ya da güzel olarak adlandırıldığında. Sanat, görünüşün amaçsal adaptasyonuyla kazanılabilir mükemmelliklerle ilgilidir."[725] Sanatın mükemmelliğini ifade eden bazı örnekler, iyiliğin değerini azaltabilir/eksiltebilir. Bu örnekler de sanatın amaçları arasında iyiliğin yer almadığını göstermektedir. "Zamanı gelmeden ortaya çıkan sanat,

[722] AI, s. 264
[723] AI, s. 267
[724] AI, s. 268
[725] AI, s. 268

yerinde yapılmayan bir şakaya benzer." Böyle bir sanat, yerinde iyi fakat yerinden dolayı pozitif kötüdür. [726]

"Sanat'ın topluma rastlantısal (incidental) hizmeti serüvenci ruhunda bulunur."[727] Sanat, Görünüşün belli bir amaç doğrultusunda benimsenmesiyle elde edilen mükemmelliklerle ilgili olmak zorundadır.

Süreç felsefesinde "hiçbir şey (ya da hiçbir tecrübe) göz ardı edilemez."[728] İnsan tecrübesinin ana kaynakları "dil, sosyal kurumlar ve eylemdir." Dil aynı zamanda diğer ikisini de yorumlar ve üçü birleşir.[729]

Sanat bir imkândır. Onu tecrübede mümkün kılan unsur "bilinç"tir[730] Bilincin neliği problemdir. O, bizzat kendisidir ve tecrübe edilerek anlaşılabilir. Bilinç dikkat etme biçimidir. Bilinçlilik durumu aşırı bir seçici vurgu sağlar. Bir durumun kendine özgülüğü kendi ana çıkış noktalarını, önce bilincin yöneliminde, sonra da bilincin dikkat alanında akıp giden fikirlerin üretiminde bulur. Bu yüzden bilinç, kendiliğinden oluş ve sanat birbiriyle yakından bağlantılıdır. Ancak açık bir bilinç durumunda ortaya çıkan sanat, bulanık bilinç durumunda ya da bilinç dışı tecrübenin eylemlerinde yaygın bir biçimde dağıtılmış sanatın özel bir uzmanlaşma biçimidir.[731] Bilinç tecrübe durumunun yapaylığını güçlendirir. Görünüş ve Gerçeklik, şuurda karşımıza çıkar. Bilinçte açık ve seçik olan Görünüş olurken, bilinçte zorlukla ayırt edilebilen ayrıntılarla geri plana itilen Gerçekliktir. İşte sanat, Whitehead'e göre bu geri plana atılanın peşindedir.[732] Bilinç harekete geçirilmelidir ya da sanat bilinci canlandırmalıdır.

Medeniyet serüveninde sanatın katkısı, sanatın yapaylığı ve sonluluğunda yatar. İnsan sonlu bir varlıktır. Onun bu sonluluğu kendini diğer tüm var olanlardan kendi kazanımıyla elde ettiği mükemmel olma çabasıyla ayırır. Sanat, bu anlamda insan mükemmelliği kazanımında bilinçte insan çabasının sonlu bir parçası olarak

[726] AI, s. 268
[727] AI, s. 268
[728] AI, s. 226
[729] AI, s. 226
[730] Bknz., PR , Part II, Chp. VII, Sect. II (s. 160-162) ve Part III, Chp. II, Sec. IV (s. 241-243) ve Chp. IV ve V (s. 256-280).
[731] AI, s. 269-270
[732] AI, s. 270

çıkar. Hayatın tüm olumsuz ve kabalığı yanında sanat, insanı kendi dünyasında kendine yeten biri konumuna dönüştürür.[733]

Sanat eseri, hem "yaratıcı bir çaba" hem doğanın bir parçası, hem de tek başına duran bireysel bir şeydir. Onun bireyselliği "arka planın belirsiz sonsuzluğundan gelen ayrıntılandırılmış"[734] olmasıdır. Sanat insanlığın anlamını yükseltir. Sanat doğaüstü olan hissin sevinç/gururunu verir. Bu anlamda sanatın, tabiatın genel akışına müdahil olabilme çabası sunduğunu söyleyebiliriz.

"Bilincin kendisi en düşük formunda sanat ürünüdür."[735] Sanat bir gizi açma mıdır? "Sanat, tabiatın derinliklerinde yatan hastalıklı kuvvetlerin (functions) fazlalığıdır. Ancak tabiata yeniden dönen ve sanat olarak kalan şeyi onun mükemmelliğidir. Kısaca sanat, tabiat eğitimidir. Daha genel anlamda söylersek sanat, medeniyettir. Medeniyet, vazgeçilmez amacı olan büyük uyum mükemmelliğine ulaşmaktan başka bir şey değildir."[736] Medeniyet sanata gereksinim duyar. Sanat sonlu mükemmellikleri bilinçte canlandırdığından dolayı, medeniyet için sanat kaçınılmazdır.

İnsan bedeni ile sanat üretimi arasındaki ilişkide beden "bir enstrümandır".[737] Bu nasıl işlev görür? İnsan bedeni, tecrübedeki tüm unsurlarla birliktedir. Buna göre beden, "sanatın konusu olan görünüşün değerini artırır".[738] "Bu yolla sanat eseri Görünmeyen'den gelen bir mesajdır." Buna göre sanat ürünü, herkesin görünür kılabileceği bir tecrübe değildir. Onun "duygu derinliğini çözmesi"[739] "bilincin dikkatinin kaybolmasıyla" ilgilidir. Buna göre sanat eseri, bir tür duygu derinliğinin çözülmesidir. Şöyle de diyebiliriz. Gelişmiş sanat ile bedensel işlev arasındaki ilişki tarihsel bir tecrübe olarak da görülebilir. Sanat kaynağını nerde bulur? "Sanatın kaynağı," diyor Whitehead, "yeniden-yaratma arzusunda yatar. Tekrar etmenin bazı biçimlerinde kişisel eylemlerimizle ya da kavrayışlarımızla geçmiş ve geleceği dramatize etmek, böylece de hem kendimizin hem de atalarımızın duygusal

[733] AI, s. 270
[734] AI, s. 271
[735] AI, s. 271
[736] AI, s. 271
[737] AI, s. 271
[738] AI, s. 271
[739] AI, s. 271

hayatlarını yeniden yaşamaya ihtiyaç duyarız."[740] Böylece sanat kaynağını, oyun, dini ritüeller, kabilesel seremoniler, dans, mağara resimleri, şiir, edebiyat, düz yazı ve müzik alanlarından çıkan seremonial ortaya çıkış biçimlerinde bulur."[741] Diğer bir ifadeyle, "insanlık ritüellerle sanatkâr olmuştur"[742]

Bu tanımlama biçimleri günlük hayatın zorunluluklarıyla kendilerini tekrar ederler. Buna göre sanat, yaşanmış olanı, yaşanabilecek olanı yeniden yaratma olarak kendini sunar. Doğaya ait olan, doğaya aittir. Mesela, günbatımı muazzam bir görüntü sunar, ancak insan açısından bakınca insan karşısında da muazzam bir durumdadır ve doğanın genel akışı içinde var olmaya devam eder. Onun insanlığa ve medeniyetine katkısı ancak, insan kazanımı ve eliyle yeniden var edilmesiyle anlam kazanır.[743]

Whitehead, "medeniyetin sanatları" adlandırmasında bulunur. Bu sanat ürünlerinin ortaya çıkmasının tek bir kaynağı yoktur. Onlar, hem fiziksel hem de saf tasavvura dayalı birçok kaynaktan ortaya çıkar. Fakat Sanatın ortaya çıkabilmesi öncelikle "hayatın canlılığından özgürce haz almayı"[744] gerekli kılar.

Sanatın sosyal işlevi nedir?

Donald Sherburne, Whiteheadçi sistemde sanatın işlevinin, "bulanık, yarı gölgeli bir alandan muğlâk ve ifade edilmemiş hisleri"[745] açıklığa kavuşturmak olarak tanımlar. *Adventures of Ideas*'da Whitehead, "açık ve seçik bilinç yargılarının tecrübede var olan unsurlara başvurarak eleştiriye gereksinimi olduğunu"[746] ifade eder. Tecrübede var olan bu unsurlar, bulanık, yoğun ve önemli unsurlardır. Ona göre, "bu bulanık unsurlar, etkilerinin soluklaşması dışında sanat için nihai bir arka plan sağlar".[747]

"Sanat bir milletin kendi var oluşunun gerilimine psikopatik tepkiler olarak tanımlanabilir… Doğruluk inancı yok olunca sanatın bu psikopatik işlevi kaybolur.

---

[740] AI, s. 271
[741] AI, s. 271
[742] RM, s. 21
[743] AI, s. 271
[744] AI, s. 272
[745] Donald W. SHERBURNE, **A Whiteheadian Aesthetics**, New Haven: Yale Univesity Press 1961, s. 179
[746] AI, s. 270
[747] AI, s. 270

Burada sanat kavramı Güzelliğin takipçisi olarak yüzeyseldir. Sanat insan tecrübesinde sağaltıcı bir işleve sahiptir… Sanatın bu sağaltıcı hizmeti önemsiz ayrıntılara engel olur. Bu önemsiz yapılar tecrübenin sathiliğinde ön planda yer alır. Bu büyük hizmeti gören sanat sanatın özüne kadar uzanır. Böyle bir sanatın gelişmesiyle zihnin yaşadığı serüven tecrübenin fiziksel temeline yaklaşır."[748]

Anesteziye ek olarak başka bir engelleme biçimi daha vardır. Bu da "estetik yıkım/bozulma"dır. Bu fiziksel ve zihinsel (keder) kötülük hissidir. Böylece aralarında uyuşmazlık olan hislerin tecrübesi, tecrübede gerçekleşmiş yetkinliğin (gücünü) azaltır. Estetik bozulma, var olanda bütünü görememe duygusudur.[749]

Görünüş sıradan duyumla kavranan önplanda konumlanmış açık-seçik objeler anlaşılır. Gerçeklik sürekli var olan bireylerin göze çarpacak yere ve ayırt edilmemiş durumların geri planına (geçmişine) indirgenerek Gerçekliğin yalınlaştırılmasıdır Duyu algısı gözden uzakta olan Görünüşe aittir. Her bir tecrübe durumu ya da estetik olay, çift kutupludur: zihinsel ve fiziksel kutuplar. Fiziksel kutup doğada olana uyumlu olma ve onu algılama yönüdür. Bu özelliğiyle fiziksel kutup, yaratıcı sentezin başladığı kozal etkinin gözden uzak olması olarak geçmişin objektif verili Gerçekliğini kavrar.[750] Zihinsel kutup ise doğada yaratıcı/üretken olmaktır. Zihinsel kutup yaratıcı yeniliği tecrübe durumuna dâhil eder. Böylece geçmişten alınan objektif Gerçekliğe karşı olarak Görünüşe yol açar. Buna göre Görünüş, zihinsel kutbun eyleminin sonucudur. Böyle verili fiziksel dünyanın nitelik ve koordinasyonları dönüşüme maruz kalır".[751] Her bir estetik olay ya da tecrübe durumu "zihinsel kutbun işlemlerinin sonucu olarak Görünüş ile fiziksel kutbun miras alınan Gerçeklikleri arasındaki zıtlığı" arayarak güzelliği ya da his derinliğini açıklar. Bu anlamda Görünüş sanat eseridir, yani asıl Gerçeklikten meydana çıkan bir eserdir.

Sanat eseri doğanın bir parçasıdır. Whitehead'e göre sanat eseri, "açık bir bilince sunulan (bu) objeleri yakalamak için geçmişin aydınlığa çıkarılmasında

---

[748] AI, s. 272
[749] AI, s. 256
[750] Steve ODIN, **"The Penumbral Shadow: A Whiteheadian Perspective on the Yugen Style Of Art and Literature in Japanese Aesrthetics"**, Japanese Journal of Religious Studies (March 1985), [12/1, s. 63- 90], s. 69
[751] AI, s. 211

bulunan bir doğruluk biçimidir."[752] Burada insan sanatı belirli/verili geçmişin Gerçekliği bulanık ve muğlâk olarak ifade edilmemiş geçmişi açıklamaktır. İkinci olarak sanat, Görünüşün Gerçekliğe amaçsal bir adaptasyonudur. Buna göre sanat, yaratıcı yeniliğin yüksek derecesine vurgu yapar. Üçüncü olarak mutlak güzellik örneklendirilmiş zıtlıklardır. Görünüş ve Gerçekliğin karşılıklı örtüşmesiyle aydınlığa çıkarılır.

Doğa, estetik değerden bağımsız olarak tanımlanabilir mi?/yargılanabilir mi?

Whitehead, bilimsel materyalizme karşı geliştirdiği organizma felsefesiyle "güzelliğin" ya da "estetik değerin" tüm olaylarda içsel olarak var olduğunu savunur.

"Karanlıkta tanımlanamayan, şüphesiz korkulan varlıklar görürüz. Sessizilik anında doğanın karşı konulmaz kozal etkisi üzerimizde etkisini gösterir. Ağustosta ormanlık bir alanda böceklerin fısıldayan seslerindeki belirsizlikte, doğayı sarıp sarmalayan hislerimizden içeriye doğru bakmak bizi alt üst eder. Yarı uykulu kapalı/bulanık bilincinde duygunun sunumları yavaş yavaş yok olur ve biz çevremizi saran muğlâk/belirsiz şeylerin etkisiyle belirsiz hislerle baş başa kalırız."[753]

Şunu mu söylemek istiyoruz: insanın ürünü olarak ortaya çıkan sanat eserinin sergilediği Doğruluk biçimi "açık bilinç durumunu sunan objelere tutunmak için geçmişin aydınlatılmasında yattığını"[754] mı söylüyoruz? O zaman insan sanat eseriyle geçmişte karanlık ve bulanık olanı mı açıklığa çıkarıyor. Tüm Görünüşlerin arkasında yer alan Gerçeklik'tir.

Sanatın yaratıcı amacı fenomenlerin güzelliğini resmetmektir. Güzelliğin yapısı parçalar ile bütün arasındaki organizmanın karşılıklı dayanışmasıyla dile gelir. Ön plandaki konular ile geçmişteki alan arasındaki zıtlıklar indirgenemez örnekler sanat yoluyla taşınır.

Sanat, açık olmayan derinliği keşfetme yoludur. Varlığın gizini açma anlamıyla (hidden depths) bağı var mı? Sanat hem doğada hem de insan iç dünyasında var olanın geçmişten gelenle şimdide olanı tanımlar mı? Sanat geçmişin şimdiye ve geleceğe aşkın en nesnel insan tecrübesidir

[752] AI, s. 270
[753] PR, s. 176
[754] AI, s. 270

Whitehead "sense-reception" ile "sense-percepiton" arasında ayrım yapar. Ona göre tecrübenin en basit biçimleri "sense-percepition"la değil, "sense-reception"la ilgilidir. Bergson'un kabul ettiği şekilde kullanırsak, sense-reception uzamsallaştırılmamış olan iken, sense-perception uzamsallaştırılmış onladır. Duyumlarda duygunun açıklığı/kesinliği vardır. Duyumlar durumdan duruma dönüşen duygusal formlardır. Sonuç olarak uygun kompleksliğin bir durumunda, Dönüşüm kategorisi (Category of Transmutation), topluluk'u (nexus) karakterize eden yeni fonksiyonla sağlanır.[755]

Whitehead, hissin en derin durumunu ya da tecrübe durumunda "doyuma ulaştırıcı derinliği elde etmenin temel şartının ön plana odaklanmayı tanımlayan "darlık ve genişlik" ile arka planı tanımlayan "yüzeysellik ve muğlâklık" arasındaki örneklendirilmiş zıtlığın anılması yoluyla olduğunu açıkça belirtir.[756]

4. 2. 4. Serüven (Adventure)

Medeniyet nedir? sorusu, çoğu için kuramsal olmaktan ziyade uygulayımsal ve görüntüseldir. O görünendir ve hayatı var olanlardan ayıran bir nitelikle sergiler. Ancak bu açık bilinirlik durumuna rağmen medeniyet kendi içinde çok değişken fikirleri barındırır. İnsanın zaman içinde var olduğu yeryüzünde var ettiği medeniyet olgusu, "hayat için bir ideal" sunar. Bu ideal çift yönlüdür. Bir yönüyle insan teki, diğer yönüyle teklerin oluşturduğu toplumla ilgilidir. Bu iki yönün anlamlandırılması bir dereceye kadar farklı olsa da, hem tek insan hem de bütün bir toplum medeni olabilir.[757]

Ne olduğu bilindiği iddia edilse de medeniyet tanımlanması çok genel kavrayıştır. Medeni ve ilkel (savage) ayrımı da bu noktada ortaya çıkar. Batı düşüncesi ve tarihi iki yaşanmış örneği 'yeniden üretmeyi' amaç edinen bir çaba içinde olmuştur. Bu iki yaşanmış tecrübe Grek ve Roma'dır.

Ancak bu 'yeniden üretme' Batı dünyasına yeniden katkı yapacağı düşünülürken, onun "geriye dönük ve tek bir yetkinlik örneği olduğu" unutuluyor.[758]

---

[755] PR 113-114
[756] Bknz. PR, s. 111- 112
[757] AI, s. 273
[758] AI, s. 273

Geriye dönüklük durumuna saplanıp kalma başka imkânların göz ardı edilmesini ya da o imkânların bir tecrübe olarak kabul edilmemesine yol açar.

Grek tecrübesi 'yeniden üretilecek'se, Whitehead'e göre, bilinmesi gereken onun, onların durağan bir toplum özelliği sergilememelerinin yanı sıra, komşularıyla mukayese edildiğinde de kendilerini tek başına tarihle sınırlandırmayan bir toplumdu. Grek dünyası, spekülatif, serüvenci, yeniliğe açık bir dünyaydı. Onlar taklit etmekten ziyade 'yapan' bir toplumdu. Batı dünyasının yapabildiği ise sadece "Grekleri taklit etmektir".[759]

Bu taklit tehlikesinin yanı sıra, medeniyet için ikinci bir tehlike de "Güzel sanatlarla ilgili pasif, eleştirel nitelikler üzerinde yoğunlaşmaktır."[760] Bu pasif eleştirel nitelikler medeni bir toplumda her ne kadar önemli olsa da, medeniyetin Güzel Sanatlar değerlendirilmesinden daha fazla bir şey olduğunu kabul etmeliyiz. Medeniyet bu anlamda bir görüntü, seyirlik eşya ya da bir mekânda gösterime açılmış ürünler toplamı değildir. Medeniyeti, "müzelere ve stüdyolara (sanat galerilerine) hapsetmemeliyiz"[761] diyor Whitehead. Medeniyet bir hayat tarzı ideali olarak tanımlanırsa, o bir söz, geçmişin ululanması ya da yaşanmışlığın tekrar edilmesi olmayacaktır. O her dem kendi yetkinliğini yenileyen bir değişkenlik gösterecektir. Whitehead'e göre "medeni toplum Doğruluk, Güzellik, Serüven, Sanat ve Barış"tan oluşan beş temel nitelik sergilemelidir.[762] Barış, burada ilişkilerin ötesinde bir anlama sahiptir. "Barış'la" diyor Whitehead "politik ilişkileri değil, güzel eylemin şeylerin tabiatında kök saldığı fikrine dayanan bir zihinsel niteliği kastediyorum."[763] "Kötülük, mükemmellikle değersizlik (triviality) arasında yer alan mola yeridir. Kötülük, gücün güce karşı kullanıldığı şiddettir."[764] Sosyolojik kurama göre insan hayatını anlamanın temelinde yatan ilke "mükemmelliğin durağan olarak korunmasının mümkün olmadığı" ilkesidir. Bu aksiyom şeylerin doğasında kök salmıştır. Bu ilkenin açıklanması bizi üç metafizik ilkeye götürür. Bunların ilkine

[759] AI, s. 273-274
[760] AI, s. 274
[761] AI, s. 274
[762] AI, s. 274
[763] AI, s. 274
[764] AI, s. 276

göre "reel gerçekliğin özü, yani bütünüyle gerçek olan şeyin özü, süreçtir. Buna göre her bir bil-fiil şey yalnızca oluşu ve yok oluşuna göre anlaşılabilir."[765]

Whitehead, Platon'a atfettiği "sonsuza dek mükemmel ve büsbütün iç-içe geçmiş bir üst-fikirler dünyası (super-world of ideas)" fikrinin durağan bir dünya fikri yarattığını söyler.[766]

Eros, "ideal mükemmelliğin hayata geçirilmesi arzusudur."[767] Ona göre "sürecin kendisi fiili durumdur, gerçekliktir ve önceden var olan statik/durağan yere ihtiyaç duymaz. Geçmişin süreçleri de kendilerinde yok olurken, her yeni durumun girift kökeni olarak kendilerini canlı tutarlar. Geçmiş, her yeni fiili durumun temelinde yer alan gerçekliktir. Süreç, yaratıcı Eros'un işleviyle idealleri ve beklentileriyle birilikte yeni bir birliğin içinde özümsenir."[768]

İkinci metafizik ilkeye göre ise gerçekliğin her bir durumu kendi doğasında sonludur. Çünkü tüm yetkinliklerin bir uyumunun var olduğu hiçbir bütünlük söz konusu değildir. Herhangi bir tecrübe durumunda gerçekleşmiş olan ne olursa olsun zorunlu olarak zıt imkânların sınırsız/kontrolsüz karışıklığını dışarıda bırakır. Daima mevcut olan ve olmayan "ötekiler" vardır.[769]

Whitehead'e göre, "tamamen medeni olmak, geçmişte söylenilen ve yapılanlarını en iyi şekilde bilmek ve tekrar etmek değildir; medeni olmak yeni mükemmellik gerçekleştirme peşinde olmaktır."[770] Medeni olmak, Whitehead'in ifadesiyle söylersek, "yeni mükemmellikler arama"[771] yani 'serüven'le gerçekleşmektedir. Bu bakımdan serüven, geçmişin başarılarının ötesindedir.[772]

Görüldüğü üzere Whitehead "serüven"i, yeni mükemmellik arama olarak tanımlar. Whitehead'in kastettiği serüven, coğrafi dolaşma yani keşif amacıyla bir bölgeyi dolaşma anlamında değildir. Yaratıcı teşebbüs yani serüven, medeniyetin canlılığa ihtiyacı olduğunda ya da medeniyet yok olduğunda insan eylemlerinin bütün alanlarında kendini göstermek zorundadır. Çünkü Whitehead'e göre, bir

[765] AI, s. 274
[766] AI, s. 275
[767] AI, s. 275
[768] AI, s. 276
[769] AI, s. 276
[770] RS, s. 310
[771] AI, s. 258
[772] AI, s. 279

toplumda serüven ruhu olmadığı zaman Geçmişin (düşünce ve değer) otoritelerine ve alışkanlıklarına körü körüne tapma ortaya çıkacaktır. Yani Geçmiş medeniyetlerin mükemmelliklerini tekrar etmek ya da taklit etme söz konusu olacaktır. Bu ise Whitehead'e göre bir medeniyeti gömme hizmetinden başka bir şey değildir; oysa onlar, ihtiyaç duyulduğunda değiştirilecektir.

Whitehead'in burada vurgulamak istediği nokta, Geçmiş medeniyetlerin mükemmelliklerinin ihmal edilmesi, öğrenilmemesi değildir. Ona göre bir toplumun "Geçmiş"ini sadece "öğrenme"si yeterli değildir. Bu toplum öğrenmeyle birlikte, yeni mükemmelliklerin peşinde olmalı yani serüven ruhuna sahip olmalıdır. Whitehead'in ifadesiyle medeniyetin canlılığı ve ilerlemesi için" öğrenme, öğrenme zevki serüven tutkusuyla yer değiştirmelidir"[773] Çünkü gerçek medeniyet serüvenle karakterize edilir. Öyleyse, Whitehead'in de ifade ettiği gibi, medeni bir toplum, yeni fırsatlarla karşılaştığında değişecektir.

Eğer bir medeniyet serüven ruhunu kaybederse, ya da sahip değilse; bu medeniyetin canlılığı ve gücü de zayıflayacak, hatta medeniyet yok olacaktır. Bu yüzden Whitehead "Serüvensiz, medeniyet tam bir çöküş içerisindedir"[774] demektedir.

Serüven kavramını, mükemmelliğin statik devamının imkânsızlığı üzerine dayanmaktadır.[775] Ancak burada vurgulanan mükemmelliğin süreklilik ruhu içerisine hapsedilmemesi, değişim ruhunu da taşıması gerektiğidir. Nitekim şeylerin doğasında değişim ruhu ve süreklilik ruhu olarak iki ilke bulunmaktadır. Bunların her ikisinin birlikte olması gerekir. Whitehead'e göre bunlar birlikte olmadığı zaman hiçbir şey gerçekleşmez. Diğer bir ifadeyle süreklilik ruhu olmaksızın değişmek, hiçten hiçe geçmek demektir; değişim olmaksızın süreklilik kendi başına hiçbir şeyi tutamaz, varlığın canlılığı bozulur.[776] Buna göre yeniliğe, yaratıcılığa, değişime vurgu yapan "serüven" medeniyetin canlılığı için önemli ancak "süreklilik" olmadan da bu değişimin ilkesi olarak "serüven"in gerçekleşmesi mümkün görünmemektedir.

[773] AI, s. 257
[774] AI, s. 279
[775] HALL, a.g.e., s. 94-95
[776] WHITEHEAD, "Aşkın'a Ölümsüzlük", s. 130-131

İnsan düşüncesi "serüven"le birlikte tek tip toplumsal yapının yarattığı sınırlı bakış açısını kırmıştır. Bilimsel ve teknolojik gelişmelerle insan güvenle gezip dolaşma kolaylığına ulaşmıştır. Bu fiziksel serüvenle insanoğlu düşüncenin büyüklüğünü görmeye başlamıştır: çünkü fiziksel serüvenle insan yeni fikirleri pratik olarak öğrenme imkânı bulmuştur. Seyahat eden insan, kendisi ve kendi toplumu dışındakilerin şefkat duygularıyla karşılaşır. Daha sonra, evine geri döner ve kendi yaşadığı tecrübe örnekleriyle toplumun ötesinde var olan farklılıkları kazanarak düşüncesini zenginleştirir.[777] "Serüven"nin önemi doğrultusunda Whitehead insanlık tarihinden şu örnekleri vermektedir. "İncil'e şöyle bir bakarsak, İbrahim gezip dolaşmıştır. St. Paul'ün ihtidası seyahat üzerine kuruludur ve onun teolojisi yolculuklar arasında işlenmiştir. Bu bin yıllık dönem, bir yere ya da şeye seyahat çağıdır. Yunanlılar arasında Herodotus, Thucydides, Plato, Xenophon, Aristoteles kendi dönemlerinin örnekleridirler. Büyük imparatorların varlığı ve sağladıkları ticaret yapma kolaylıkları, ülkeler arasındaki dolaşımı kolaylaştırıyordu; herkes seyahat ediyor ve dünyayı canlı ve yeni olarak buluyordu."[778] Burada örneklerden de anlaşılacağı üzere fiziksel olarak gezip dolaşmak, yani fiziksel serüven önemlidir. Whitehead bunu şu ifadesiyle belirtmektedir: "insan gezinip dolaşmaya bir kere son verdi mi varlığının yükselen yıldızına da son verdi demektir."[779] Fakat Whitehead'e göre düşüncenin serüvenleri, tutkulu hissin serüvenleri, estetik tecrübenin serüvenleri gibi insanın ruhsal serüvenlerinin gücü daha önemlidir. İnsan toplulukları arasındaki farklılık, insan ruhunun Odisesi (serüveni) için materyal ve teşvik sağlayan bir kaynaktır. Çünkü farklı alışkanlıkların milletleri düşman değil, ganimettir, beklenmedik zenginliktir.[780]

Whitehead göre, "medeniyet kavramı belirli medeni bir toplumu aşan bir anlama sahiptir. Medeniyet, bir süreçtir, bir medenileşme sürecidir. İnsanın medeniyeti, topluluk (nexus/societies) içinde olduğu kadar tek bil-fiil durum içindeki estetik yoğunluk ve zıtlık gibi dengeli kompleksliğin arayışı açısından tecrübenin medenileşmesidir."[781] Bu medeniyet tanımına göre "serüven", "esas yenilik"tir

[777] A. N. WHITEHEAD, **Dinin Oluşumu**, Çev. Mevlüt ALBAYRAK, İstanbul-Bursa: Alfa Yay. 2001, s. 69
[778] WHITEHEAD, Dinin Oluşumu, s. 69
[779] WHITEHEAD, Dinin Oluşumu, s. 69
[780] SMW, s. 207
[781] HALL, a.g.e., s. 101

(principal novelty).[782] Bu yüzden insan tecrübesinin medenileşmesinin tarihi, "fikirlerin serüveni"dir. Serüven, mükemmelliklerin sınırlılığından dolayı ilerlemenin mümkün ve zorunlu olduğu olgusuna dayanır. Buna göre, serüven elde edilmiş mükemmelliklerin aşkınlığıdır. Ancak insan varlıklarında serüven'in gerçekleşmesi, tecrübenin daha yüksek aşamalarının hâkim olmasına bağlıdır.[783]

Medeniyetin tanımlayıcı niteliklerinden "serüven"e vurgusuyla "Whitehead, medeniyet ve toplumları harmoninin her yeni formunda yeniliği ve yoğunluğu arayan, gerçekliğin değişen doğasını kucaklayan serüvene cesaretlendirmektedir."[784]

4. 2. 5. Barış (Peace)

Whitehead medeniyetin temel nitelikleri olan doğruluk, güzellik serüven ve sanatın sosyal hayatta medeniyet inşasında temel gerçeklikler olduğunu vurgulamıştı. Bunlar olmazsa olmaz ilkelerdir. Ancak bu dört niteliğin varlığına rağmen "bir şeyler eksiktir." Bu eksik olan şeyin ne olduğunu tam olarak ifade etmek gerçekten de zor bir işe girişmektir. Bu eksikliği giderecek şeyin "canlı ve hareketli" bir şey olması gerekecek. Platonik idealar, ya da matematik ilişkiler bunu açıklamakta yeterli görünmüyor. Bu ilave etmemiz gereken nitelik olmadan medeniyetin diğer dört ilkesi/niteliği eksik ve kaba kalacaktır. Mesela, İtalyan Rönesans tarihinde "sevecenlik" ve "sevgi" kavramları olmakla beraber medeniyetin temel niteliğini tanımlamada bir şey eksik kalıyordu. Bu iki kavram, yani sevecenlik ve sevgi gerekli olmakla birilikte daha genel bir kavrama, daha genel bir niteliğe gereksinimimiz vardır. Bu bir uzmanlık, bir özelleşme olarak "sevecenliği" doğuran bir kavram olmalıdır. Burada araştırdığımız şey, Whitehead'e göre bu dört temel niteliği birbirine bağlayacak "Uyumların Uyumu" (Harmony of Harmonies)[785] kavramıdır. Bu kavramın ardında olmamız, bizim burada yapmaya çalıştığımız şeyi, "kaba bir egoizm" eline düşmekten kurtarmaktır. Whitehead, "Kişilerüstülük" (impersonality) kelimesini tercih etmemiştir, çünkü onun ölü bir kavram olduğunu düşünür, aynı şekilde "sevecenlik" kavramının da oldukça dar olduğunu belirtir. İşte bu yüzden

---

[782] HALL, a.g.e., s. 101
[783] HALL, a.g.e., s. 103
[784] Daniel J. OTT, **"Process Communitarianism"**, Concrescence: The Australasian Journal of Process Thought, Volume 10, 2009, pp. 67-75, İnternet Erişim: http://organicism.org/ojs/index.php/ajpt/article/view/75/39, (02.03.2010), s. 74
[785] AI, s. 285

"Uyumların Uyumu" kavramını karşılayacak "Barış" (peace) kavramını tercih etmiştir. Bu kavram "tahrip edici düzensizlikleri dinginleştiren ve medeniyeti tamamlayan" bir özelliğe sahiptir. "Uyumların Uyumu"nu yaşayacak bir toplum bu beş niteliğe her bir üyesinin katkıda bulunduğu medeni toplum olacaktır.[786]

Whitehead gerek *Adventures of Ideas*'da gerekse başka eserlerinde 'Barış,… şudur' şeklinde bir tanım yapmamıştır. Ancak Barış kavramıyla Politik ilişkileri kastetmediğini belirtmiştir.[787] Daha ziyade Barış kendi sezgisinde bazı açık unsurları canlı tutmak için başka bir bakış açısından sadece tartışılır. Bu kavramın metafizik boyutunu gösterir. "Whitehead'in organizma felsefesi, ontoloji problemlerine nominalist ve idealist yaklaşımlar arasında arabulucuk yapmaya çalışır." Nominalizmde, bireysel bil-fiil varlıkların içsel yapılarına organik bütünlüğe göre tartışılmalıdır, Whitehead'in felsefesinde. İdealist dürtü bil-fiil varlıkların kendine özgü. Karşılıklı ilişkileri vurgulayan rölativite ilkesiyle ifade eder.

Whitehead'de Bir'in çokla, tümel-tikel, toplum-birey ilişkileri- bu felsefenin diğer mutlaklık kategorsi içinde yer alan kavramlarını dikkate almayı gerektirir. Anlamlarında var olan mutlaklık şu kavramlarda yer alır: "Yaratıcılık," "(bir)çok" (many), "bir," "şey" (thing), "varlık" (being) ve "oluş/varlık" (entity).

Whitehead metafiziğinin özünde Bir temeldir. "Bir" terimi, sayısal Bir anlamında değildir. Bir, entity'nin, şeyin, varlığın tekili anlamındadır. "(Bir)çok" terimi, "bir" terimini ve "bir" terimi de "(bir)çok" terimini önceden varsayar. "(Bir)çok" terimi "ayrıştırıcı farklılık" kavrayışını ifade eder; bu kavrayış (notion), "varlık" kavramında temel unsurdur. Ayrıştırıcı farklılıkta birçok "varlık" vardır. "Yaratıcılık" mutlak olguyu tanımlayan tümellerin tümelidir. Birçokla ve ayrıştırıcı olarak tümel olanla mutlak ilke birleştirici tümel olan bir bil-fiil durum olur. "Yaratıcılık" yeniliğin ilkesidir. Bil-fiil durum onu bir araya getiren "çokluk"taki bir varlıktan ayrı yeni bir varlıktır (entity). Böylece yaratıcılık ayrıcı bir şekilde tümel olan çokluğun yapısında yeniliğin içine girer.[788] "Yaratıcı ilerleme" yaratıcılığın bu mutlak ilkesinin onu meydana getiren her bir yeni duruma uygulanmasıdır.

[786] AI, s. 284-285
[787] AI, s. 274
[788] PR, s. 21

"Birliktelik" değişik varlık türlerinin herhangi bir bil-fiil durumda birlikte oldukları değişik özel yolları kapsayan ana terimdir. Bu yüzden "birlikte olma/birliktelik", 'yaratıcılık,' 'çokluk,' 'Bir,' 'özdeşlik' ve 'farklılık' kavramlarını önceden varsayar. Mutlak metafiziksel ilke, ayrımda verili varlıklardan başka yeni bir varlık yaratarak ayrı olandan birleşik olana ilerlemedir. Yeni bir varlık hemen kendini bulduğu çokluğun birlikteliği olur ve kendisinin bıraktığı ayrı çokluklar arasında tek olur. Yine bu yeni varlık kendisinin sentezlediği birçok varlık arasından ayrılarak yeni bir şey olur. Çokluk bir olur ve bir tarafından çoğaltılır. Kendi doğalarına göre varlıklar bitiştiren birlik içinde akış sürecindeki ayrı bir şeklinde olan 'çokluk'tur. Bu mutlak kategorisi Aristoteles'in "asli töz" kategorisiyle yer değiştirmiştir.

Böylece "yeni birlikteliğin üretimi," "Somutlaşma süreci" teriminde somutlaşmış mutlak kavramdır. "Yeniliğin üretiminin" ve "somut birlikteliklerin" mutlak kavramının her ikisi de yüksek tümellere göre ya da somutlaşma sürecine katılan parçalara göre açıklanamaz.[789] Buna göre doğruluk, güzellik, sanat ve serüven'in somutlaşma sürecine girmesi son mutlak ilkeyi, yani tümünü kuşatacak bir'i ve Bir'i aşacak Mutlak asli Mahiyete ulaşacak bir etkileme gücüne gereksinim duyacaktır. Bu da Uyumların Uyumu olarak İlahi Eros, yani tanrının Asli mahiyetidir. Whitehead'e göre medeniyetin bilfiil olması için bu dört nitelik yeterli değildir, bunları tamamlayacak olan bir nitelik daha olması gerekmektedir. Bunun sebebi ise bu niteliklerin kendi aralarındaki ilişki ve onları bir araya toplayacak kendileri dışında başka bir özelliğin var olması zorunluluğudur. "Doğruluk ve Güzellik, tecrübenin düzenleyici özellikleri olarak tecrübe verisinin nitelendirilmesidir. Sanat ve Serüven, düzenleyen fonksiyonlar olarak somutlaşma sürecini karakterize eder. Barış ise tecrübenin ideal doyumunun (satisfaction) ifadesini nitelemektedir."[790] Buradan hareketle Barış, tecrübenin verisi olan "Doğruluk ve Güzellik" ve tecrübenin süreci olan "Sanat ve Serüven"in ortaya çıkışıyla doyumun (satisfaction) birliğinin/bütünlüğün ifadesidir. Buna göre bir bil-fiil durumun doyumu (satisfaction) onun objektif birliğinin kazanılmasıdır. [791]

[789] PR, s. 21
[790] HALL, a.g.e., s. 106
[791] HALL, a.g.e., s. 106

Tekrar edersek, "Uyumların Uyumu" Barış, "tahrip edici düzensizlikleri dinginleştiren ve medeniyeti tamamlayan" bir özelliğe sahiptir.[792]Barışın "dinginleştirme" özelliğine sahip olması, negatif anlamda bir uyuşma (anaesthesia) değildir. Aksine o, "ruhun canlılığını ve hareketini haykıran pozitif bir histir."[793] Böyle bir Barış, "değerleri koordine etme" gücü taşır. Bu anlamda o ilk etkisini, ruhun zihni onunla meşgul etmesinden doğan açgözlülük hissini ortadan kaldırmayla gösterir. Bu etkisiyle Barış, Whitehead'in "şeylerin dar tabiatı" olarak ifade ettiği kişiliğin uyumu bozacak yönlerini bastırmakta ve bunların ket vurduğu hazinelerin kilidini açacak bir anahtar" işlevi görmektedir. Böyle bir anlamı taşımasından dolayı Barış, "başarının zerafeti"dir (fineness of achievement). Onun duygusal etkisi, güzelliklerin ortaya çıkmasını "engelleyen girdabı" dizginlemektir. Diğer bir ifadeyle Barış, bir taraftan şeylerin tabiatındaki enerjinin fışkırmasını sağlarken, uyumu bozan düzensizliklerin yaratacağı 'uyuşma'yı uzak tutmak için onları kontrol altına alır. Bu kontrol nasıl gerçekleşir? Aklın gerçekliğin ayrıntılarını ortaya koymada yetersiz kaldığı durumlarda inancı (faith) devreye sokarak bir denge ve uyum sağlar. "Uyumların Uyumu" Barış, bu şekilde bir kontrol mekanizması işlevi görmektedir. Bu anlamda Barış, "yasak getiren" değildir, aksine o, "yasağı ortadan kaldırandır."[794]

Ancak Barış sadece 'kontrol mekanizması' olarak sınırlandırılamaz. "Barış tecrübesi" diyor Whitehead, "büyük ölçüde amacın kontrolünün ötesindedir ve o, bir hediye olarak gelir."[795] Bu yüzden Barış, "ben'nin yok olduğu yerde bir özdenetimdir." Böylece "ruhun harekete geçirici gerçek ilgileri" ferdiyetle ilgili olmaktan ziyade "koordinasyon" sağlama konumuna getirilmiştir. Bu konumuyla bu söz konusu ilgiler, Barış'ın gerçekleşmesini kolaylaştırır ve geliştirir. Bu durumun, yani Barış'ın meyvelerinden biri de "insanlık sevgisi"dir. Barış'ın medeniyetin kaçınılmaz bir temeli olma sebebi de budur.[796]

"Mükemmelleştirilmiş bir idealin sonsuz tekrarı"yla, medeniyetin duraklaması olamaz. Ancak bu tekrar, medeniyette bir "bayatlık", bir "eskime" yaratır. Bu durum, söz konusu medeniyete "uyuşma"nın sızdığını, hatta "uyuşma"nın

[792] AI, s. 285
[793] AI, s. 285
[794] AI, s. 285
[795] AI, s. 285
[796] AI, s. 285-286

gelişip kökleşmeye başladığını gösterir. Bununla birlikte bu durumda olan medeniyette "medeniyetin tanımlayıcı nitelikleri" önemini kaybetmeye başlar; hatta "his yoğunluğu" da yok olur. Bu, 'yeni mükemmellikler aramayı bırakmış' medeniyetin bir hiçliğe doğru sürüklendiğinin habercisidir.[797] Whitehead medeniyetin bu durumunu süreç açısından nasıl değerlendirir? Ona göre, medeniyetin tecrübe etmiş olduğu "Çöküş, Geçiş, Kayıp, Yerdeğiştirme Yaratıcı İlerleme'nin özüne ait" bil-fiil durumlardır. Dolayısıyla söz konusu bil-fiil durumların gerçekleştiği medeniyette Kendiliğindenlik'le (Spontaneity) amaca yeni bir yön verilmelidir. Bil-fiil varlık olan medeniyette gerçekleşen "doğuş, gelişme ve çöküş" olarak bil-fiil durumlar, toplulukların (Societies/Nexūs) süreklilik durumunu gösterir. Eğer "sürekliliği" ifade eden bu bil-fiil durumlar, "Uyum (Harmony) ve Tazelik (Freshness)" ile birleştirilirse, "uyuşma"nın kol gezdiği medeniyet yaratıcı bir atılım gerçekleştirebilir.[798] Bu bakımdan Whitehead "doğuş, gelişme, çöküş" olarak birbiri ardına gelen bu aşamaların bil-fiil varlıkların canlılıklarının bir göstergesi olarak onların "zevkini" (zest) koruduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla bu zevk, içinde "acı, hüsran, kayıb, trajedi"yi barındırmaktadır.[799] Whitehead "uyuşma"nın hâkim olduğu medeniyetin durumunu bu şekilde değerlendirir. Ona göre güzelliğin kaybolmaya başladığı bu ortamda Barış kendisini "sürekliliğin sezgisi" olarak gösterir. Bu yönüyle Barış, "bir idealin ortaya çıkması"nı ifade eden trajediye karşı duyarlılığı canlı tutar. Barış, niçin trajediye karşı duyarlılığı canlı tutmak ister? Whitehead'e göre trajedi, "hakikati kuşatmış olan güzelliğin yitimi"nden kurtarmak istediği bil-fiil dünyayı zarafeti/güzelliği amaçlamaya ikna eden canlı bir etkendir."[800] Trajedinin bu anlamı açısından Barış, "duyguların arınması"dır. Bu şekilde Barış kendini trajedide ortaya koymaktadır.[801]

Barış'ın tecrübesi kişinin bireysel olarak belli bir aşkınlığını gerektirmektedir.[802] Buradan hareketle Güzel şeylerin aşkın sürekliliğinin sezgisi olarak Barış, kaçınılmaz trajediye hayatın cevabıdır.[803] Asli Eros'a inançtan ortaya

[797] AI, s. 286
[798] AI, s. 286
[799] AI, s. 286
[800] AI, s. 286
[801] AI, s. 286
[802] HALL, a.g.e., s. 107
[803] HALL, a.g.e., s. 110

çıkan Serüven Birliğinin sonucu olan Barış, varlığı medeniyetin diğer tanımlayıcı niteliklerine bağlı olması ve tüm bu niteliklerin tamamlayıcısı olması bakımından medeni tecrübenin adeta "tamamlayıcı" (capstone) bir unsuru olmaktadır.[804]

Medeni toplumlar, güçlerinin ve canlılıklarının bir ifadesi olarak yüksek amaç/ideal'e sahiptir. Bu toplumlar medeniyetlerinin güç ve canlılığını, bu yüksek amaca/ideale ulaşmak için gösterilen çabanın değerli olduğu duygusunu taşıyarak korurlar. Böyle toplumlar, sıra dışı/olağanüstü ideallere yelken açarlar. Ancak bu idealler bireysel doyumun belirlediği değil, onun ötesinde olan genelliğin belirlediği ideallerdir.[805]

Yüksek amaçtan/idealden yoksun toplumlarda ise Güç (force) kullanmanın bir ifadesi olan "hükmetme coşkusu" kendini gösterir. Bu coşku, insan davranışları arasında kaos yaratır. Bu noktada bu toplumun ihtiyacı, serüven ruhudur. İnsanın serüven tutkusu, herhangi bir durumun ötesinde saygıyı hak eden bir şeylerin var olduğunu varsayar. Ötede olana yapılacak serüven'in önündeki engel, bireysel doyum arzusu yani bencilliktir. Aynı zamanda bencillik, bu özelliğiyle hayatın mükemmelleşmesini engelleyendir. Whitehead'e göre "bencillik" duygusunu iyileştirecek olan ve toplumsal hayatı sağlığa kavuşturacak olan ahlaki kavrayışlar ve dini inançlar, dini kurumlardır.[806] Bu unsurlar hayatın mükemmelliğinin bireysel kişinin hayatının ya da doyum arzusunun ötesine uzanan amaçların var olduğunun işaretidir. Bireysel doyumun ötesinden olan şey uğruna kendi kişisel varoluşunu kurban etme, varoluşun en üst noktasına taşır.[807] Mesela, Soktrates'in kişisel varoluşunu kurban etmesi gibi.

Bireysel doyum arzusunu, yani bencilliği iyileştirecek olan unsurlar arasında zikredilen Ahlaki kavrayış bu iyileştirmeyi nasıl yapmaktadır?

Whitehead "ahlak yasalarını (moral codes) ve onların tarih boyunca çeşitli toplumlardan aldıkları yorumları", toplumların sosyal mükemmelleşmeyi hedeflediğinin bir delili olarak görmektedir. Bu tür gerçekleştirilmiş bir ideal, toplumlar tarafından bütün çağların hazinesi, şeylerin tabiatındaki sonsuz

[804] HALL, a.g.e., s. 110
[805] AI, s. 288
[806] AI, s. 288-289
[807] AI, s. 290

mükemmellik olarak algılanmıştır. Whitehead'e göre bu, "düşüncenin bir düşü değil, Tabiatın bir gerçeğidir." Mesela, Roma Devleti bir anlamda durakladı ve çöktü, bir başka anlamda ise evrende inatçı bir olgu olarak durmaktadır. Yok olmak, oluşum sürecinde yeni bir işlev yüklenmektir.[808]

Toplumların medeniyete doğru yolculuklarında hedefledikleri, yüksek ideale ulaşmak için gösterdikleri çabalardan biri olan ahlak yasalarıdır (moral codes). Ancak Whitehead, ahlaki kavrayışın ya da ahlak yasalarının, onlarla ilgili yapılan abartılı iddialardan çok zarar gördüğünü, çok yara aldığını iddia etmektedir. Nelerdir ahlakta büyük yaralar açan bu abartılı iddialar? "Ahlak yasaları, bir Tanrı tarafından bir dağın tepesine ya da Azizler/din adamları tarafından bir mağaraya, ya da ilahi bir Despot tarafından bir taht'a konulmuştur."[809] Bu şekilde ahlak yasalarının değerini yükselttiklerini düşünen zihniyet, aksine bu şekilde ululayarak ahlak yasalarının değersiz, soğuk ve ilgisiz bir konuma yerleştirmiştir. İlerleme ve gelişmeden aciz bir kurallar yığını haline getirilen ahlak yasaları, bu haliyle mevcut ahlaki kurumlarla çatışır hale gelmiştir. Whitehead ahlakin geldiği bu noktayı şöyle ifade etmektedir: "Ahlak adına hukuk sistemindeki apaçık barbarlıkların/zorbalıkların kaldırılmasını engelleyen yaşlı insanların Azizlik/din adamı kılıfı altında savundukları görüşler nedeniyle onların bu durumundan bütün dünya, utanmakta ve ancak onların düştükleri bu gülünç durumla da eğlenmektedir. Acta Sanctorum[810] medeniyet'i hoş karşılamazlar."[811]

Ahlak yasaları, kendisi için tasarlandığı çevrenin evrimini mükemmelleşmeye doğru teşvik eden ve yaygınlaştıran davranış biçimleridir.[812] Ahlak yasaları, coğrafyaya, çevrenin sosyal şartlarına göre değişir. Aynı şekilde diğer davranış, duygu ve inanç biçimleri de. Belli bir toplumda, belli bir aşamada uyumlu tatmin ölçütü olan davranış biçimleri, başka toplumlarda (henüz medeniyetin zuhur etmediği toplumlarda) başka aşamalarda hatta tahrip edici boyutlarda kendini

[808] AI, s. 291
[809] AI, s. 290
[810] Hıristiyanlıkta bütün azizlerin hayatını anlatan kitap koleksiyonu olan Acta Sanctorum, İlk Hıristiyan ve Ortaçağ Avrupa'sının toplum ve kültürlerini araştırmada temel kaynaklar arasında yer almaktadır. Söz konusu bu dönemde bilgi, ağırlıklı olarak hagiografik (Azizlerin hayatını ele alan) literatüre, özellikle de Acta Sanctorum denilen bu koleksiyona dayanmaktaydı. (İnternet Erişim: http://www.proquest.co.uk/assets/downloads/catalogs/databases/history_catalog_en_uk.pdf, 01.03.2011).
[811] AI, s. 290
[812] AI, s. 292

gösterir. Buradan hareketle, her toplumun kendine özgü mükemmellik biçimleri vardır ve bu aşamada kaçınılmaz olarak belli kusur ve noksanlıklara sahiptir. Bu yaşanmışlıklar göz ardı edilerek, "evrendeki bütün varlıkların makul davranış biçimlerini en ince ayrıntısına kadar kesin olarak bilinebileceği fikri" kabul edilemez. Böyle kesin ve mutlak bilmeyi ifade eden belli düzenleyici fikirlerin olduğu iddiası hemen bir kenara bırakılmalıdır. Çünkü bu iddia edilen fikir, evrenin amaçladığı mükemmellik biçimlerinden sadece birine ilişkindir. İyinin bütün gerçekleşimleri sonludur ve kaçınılmaz olarak bazı gerçekleşim biçimlerini dışlar.[813] Her medeni toplumun bil-fiil varlık olarak kendine özgü bir mükemmellik sergilemesi, bütün insanlığın Doğruluk'un peşinde olduğunu gösterir.

Doğruluğun elde edilmesi ise Barış'ın özüyle ilgili bir durumdur. Diğer bir ifadeyle, Barış'ın gerçekleşmesini sağlayan sezgi, Doğruluk'un amacı olan Doğruluk'u içeren iç-ilişkilerin Uyuma sahiptir. Doğruluk'taki kusur ya da noksanlık, Uyum için bir sınırlamadır. Aynı şekilde Doğruluk'taki bu noksanlık, yani yanlışlık Güzellik'te bozulma ve bölünmelere yol açacaktır. Dolayısıyla bunları kendinde saklayan Güzellik'in etkisi de sağlıklı bir etki olmayacaktır.[814] Buna göre Barış'ın talep ettiği esas doğruluk, tecrübe durumun kendi nihai bireyselliğini (kendine özgülüğünü) kazandığı Görünüş'ün tecrübe durumunun kendisinden doğduğu Gerçeklik'e uyumlanmasıdır. Görünüş'ün Gerçeklik'ten ayrılması, serüven ruhunu ya da onun canlılığını zorla alan nihai tahripkâr güçtür. Bir anlamda onun varoluş sebebinin ondan zorla sökülüp alınmasıdır. Bu, medeniyetin çöküşünü haber verir.[815]

Evrende Görünüşün Gerçekliğe uygunluğuna yönelik genel bir etken, ya da zorunlu bir ilke var mıdır? Görünüş'ün Gerçeklik'e uyarlanmasında yönlendiren bir zorunluluk yoktur. Şeylerin (things) Görünüş'üne hâkim olan duyu-algısı, kendi açısından şeyleri yeniden düzenler ve ancak biçimlerini bozar. Ayrıca duygu-algısının ürettiği Görünüş hakkında da yalnızca kör bir doğru yoktur. Kendi tabiatı açısından duyu algısı, bir yorumdur ve bu yorum, belki de tamamen yanlıştır/yanıltıcıdır. Eğer Görünüş'ün Gerçekliğe uygunluğu bir zorunluluk olsaydı,

[813] AI, s. 290–291
[814] AI, s. 292
[815] AI, s. 292–293

o zaman Ahlak yok olurdu. Mesela, Parçaları zorunlu olarak birbiriyle ilişkili olan çarpım tablosunun bir ahlakı yoktur. Aynı zamanda bu durumda Sanat, anlamsız bir kavram olacaktı. Çünkü sanat bir amacı ve amacın etkin olmasını varsayar. Bununla birlikte Sanat, bir Serüven meselesidir.[816]

Buradaki metafizik fikirler, insanlığın uygun bir şekilde yorumlanan sıradan ve ortalama tecrübesine dayanır. Fakat bu tecrübeler, belli derecede istisna olan tecrübe biçimleri ve durumlarıdır. Nedir bunların istisnası? Bu tecrübe biçimlerinin ortaya çıkması ve insanlık tarihi üzerindeki etkileri tedrici olarak olmuştur.[817] Bu doğrultuda Whitehead de "medeniyet"i, "Doğruluk ve Güzellik peşinde tedrici olarak yükselişi ifade eden Sanat'ın gelişimi, elde edilen mükemmelliğin ötesine taşan Serüven, aşkın bütünü ihata eden bencil amacın böylelikle ulvi bir dereceye yükselişini ifade eden Barış"[818] çerçevesinde tartışır. Ancak ona göre "bu aşamaya kadar geliştirildiği şekliyle Medeniyet kavramı, eksik ve yetersiz kalmaktadır."[819] Bu yüzden medeniyet, "yaşamın mümkün olan en iyi ideal örneği"dir.[820]

Medeniyet kavramının eksikliği/yetersizliği, Serüven, Heyecan (Zest) ve Barış için zorunlu his olan Aşkınlık (Transcendence) fikriyle ilgilidir. Bu hissin anlaşılabilmesi için "Bir" olarak Evrendeki Serüven kavramına dâhil edilen Eros fikriyle tamamlamamız gerekir. Bu Serüven, bütün özel durumları kuşatır ancak bir bil-fiil gerçek olarak onların ötesinde bulunur. Bu, şeylerin birliğinin ve bütünlüğünün oluşturulması için gereklidir. Serüven'in Birliği, bütün imkânların gerçekleşmesinin iyiliğini arzulayan ve bu arzuyla bütün imkânlara doğru yönlendiren canlı bir arzu olan Eros'u içerir. Diğer bir ifadeyle Eros'u içeren Serüven'in Birliği her birinin kendine özgülüğüyle sunduğu bireysel veya sosyal gerçeklerin önemiyle birlikte bütün bireysel gerçeklikleri içermektedir. Bireyselliğin bu önemi ise Güzellik'in özüne aittir.[821]

---

[816] AI, s. 293
[817] AI, s. 294
[818] AI, s. 294–295
[819] AI, s. 295
[820] WPC, s. 146
[821] AI, s. 295; Nihai Gerçek (Final fact), Serüvenin Birliği (Unit of Adventure), Aşkın (Transcendence) kavramları Whitehead'in Tanrı için kullanmış olduğu farklı kavramlardır (WPC, s. 200, Chapter 7-4. not).

Bu Üstün/Yüce Serüven'de, Serüven'i Görünüş'ün Birliğine dönüştüren Gerçeklik, her bir ilgi ve ilgi paylaşımını arzulayan ilerleyen dünyanın gerçek durumlarını gerektirir. Bu Görünüş, Evrenin onu doğrulamasıyla elde edilen nihai Güzellik'tir. Bu Güzellik, Zamansal (Temporal) Dünya'nın İlerleme'sinden kaynaklanan yenilenme ve canlandırma ruhuna her zaman sahiptir. O, bu ilk Eros'u ve zirve noktasındaki Medeniyete ait olan kendini unutma aşkınlığının coşku ve heyecanını oluşturan nihai Güzelliği İçeren Büyük Hakikat'in (Great Fact) içkinliğidir.[822]

Nedir bu Büyük Hakikat? Her yeni bil-fiil durumun ilk safhası, kendisinin ötesine uzanan objektif varoluşun geçmişinin içindeki mücadeleyi ifade eder. Bu mücadelenin belirleyicisi ise yeni gerçeklik sürecinde bireysel subjektif gayenin ilk safhası olarak kendisini gösteren (incarnating) Yüce Eros'tur.[823]

Tecrübe, sürekli uyum ve uyumsuzluğun (disharmony) karşılıklı yaşandığı dünyada, bireylerde ya da toplumlarda uyumun varlığını nasıl bekleyebilir?

Bu soruya cevap bulabilmek için benzer 'medeniyet modelleri' üzerine düşünebiliriz. Pericles'in Atinası, 16. yüzyılın hümanist kültürü ve 18. yüzyılın ortalarında Avrupa. Whitehead bu örneklerden hareketle medeniyetin temel niteliklerinden olan adı geçen dört nitelikte bulunan zayıflıkları, eksiklikleri tasfiye edebilecek beşinci bir niteliğin betimlemesini yaparak medeniyetlerde yaşanan umutsuzluk, başıbozuk kendini hayattan uzak tutma durumlarını açıklamaya çalışır.

Bu beşinci unsur Barış'a, bu bağlayıcı Uyumların Uyumuna niçin gerekli vardır? Bu sorunun cevabı Whitehead üzerine çalışan Hall'ın "tecrübe medeniyeti"dir. Whitehead'in felsefesinde ayrımlar arasında bağlayıcı ilkeler gereklidir. Somutlaşma sürecinde, ayrımlar bil-fiil durumun veri, süreç ve doyumu arasında çizilmiştir. Kültür kavramında ise ayrım kültürel nesneler, fail ve amaçlar arasında yapılmıştı. Kültürün üç unsuru ile tecrübe teorisi arasındaki benzerlik ise Whiteheadci kültür teorisinin somut temellerini ortaya koymak için çizilmiştir. Kültürel nesneler dediğimizde, 'kültürün verileri'; kültürel failler dediğimizde,

[822] AI, s. 295-296
[823] AI, s. 198

kültürün yaratıcı ve dile getirici süreçleri, kültürel amaçlar ise medeni bir toplumda doyuma ulaştırılmanın nitelikleri anlaşılmaktadır.

Medeniyetin adı geçen beş niteliğini anlamak için somutlaşma sürecinin üç unsurundan yardım alarak, biz soyut düzeyde de olsa, dört unsurdaki eksikliği giderebilecek niteliği kavrayabiliriz.

Öncelikle şu ayrımlar önemlidir. Doğruluk ve Güzellik tecrübenin düzenleyici özellikleridir. Bu anlamda da ikisi de tecrübe verilerinin özellikleridir. Sanat ve Serüven ise görevleri düzene koyar. Bu da somutlaşma sürecini tanımlar. Barış tecrübenin ideal doyumunu ifade eden bir niteliktir. Buradan hareketle Whitehead'in Uyumların Uyumu (Harmony of Harmonies) Barış, Doğruluk ve Güzellik'in tecrübe verisine uygunluğunu, Sanat ve Serüven'in de tecrübe sürecine uygunluğunu varsayan bir biçimde doyumun birliğini ifade eder. [824]

Bil-fiil durumun 'doyuma ulaşması' ne demektir? Bil-fiil durumun nesnel birliğinin başarısı/marifeti kazanımıdır. Durumun biçimsel gerçekliği somutlaşma süreci olarak sadece kendisine aittir. Doyumun kazanımıyla durum kendi nesnel varlığına girer, sonraki durumlar için kendi somutlaşma süreçlerine göre düşünülebilen. Doyuma geçiş/giriş subjektivitenin ortadan kalktığına işaret eder. Bu anlamda doyum asla tam olarak tecrübe edilemez.[825]

Whitehead'in felsefesinde bitip tükenmez bir şekilde hiçbir şekilde bil-fiil varlıklar tamlığa, doyuma ulaşmazlar.

Araştırılan şey, amacın/sonun asla gerçekleşmeyeceği mücadelenin içsel doğruluğunu anlama getirecek olan önceden tahmin türleri/ biçimleridir. Bu da Barış'ın sezgisine götürür.

Whitehead Batı medeniyetinin kökeninde yer alan din ve felsefenin birlikteliğini tüm insan tecrübesine yayar. Platonik İdea hep geleceği imler ve o geleceğe ulaşmak için aracı bir güce ihtiyaç vardır. Hıristiyan teolojisi açısından bu araç güç mesihtir. Whitehead, Barış'a aşkın bir özellik yüklemekle Barış ile dini ilgi arasında bir bağ kurarak, medeni ya da ideal toplumun gelecekte varlığını Barış'la gerçekleştireceğini savunur. 'Medeni toplum' (civilized society) genel bir kavramdır.

[824] HALL, a.g.e., s. 106
[825] PR, s. 84

Yersiz ve yurtsuz olarak algılanabilecek kavram, aslında Batılı zihnin hayat algılayış biçimini gösterir. Uyumların Uyumu olarak Barış, yani Doğruluk, Güzellik, Sanat ve Serüveni bir arada 'mükemmele' taşıyan Barış, kökeninde de dini çağrışımlar taşır.

Barış'ın özelliği tecrübenin yoğunluğundaki bil-fiil varlığın amacının maksimun derecede gelişmesi için bir temel sağlar. Barış tecrübesi iki sezgi üzerinde temellendirilir. Bu sezgilerin içsel ilişkililiğine bakıldığında, onlar medeni tecrübenin zirvesini biçimlendiren Barış tecrübesinden doğmuştur. Bu sezgilerden birisi, tecrübenin Eros karakterinin duyusudur.[826]

Whitehead, Gerçeklik ve Görünüş'ün yaratıcı uyumuna doğru teşvik eden tabiattaki bir yönelime/eğilime, bir umuda, bir inanca oluşturacak bir temel için bireysel tecrübenin ötesini araştırır. Onun Eros olarak adlandırdığı bu eğilim/yönelim, güzelliğin ideal etkinliğine/gücüne doğru bir arzudur.[827]

Asli/Değişmeyen (Primodial) Eros'a ve Oluşan/Değişen (Consequent) Serüvenin Birliği'ne olan inanç'tan (faith) ortaya çıkan Barış duyusu, medeni tecrübenin "kapaktaşı" (capstone),[828] yani 'tamamlayıcısı'dır.

Whitehead, burada Eros'la kastettiği Tanrının asli/değişmeyen yönüdür, Serüvenin Birliği'yle kastettiği ise Tanrının oluşan/değişen yönüdür.[829]Asli mahiyetiyle hareket etmeksizin, hareket ettirir; kavram değerin zenginliği olarak tecrübe edilir.[830] Subjektif gaye, Tanrının evrende yaptıklarıyla meydana gelir; Tanrı'nın dünyadaki eyleminin bir sonucudur. Evren de var olan düzen ve yenilik Tanrı'nın subjektif gayesinin vasıflarından başka bir şey değildir.[831] Dengeli kompleks yapıdaki her bir bireysel tecrübenin amacı, Doğruluk, Güzellik, Sanat, Serüveni ve Barış için bir temel teşkil etmektedir.[832] Eros, Görününüş'ün Gerçeklik'e yeni ve yaratıcı uyumuna doğru tecrübe durumlarını cezbeder. Eros'un bu işlevi, Barış sezgisinin ideal yönünü ifade eden ideal harmonide Tanrı'nın subjektif amacıdır.[833]

---

[826] HALL, a.g.e., s. 108
[827] HALL, a.g.e., s. 109
[828] HALL, a.g.e., s. 110
[829] ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 71
[830] ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 85
[831] PR, s. 88 ; ALBAYRAK, Tanrı ve Süreç, s. 93
[832] HALL, a.g.e., s. 160
[833] HALL, a.g.e., s. 166

Sonuç olarak insan teorik ve pratik gücünü medeniyetin ideallerini yani medeniyetin tanımlayıcı niteliklerini (Doğruluk, Güzellik, Sanat, Serüven, Barış) gerçekleştirmeye doğru yöneltirse, bu idealler toplumsal düzenin bilfiil parçası haline gelebilir. Nitekim Batı medeniyetinde, insanın teorik ve pratik enerjisi sanat, ahlak, bilim, din, felsefe gibi hâkim "kültürel ilgiler" grubuna göre yönlendirilmiştir. Bu yüzden Whitehead'in medeniyet teorisi, bu kültürel ilgilerin ortaya çıkardığı medeni bir toplumu tanımlayan nitelikleri öne çıkarmaktadır.[834] Dini problemler, sadece Barış'ın bu niteliğiyle çözümlenebilir. Aynı zamanda Barış, varlığın temel kozmolojik problemlerine çözüm sunar. Bu yüzden Barış, medeni tecrübenin tamamlayıcısı olarak "kapaktaşı" (capstone) işlevi görür.[835] Bilinçli varlıklar için "varoluştan alınan hazz, "acı, hüsran, kayıb, trajedi"yle örülüdür. Bu kadar güzelliğin, kahramanlığın ve cesaretin yok olduğu ortamda, Barış sürekliliğin (permanence) sezgisidir."[836]

Medeniyetin tanımlayıcı niteliklerinin, Whitehead'in ifadesiyle "ezeli objeler"in bil-fiil varlık olarak insan ve toplumda somutlaşmasıyla gerçeklik olarak kendini gösteren "medeniyet" tecrübesinin oluşmasında bil-fiil varlık olarak insan ve toplumun rolü nedir? Bu soru çerçevesinde "insan"ın, özelde de insan tecrübesi olarak "din, bilim, felsefe"nin ve bireysel insan varlıklarından oluşan "toplum"un "medeniyet" tecrübesindeki rolünü göstermeye çalışacağız.

[834] HALL, a.g.e., s. 110
[835] HALL, a.g.e., s. 166
[836] AI, s. 286

İKİNCİ BÖLÜM
WHITEHEAD'DE MEDENİYETİN DOĞUŞUNA ETKİ EDEN FAKTÖRLER

1. WHITEHEAD'DE MEDENİYET VE DİĞER "İNSAN TECRÜBELERİ"ARASINDAKİ İLİŞKİ

1. 1. Medeniyet ve Din

İnsanlığın daha iyiye yönelik ilerleme serüveni, toplumun dönüşümüne, toplumun dönüşümü insanın kendini tanımasına yön vermiştir. Bunun tersi de söz konusudur.[837] Her iki olayı birbirine bağlayarak yönlendiren tecrübelerden en etkin olanı dindir. Din, "hakikatlerin sınırlı bilgisine sahip olan insanoğlunun diğer özel ilgileri arasında yer alan bir şeydir ve bu yönüyle kendini düzenler."[838] Din, bir yönüyle bilgisel boyutludur. Bununla o, insanın eksik bilgi tasavvuruna destek sunar. Kant'ın aksine Whitehead dinin bilgi içeriğini metafizik desteğini onaylar. Diğer bir ifadeyle din, "özel tecrübelerden çıkarılmış olan kendi kavramlarının bütün tecrübeleri düzenlediği inancıyla evrensel bir geçerliliğinin olduğunu iddia eder."[839] Bu iki işlev medeniyet inşasında ortak sorumluluk taşır. Din de her bir-fiil varlık gibi sürece tabidir. Bu süreçte din tedrici bir şekilde dört aşamada ortaya çıkar. Birbirini izleyen bu safhalar, ritüel, duygu, inanç ve aklileştirme/rasyonelleştirme safhalarıdır.[840] Ritüel olarak din tarihin başlangıcına kadar götürülebilir. Bu safhada din, insanın boş zamanında enerji fazlalığı olarak sergilediği bir eylem biçimidir. Ancak bu eylem biçimi sürekli tekrarlanan bir eylem olarak kendini sergilemektedir. Bu eylemlerin tekrarı insanların egzersiz keyfini ve başarı duygusunu ortaya çıkarır.[841] Ritüel kendine eşlik eden duygular adına tekrarlanmaya başladığında ise din "incelik" kazanır. Artık bu dinin duygu aşamasıdır. Bu bağlamda "İnsanlık" diyor Whitehead, "ritüellerle sanatkâr olmuştur".[842] Duygu safhasında olan din,

[837] AI, s. 15
[838] RM, s. 32
[839] RM, s. 32
[840] RM, s. 18
[841] RM, s. 20-21
[842] RM, s. 21

ritüelden bağımsız değildir. Bu safhada ritüel, duygu için bir dürtü sağlayıcı konumdadır. Ritüel ve duygunun hâkim olduğu dinin bu safhalarını Whitehead dinin "ilkel safhaları" olarak adlandırmaktadır. Bu safhada bütün toplum aynı ritüelle ve aynı duyguyla ilgiliyse, ritüel daha fazla etkilidir ancak duygu daha fazla aktiftir. [843] Eğer bu safhalarda (ritüel ve duygu safhasında) olan din entelektüel oluşumla temas kurarsa, dinin sonraki safhası olan inanç safhasını yaratır ve bu safhada varlıklarını devam ettirir.[844] İnanç safhasında olan din insanın ilerleme sürecini şekillendirme imkânına sahiptir. Ancak inanç safhasındaki din, aklileşmeye izin vermezse bu imkânın ortaya çıkması ve insanın ilerlemesi olanaklı değildir.[845] Aksine bu imkân gerçeklik kazanırsa, dinin aklileşmiş/rasyonelleşmiş safhası ortaya çıkar. Bu safhada inanç ve aklileştirme/rasyonelleştirme tam olarak tesis edilir, bu oluşumdan da rasyonel din ve onun dinsel öneminin özünü oluşturan "yalnızlık" ortaya çıkar.[846] Rasyonel dinin ortaya çıkışı, onun ortaya çıktığı toplumların genel ilerlemesine bağlıdır. Bu da rasyonel dinin ortaya çıkışının ahlaki sezgilerin ve tutarlı genel fikirlerin insan bilincinde gelişimini gerektirdiğini gösterir.[847] Daha önceden varolan dini formların bir dönüşümü olarak ortaya çıkan rasyonel din, insanların kendilerini de içinde buldukları evrene karşı daha bilinçli bir reaksiyonudur.[848] Rasyonel din, tutarlı bir hayat düzeninde dini merkezi bir unsur kılan amaç ile inanç ve ritüelleri yeniden organize eden bir dindir.[849] Rasyonel dinler, "medeni toplumlarda en yüksek safhasına ulaşmıştır."[850]

İnançlarımızın tarihsel bir araştırmayla temellendirilebileceği sağlam bir dayanağın var olduğu şeklindeki iddia, bir aldanmadır. Biz, geçmişi sadece bugünkü duruma, yani şimdiye göre yorumlayabilirsiniz. Çünkü şimdi, bizim sahip olduğunuz her şeydir. Ve bu 'şimdi'de biz, varoluşun bütün unsurlarının yeniden sunuşunu da içine alacak şekilde 'şimdi'yi yorumlayan genel ilkelere sahip olmadıkça, var olan azıcık bilgimizin ötesine bir adım daha atamayız. Bu yüzden tarih, metafiziği önceden varsayar. Bu bağlamda Geçmişe inandığımız, ve metafizik ilkelerimizi

[843] RM, s. 23
[844] RM, s. 23
[845] RM, s. 28
[846] RM, s. 28
[847] RM, s. 33
[848] RM, s. 42
[849] RM, s. 31
[850] PR, s. 340

kurmaksızın metafizik hakkında konuştuğumuz zaman bu, itiraza açık bir görüştür. Ne yazık ki böyle bir durum mevcuttur. Ancak bir birey olarak biz, bizim geçmiş hakkındaki yorumunuzdan doğan metafizik dogmaları, 'şimdi'nin asil metafizik yorumlamasının temeli üzerine kurabiliriz.[851] Bizim metafizik inançlarımız kesin olduğu sürece, belli belirsiz bir şekilde geçmişi, 'şimdi'nin çerçevesinde yorumlayabiliriz. Ancak geçmiş, asli metafizik veri olunca, doğal olarak bizim bilinçli bir şekilde farkına vardığınız dünya da bir bütün olarak veri olur. Böyle bir eleştiri, hem bilime hem de metafiziğe başvurmaksızın kendini haklı çıkartmayı uman bir dini anlayışa uygun görünmektedir. Ancak arada bir fark vardır: Din, ruhun özlemidir ve varlığın gerçeklerinin, varlığın mahiyetinde kendi doğruluklarını bulması gerekir. Psalmist[852] "Benim ruhumun susuzluğu Tanrı'yadır," diye yazar. Ancak bilim, kendi metafizik kesinliğini bir tarafa bırakabilir. Bununla birlikte o, kendi genel tanımlarının pragmatik değerini inancımızın arkasına çekebilir. Fakat din, bilim yaptığı bu şeyi yaparsa, kendi dogmalarının, duyguları güdülemenin gayesi açısından hoş fikirler olduğunu kabul etmiş olur. Ayrıca din doğrulamanın özlemini taşırken, bilim de naif inanca dayanabilir. Ancak din, tesir etmeyi, açıklığı araştırmayı bıraktığı zaman, kendi sahip olduğu en düşük formlara doğru geriliyor demektir. Bu yüzden "inancın çağları, rasyonalizmin çağlarıdır".[853]

Dinsel tecrübe, bil-fiil evrende somutlaşmış olan bir özelliğin doğrudan kavranışı olarak kabul edilirse, din de kaçınılmaz olarak metafiziğe katkılar sağlayacaktır. Böyle bir durum bizzat bazı metafiziksel varsayımları içerir. Whitehead'in burada, Metafizik kelimesiyle kastettiği ise, "meydana gelen her şeyin zorunlu olarak analizine uygun olan genel fikirleri keşfetmeye çalışan bilimdir. "[854]

Evrende var olan her şey, kapsamlıdır. Böyle bir düşünceyi tahlil etmenin birçok yolu vardır. Buna göre evren, bu tahlillerin farklı çizgileriyle ilişki kurmak zorunda olduğu bir yerdir. Öncelikle zamanda akıp giden bil-fiil dünya ile kendi formasyonuna giren bu bil-fiil durumların tahlil edilmesi gereklidir. Bu şekil verici unsurların kendisi bil-fiil ve akıp-giden şeyler değildir. Zamansal dünya ve onun şekil verici/formatif unsurları, bizim için her şeyi kuşatan evreni meydana

[851] RM, s. 84
[852] Kitabı Mukaddes'teki Mezmurlar (Psalms) kitabının yazarı Davut peygamberdir.
[853] RM, s. 85-86
[854] RM, s. 85

getirmesine rağmen biz, bil-fiil ve zamansal olan dünyanın ötesinde hiçbir şey bilmiyoruz.[855] Bununla birlikte kendi karakterini ortaklaşa kuran onun şekil verici unsurları hakkında da bir şey bilmiyoruz. Söz konusu bu şekil verici unsurlar nelerdir? Birincisi, yaratıcılıkla birlikte gerçek dünya, yenilik için zamansal akışın karakterine sahiptir. İkincisi, kendi kendilerine bil-fiil olmayan ideal şeyler alanı, ya da formlar, ilişki bağlamında bil-fiil olan herhangi bir şeyde somutlaşırlar. Üçüncüsü ise zamansal olmayan şeyden başka bil-fiil varlık sayesinde salt yaratıcılığın belirsizliği, belirli bir özgürlüğe dönüşür. Bu zamansal olmayan bil-fiil varlık, bizim Tanrı diye adlandırdığımız varlıktır. Bu varlık rasyonelleşen dinin yüce Tanrı'sıdır.[856] Bu şekil verici unsurların durumunu daha açık hale getirilmesi, gerçek dünyanın analizinin başka bir şekline başvurmayı gerektirir. Buna göre gerçek zamansal dünya, gerçekleşen durumların çokluğu, diğer bir ifadeyle zamansal dünyadan ibaret olan asil bil-fiil birlikler içinde tahlil edilebilir. Whitehead böyle her bir durumu, "durumla ilgili şey" (epochal occassion) olarak adlandırmaktadır. Bu durumda, gerçek dünya, ilgili durumların bir topluluğu olmaktadır. Bir anlamda fiziksel dünyada her bir durumla ilgili şey fiziksel olayla sınırlanmış bir kesinliktir. Ancak bu sınırlanmış olma, kendi, tam uzamsal boyutlar gibi zaman-süre ile ilgili değil, hem zamanla hem de uzamla ilgilidir.[857] Sonuç olarak din, metafiziksel bir desteğe ihtiyaç duyar.[858]

Metafizik, bir tanımlamadır. Metafiziğin doğruluğunu açıklayacak kadar onun değerlendirmesini yapmak zorunludur. Ancak bu durum, tanımlamaya yabancıdır. Doğruluğun testleri mantıksal tutarlılık, uygunluk ve somutlaştırmadır. Metafiziksel bir tanımlama, kendi kaynağını ilgilendiği tek seçkin alanda bulur. Metafizik kendi doğruluk tasdikini, bizzat kendinin somutlaşmış ve tutarlı olarak ilgilendiği diğer alanlarla ilişki kurmak suretiyle alır. Ardından gelecek tanımlama, dinsel tecrübenin kendini ortaya koymasına nispetle, derhal yapılması gereken her ne ise onu düzenler. Metafizik öğretilerin çok iyi temellendirildiği tezini kabul etmek, dinsel sezgilerin objektifliğine güvenmeyi zorunlulaştırır. Bu görüşte ısrar etmek ise doğru değildir. Böyle bir kabulde ısrar, düşüncenin mutlaklığını onarken, bütün

[855] RM, s. 89
[856] RM, s. 90
[857] RM, s. 91
[858] RM, s. 83

deneysel gücün süresiz olarak zayıflatılmasına, hatta reddine kadar götürür. "Böylece dini tecrübe, aşkın ya da yaratıcı anlamında, bir şahıs olan Tanrı için doğrudan bir delil olacak biçimde, metafiziğe katkı sağlayan bir şey olarak ele alınamaz."[859]

İnsanın keşfetme süreci ve yeri olarak evren, tamamen birbirine bağımlı ve birbirine bağlı, birbiriyle bağlantılı bir evrendir. Plotinuscu etki doğrultusunda Whitehead, birbirine bağımlı ve bağlı olan bu şeylerin birbirine karşı etkisinin olumsuz olacağını kabul eder. Bu anlamda ona göre bedenin ruhu kirletmesi, aynı şekilde ruhun da bedeni kirletmesi kaçınılmazdır. Tikel kötülükler, bütün dünyayı bozarken tikel iyilikler kaçış yolunu göstermektedir. Medeniyet teorisi açısından unutulmaması gereken temel ilke bellidir: "Birey toplumun şekil verenidir, toplum ise bireyin şekil verenidir."[860]

Whitehead dünyayı, hem akıp-giden bir gölge ve hem de mutlak gerçek olarak kabul etmektedir. Gölge yapıcısı olmak için olguya/gerçeğe girer ve bu yüzden olgu/gerçek, gölgeden öncedir. Ancak bil-fiil varlıkların bil-fiil akışından önce olan "Göklerin Krallığı"/"Tanrı'nın Krallığı"dır (Kingdom of Heaven). Aynı zamanda bu akışın birliğiyle kendi tamlığını duyan, hisseden "Göklerin Kralı"dır. Dolayısıyla "Göklerin Kralı"nın/Tanrı'nın var olmadığı bir dünya tasavvuru eksiktir. Buna göre kötü olan dünya, iyi olan ise "Göklerin Kralı"dır. Bununla birlikte "Göklerin Kralı" dünyadadır, ancak o, dünya değildir. Bil-fiil dünya, tecrübe etmenin ve fiziksel eylemde bulunmanın dünyası olarak birçok farklı şeylerin/bil-fiil varlıkların topluluğudur. Bu bil-fiil varlıklar, bütün topluluğun müşterek değerine katkıda bulunur veya onlardaki bu değeri alıp götürür. Bunun yanısıra bu bil-fiil varlıklar, kendileri açısından bireyseldir. Bu yüzden onlar ayrı olarak da kendi değerlerine sahiptirler. Bu anlamda dünya, toplumda yalnızlığın sahnesidir. Bil-fiil varlıkların bireyselliği, onların toplumları kadar önemlidir. Bu bakımdan dinin konusu toplumda "kişilik"tir, "kendine özgü olma"dır.[861]

Bil-fiil durumlar (actual occasion), bil-fiil topluluğun asli birlikleridir. Buna göre topluluklar, bu birliklerden oluşmaktadır. Ancak her bir birlik, topluluğun diğer her bir üyesi için kendi mahiyeti açısından bir kaynağa sahiptir. Böylece her bir

[859] RM, s. 86-87
[860] RM, s. 87
[861] RM, s. 87-88

birlik, bizzat kendini her şeyi kuşatan evrende sunan bir mikrokozmoz olmaktadır. Bil-fiil durumlar (actual occasion), yaratıklardır. Gerçek dünyanın zamansal karakterinin sonucu, yaratıcılık ve yaratıklara başvurarak anlaşılabilir. Zira yaratıcılık kendi yaratıklarından ayrı değildir. Bu yüzden yaratıklar yaratıcılık içinde kalırlar. Sonuç olarak bir yaratık için yaratıcılık, yaratık ile yaratık olmaktır. Böylece bizzat kendinin diğer bir safhasına girer. Bu durumda o, yeni bir yaratık için yaratıcılıktır. Öyleyse, yaratıcı aksiyonun bir geçişi vardır ve bu geçiş, kendini fiziksel dünyada sergiler. Yaratıcılığın bu çok yönlü karaktere sahip olması ve bunun sonucunda da belirsiz bir karakter sergilemesinden dolayı biz, bil-fiil varlık olarak onu idrak etme noktasında uzak kalırız. Böylece, yaratıcılık eşit şekilde belirli bil-fiil yaratık olarak zamansal dünyayı düşünmekten bizi alıkoyar. Zira zamansal dünya, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi esas olarak eksikliktir. Bu dünya kesin bir maddi karaktere sahip değildir. Ayrıca bil-fiil durumlar, somut şeylerdir.[862] Diğer bir ifadeyle, onlar farklı unsurların reel birliğine giren bir şekli imlemektedir. Bu somutluktan ayrı unsurlar, karşılıklı olarak birbirlerinden ayrı bulunur. Böylece bil-fiil varlık, bireysel ve akıp-giden yaratıcı sentezin bir sonucu olmaktadır. Bu şekilde birliğe sebep olan değişik unsurlar, "diğer yaratıklar, ideal formlar yani ezeli objeler ve Tanrı"dır. Bu unsurlar mutlak değildir. Bu durumda sadece tek bir yaratık olmalıdır. Somutlaşma sürecindeki yaratıklar ezeli objelerle yeterli hale gelir, aynı zamanda karşılıklı olarak bu ezeli objeler de yaratıklar tarafından yeterli hale getirilir. Sonuç olarak bu şekilde ortaya çıkan durumla ilgili bir şey, bu ezeli objelerin durumuna göre diğer yaratıklara kendi sahip olduğu mahiyette sahip olur. Analojik olarak da durum, bu yaratıkların durumu açısından ezeli objeleri kapsar. Böylece o, unsurlar tarafından başka bir şeye karşılık olarak zorla yüklenen sınırlamalar sonucunda ortaya çıkan, belirli sınırlanmış bir yaratık olur.[863]

Din, evrenin nihai gizemindeki kişisel sezgi ilkemiz sebebiyle duygu ve amaçlarlar ilgili tepkilerimizle yakından ilgilidir.[864] Kişisel sezgiler yaşanmışlık tecrübesi olarak, dinde ihmal edilemez. Aksi durumda dinin içeriği yanlış doldurulur ve din alanında problemler, dolayısıyla da medeniyet tsavvurunda bir takım problemler başgösterir.

[862] RM, s. 91-92
[863] RM, s. 93
[864] AI, s. 161

Whitehead, bu durumu 18. ve 19. yüzyılda teolojinin bulunduğu konum ve aldığı saldırılarla örneklendirir. Söz konusu bu dönemlerde, din (Hıristiyanlık) tehlikeli hurafelerin içine saplanmıştı. Bu nedenle dönemin liberal din adamları ve din adamı olmayan laikler, sistematik teoloji altında dine saldırdılar ve bu dine karşı savaş açtılar. Ancak onların bu saldırısı, hurafelerle dolu dini tamamen kabullenmiş olanlar tarafından yanlış yorumlandı. Oysa, onların asıl yapmak istediği dinden bu tehlikeli hurafeyi yani barbarik, vahşi batıl inanç duygusunu temizlemekti.[865] Fakat Whitehead bu eylemi onaylamamaktadır. Zira "sistematik düşünceye saldırı, medeniyete ihanettir."[866] Dinin yozlaşması insanlık adına bir bozulma zemini sağlar. Yozlaşmış dini medeniyete ihanet olarak gören Whitehead'in düşüncesini metafiziğe olumsuz tavrıyla bilinen Hume da onaylamaz. Ancak yozlaşmış olsa da din yine de var olmaya devam etmelidir. "Din, ne nedenli yozlaşmış olursa olsun, (yozlaşmış bir) dinin olması hiç olmamasından iyidir,"[867] der, Hume. Yani din temelde işe yaramadığı için olup olmamasından ziyade, nasıl olursa olsun, ama var olmaya devam etsin demektir, bu. Whitehead'e göre, vahşi batıl inanç duygusunu dinden temizlemek yerine, bu duygular eğitilmelidir. Bunu da şöyle ifade etmektedir: "medeni din, insanlık tarihinin büyük dönemlerinde çok güçlü bir etkiye sahip olan metafiziksel sezgilerin medeni rasyonel eleştirisinin baş göstermesi olarak batıl vahşi duyguları eğitmeyi amaç edinmelidir."[868] Bu yargı İslam düşüncesine yabancı değildir. Dinin terbiye edici, eğitici özelliği Rab kavramında nesneleşir. Bu, Tanrının insana yansıttığı insan doğasında yer alır. Nitekim "dinin asıl görevi, insanların gönlünü düzenlemek, davranışlarını insancıllaştırmak, ölçülülük, düzen ve söz dinleme ruhunu aşılamak"[869]tır. Diğer bir ifadeyle dinin temel görevi, insanı medenileştirmektir. Bu bağlamda Whitehead söz konusu yaşanmışlıktan hareketle dinin insan ve toplumu medenileştirme rolü olduğuna dikkat çekerek, medeniyet ve din ilişkisinin ürünü olan "medeni din"in amacına ve önemine vurgu yapmaktadır. Buradan hareketle "din, insan yabaniliğinden ve vahşetinden kurtulmanın son

[865] AI, s. 162
[866] AI, s. 162
[867] David HUME, **Din Üstüne**, Çev. Mete TUNÇAY, 1. Baskı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. 1979, s. 191
[868] AI, s. 162
[869] HUME, a.g.e., s. 191

sığınağıdır."[870] Yaşanmışlık olarak söylenirse, din, tüm insanlığın tek sığınağı olmuştur.

Din terbiye edici kavranış biçimine karşın çatışmanın da adı olmuştur. Whitehead'e göre, artık dinin nefretin diğer adı olmaktan kendini kurtarması gerekir. Din ve nefret, aynı alanda, aynı zihinde, aynı cümlede, yargıda, önermede, aynı kültür ortamında yer almamalıdır. Böyle bir önerme ya da yargı, mantık açısından da yanlıştır. Zira, din "en büyük sosyal ideal" olarak kabul edilecekse, onun "medeniyetin birliği için ortak bir temel olması" ilkesi üzerine yoğunlaşılmak zorundadır. Din, kaba ve vahşi duyguların barınmasına imkân vermeyen "içgüdüsel doğrular"[871]ın merkezinin adıdır.

Ancak insanlık tarihine bakarsak dini ruh daima yorumlandı, çarpıtıldı, kabalaştırıldı yani dini ruh her zaman bu süreci yaşadı. Fakat dini ruh insanlığın medeniyete doğru yolculuğundan beri daima bu süreçteydi ve her zamanda bu süreci yaşayacaktır.[872] Zira "geçici (temporal) Dünya, sonlu başarının sahnesidir."[873] Ancak "din kendi otoritesi ve kendini oluşturan duyguların yoğunluğu sebebiyle tehlikeyle karşı karşıya kaldığında, metafizik desteğe muhtaç olur."[874] Din kendi otoritesi ve kendini oluşturan duyguların yoğunluğu sebebiyle tehlikeyle karşı karşıya kaldığında, metafizik desteğe ihtiyaç duyar. Dini oluşturan duygular canlı tecrübe delilleri olsalar da dinin doğru yorumlanması için bunlar yetersiz teminatlardır. Bu nedenle dinsel inancın tarafsız bir eleştirisi, bütün şeylerin ötesinde zorunlu olmalıdır. Dogmanın temelleri, anlamları eleştiren ve bütün evreni kuşatacak daha genel kavramları ifade etmeye çalışan rasyonel bir metafizikte bir araya getirilmelidir. Bu durum, pratikte sıkça kaçınılan bir durum olmasına rağmen, ciddi olarak herhangi bir şüpheye yol açmamıştır. Bu durumu dikkate almanın en ciddi süreçlerinden biri 19. yüzyılın ortalarında meydana gelmiştir; tarihsel ilginin hâkimiyetine rağmen.[875]

---

[870] RM, s. 37
[871] AI, s. 172
[872] AI, s. 172
[873] AI, s. 172
[874] RM, s. 83
[875] WHITEHEAD, Dinin Oluşumu, s. 103

"Dinin tarihi, derin fikirlere kendini bağlamak için ilgiye gerek duyan sayısız kuşağın tarihidir. Bu yüzden dinler, çoğunlukla geliştikleri medeniyetlerden daha fazla barbardır."[876] Dinlerin bu barbarlığı ise "tesir etmeyi ve açıklık peşinden koşmayı bıraktığı zaman"[877] ortaya çıkmaktadır. Zira bu şekilde din, en düşük formlar sergiler. Nihayetinde din, bu kendi düşük formlarının batağına saplanır kalır.[878] Din doğası ve varlık ilkesi gereği, ilerleme için temel enstrümandır. Bu rolünü ise tarihsel süreç içinde kesintilere ve dışsal müdahalelere rağmen başarıyla sürdürmüştür. Ancak bütün milletlerin tarihini araştırırsak, bu iddianın her zaman geçerli olmadığını görürüz.[879]

Eğer din, ilerlemeye gereksinim duymayan ve eleştiriye tutulmamış inanç aşaması olarak karşımıza çıkarsa burada medeni insanlardan değil, "yarı medeni" insanlardan bahsedebiliriz.[880] Nitekim insanın kurban edilmesi, insanın köleleştirilmesi, içgüdüsel davranışın kalıtsal barbarlıkları vasıtasıyla kendilerini ifade eden büyük dini sezgilerin ve medeni amaçların örnekleridir. "Din, en yüksek safhasına medeni toplumlarda ulaşır."[881] Whitehead buna örnek olarak, (ilk biçimiyle olan) Hıristiyanlık'ı gösterir. Bu din, felsefe ve dini kendi içinde birbirine karşı uyumlu hale getirerek bir değişim ve süreklilik örneği sergilemiştir.[882] Dinin en yüksek safhasına medeni toplumlarda ulaşmasının sebebi, rasyonel dinin önceden mevcut olan dini formların aşamalı bir dönüşümü olarak ortaya çıkmasıdır. Rasyonel dinin bu şekilde ortaya çıkışı, şüphesiz onun ortaya çıktığı milletlerin genel ilerlemesine bağlıdır. Buna göre rasyonel din ortaya çıkabilmek için, uygun genel fikirlerin ve ahlaki sezgilerin insan bilincinde gelişimini beklemek zorundadır. Çünkü böyle fikirler bireylerden soyutlanmış olarak düşünülemez, insan tecrübesi olması bakımından din bunu gerektirir.[883] Her şey birbiriyle karşılıklı ilişki içindedir ilkesine göre, birey toplumu şekillendirir, toplum da bireyi şekillendirir.[884] Buna göre birey ve bireylerin toplamı olan toplum da dini şekillendirir.

---

[876] AI, s. 171
[877] RM, s. 85-86
[878] RM, s. 86
[879] RM, s. 37-38
[880] WHITEHEAD, "Aşkın'a Ölümsüzlük", s. 102
[881] PR, s. 340
[882] AI, s. 15-16
[883] RM, s. 33
[884] RM, s. 87

Din sürecini yaşar. Dinin birey ve toplumdaki yeniden yerini tanımlayarak yeni bir başlangıç yapması istenirse, ya da dinde yeni bir başlangıç yapılacaksa, uzun süren bir serüvenin yaşanması gerekecektir.[885] Yeni bir başlangıç serüveninde din, belirli bir toplumda, belirli bir çağda varlığı dışarı taşan duygular, amaçlar ve özel geçmişindeki şartlanmışlığıyla birlikte felsefenin rasyonel genelliğiyle bağlantı kurmalıdır.[886]

1. 2. Medeniyet ve Bilim

Whitehead'e göre medeniyete doğru yolculuğumuzdaki en etkin faktörler, bilimsel (ve felsefi) sistemlerdir. "Her sistem, başlangıçta mükemmel bir başarıdır."[887] Ancak her sistem kısır bir döngü içine girdiğinde, çökmeye ve çürümeye başladığında ilerlemenin ve medeniyetin önündeki başbelası bir engel olmaktadır.[888] Bu noktada kabul edilmesi gereken "sistemlerin, gelip gittiği"[889] ve herşey gibi değişmesi gerektiğidir. Böyle bir kabule sahip toplumlar, yaratıcı imkanlarıyla yeni bilimsel (ve felsefi) sistemler ortaya koyarlar. Bilim ve felsefenin tarihsel serüveninde bunun birçok örneğini görebiliriz. Bilim'in medeniyetteki rolü sözkonusu bu noktada yer almaktadır. Popper bilimsel devrimlerin sistemine "paradigma" kavramını merkeze alırken, Whitehead'in *Science and the Modern World*'da Batı medeniyet tarihinde bilimin izini sürerek başlar. İnsanlık günümüzde yaşadığımız bilimsel zihniyete birden ve şimdinin yaratımıyla ulaşmamıştır. Bu anlamda paradigma ile Popper'in anlatmak istediği serüven ile Whitehead'in bilimin medeniyet içinde yaşadığı serüven uyuşur. "Bilimsel buluşlar tarihinin tamamıyla yeni cihazların teknolojik keşiflerine bağlı olduğu"[890] konusunda genel bir yargı bulunmaktadır. Ancak Popper'ın iddia ettiği gibi, bilim tarihi, aynı zamanda düşünceler tarihidir.[891] Bu bağlamda bilimdeki yenilikler, bir anlamda "yeni bir düşünce ve yeni bir kuram" [892]dır. Bunlar, teknolojik etki yaratsın ya da yaratmasın

[885] Whitehead bu serüvenin bin yıl olduğunu söyler. Bununla o Hıristiyanlığın tarihsel sürecine işaret ediyor. (AI, s. 172)
[886] PR, s. 15
[887] AI, s. 159
[888] AI, s. 159
[889] AI, s. 159
[890] POPPER, a.g.e., s. 74
[891] POPPER, a.g.e., s. 74
[892] POPPER, a.g.e., s. 74

"yepyeni bir duyu organı" gibi[893] medeniyet sürecine yeni aktörler olarak katılarak, insanlığın medeniyet tecrübesine katkı sağlarlar. Popper'ın savunduğu anlamda bilim, Whitrehead'in felsefesinde de aynı içeriğe sahiptir. Felsefe gibi bilim, "insan zihninin giriştiği büyük teşebbüs"lerden biridir. "Aklın arzusu olarak merak duygusu"[894]nun ürünü olan bilim, aynı zamanda insanın medeniyet tecrübesi serüvenine işaret eden bir tecrübedir.

Whitehead'in medenileşme sürecinde bilimin işleyişini kavrayabilmek için din ile arasında var olan ilişki biçimini göz önünden uzak tutmamalıyız. Her iki alanda otonom ve biribirleriyle ilişkilidir. Din "tecrübe eden sujenin formasyonuyla ilgilidir."[895] Dinin bu öznel ağırlığının yanında bilim objelerle ilgilidir. Yani "tecübenin asli safhayı biçimlendiren verilerine dayanır."[896]

Medeniyet-bilim ilişkisini tartışmaya böyle bir ayrımla başlamamızın sebebi, modern bilimin medeni toplumlarda çok güçlü olumsuz etkilere yol açmış olmasından dolayı bazı Whitehead yorumcuları Whitehead'in medeniyet teorisinde bilimin etkin bir yeri olmadığını savunmuşlardır. Mesela, Whitehead'e yakın isimlerden A. H. Johnson Whitehead'in bilimi medeni toplumda zorunlu olarak sahip olunması gereken şeyler arasında görmediğini söyler. Bunu da *Adventures of Ideas*'da Whitehead'in bilimi, sanat, serüven, doğruluk, güzellik ve barış nitelikleri arasında ele almamış olmasını gösterir. Johnson'un ikinci gerekçesi, medeni olarak tanımlanan toplumlar, bildiğimiz anlamda bilime sahip değildi.[897] Çalışmamızın bütünlüğü içerisinde dinin medeniyette oynadığı rol dikkate alınınca Johnson'ın bu yaklaşımı eksiktir. Şayet bilim bugünkü tanımladığımız anlamda medeni diye tanımlanmış toplumlarda yoksa o zaman Grek medeniyetinde de Mısır medeniyetinde de bugünkü anladığımız anlamda hem din hem de bilim mevcut değildi. Grek dininin ve biliminin yaşadığı süreci, mitik tasavvurdan rasyonel sürece nasıl geçtiğini biliyoruz.[898]

---

[893] POPPER, a.g.e., s. 74
[894] AI, s. 141
[895] PR, s. 16
[896] PR, s. 16
[897] HALL, a.g.e., s. 212
[898] Werner JAEGER, **The Theology of The Early Greek Philosophers: The Gifford Lectures 1936**, Eugene Oregon: Wipf&Stock Publishers 2002, s. 8, 18

Din medeniyetin ayırıcı niteliğidir. Fakat Whiteheadci terimle bilimin toplumun bir niteliği olmaması onu medeniyetin temel ilkeleri arasında saymaya engel değildir. Bilimin toplumda bir nitelik olmadığı doğrudur, fakat medeniyeti tanımlayan doğruluk, güzellik, sanat, serüven ve barışı ideale taşıyan yada onun önünde engel oluşturan ahlak ve dini ilginin özel bir biçimidir. İfade ettiğimiz gibi geçmiş medeniyetlerde bugünkü sahip olduğğumuz bilimsel tasavvurun olmadığı veya olmamış olabileceği o kadar da açık değildir. Herşeyin değişime ve sürekliliğe bağlı olduğu dünya gerçekliğinde din nasıl bir sürece, ahlak nasıl bir sürece bağlıysa bilim de aynı sürece tabidir. Köleliğin varolduğu medeniyet örnekleri insan kurbanı örnekleri bugün tartıştığımız ahlak sorunlarında çok farklı bir yerdedir. Bilim hem serüvenle hem de doğrulukla dolaysız ilişki içindedir. Hall'ın da işaret ettiği gibi bilimin araştırdığı doğruluk biçimi "Görünüş'ün Gerçekliğe açık ve farklı konformal/uyumlu uyumuna"[899] bağlıdır. Yani bilim doğa yasalarıyla birlikte kendi ilgisi yoluyla doğruluğun kazanımını ileriye götürür. Doğa yasalarında yaşanan yeni keşifler bil-fiil varlıklar arasındaki yeni ilişkilerin keşfi demektir. Buna göre de özel bir bilimin herbir yeni yasası medeni bir toplumdaki Görünüş'ün niteliksel özellliğine ilavede bulunur.[900]

Bilim doğruluğun kazanımına katkı sağladığı gibi serüvene de katkı sağlar. Dünya İkbal'in de dediği gibi açık imkanlar alanıdır. Bu anlamda bilimlerin geleceği açıktır ve bizim mevcut bakış açımızdan sınırsızdır. Serüven, "özel bilimlerin gelişmesinin asli yan ürünlerinden biridir."[901] Aynı şekilde Whitehead'in *Science and the Modern World*'da geliştirdiği bilimlerin serüveni öyküsü buraya ilave edilebilir. Sonuç da bilim medeni toplumların gelişim safhalarında olumlu/olumsuz etkilere sahiptir. Tüm bilimler, bu felsefede, "zihinsel eylemin doğasında yer alan mutlak ahlaki sezgiye bağlıdır."[902]

1. 3. Medeniyet ve Felsefe

Doğrudan dini sezgiler, hatta en saf kaynaktan geleni bile, mevcut toplumda hâkim olan daha düşük pratik ve duygulara bağlı oldukları için tehlike içindedir. Bu anlamda din, felsefeye itici bir güç verir. Buna karşılık spekülatif felsefe de mevcut

[899] AI, s. 250
[900] HALL, a.g.e., s. 212
[901] HALL, a.g.e., s. 213
[902] PR, s. 42

davranış biçimlerimizin olgularından uzaklaştıran nihai anlamların önermeleriyle olan veya olabilecek temel ittifaktan yüksek sezgilerimizi korur."[903] Diğer bir ifadeyle dini ya da dinleri düşük pratiklere bağlılıktan kurtaracak olan ve bu düşük pratiklere yönelten vahşi duyguları eğitecek olan felsefedir. Zira, "güzel din modelleri, yalnızca felsefenin ürünüdür."[904] Öyleyse, felsefenin ürünü olan "inanç çağları, rasyonalizm çağlarıdır."[905] Burada, dinin medenileştirilmesi görevinin felsefeye ait olduğunun altı çizilmektedir. Ayrıca burada, "fikirlerin tarihini, hataların tarihi"[906] olarak değerlendiren Whitehead geçmiş medeniyetlerin kusurlarını, hatalarını göstererek medeniyeti var edecek ve koruyacak olan etkenleri ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre "insanlık tarihindeki bütün hatalar aracılığıyla, fikirlerin tarihi aynı zamanda insan davranışının aşamalı olarak arınmasının tarihini"[907] ifade eder. "İyi bir düzenin gelişmesinde ilerleme olduğu zaman, biz bilinçli olarak düşünülen fikirlerin faaliyetinin artmasıyla acımasızlaşmaya yani barbarlığa geri dönüşten koruyan bir davranış ortaya çıktığını görürüz."[908] O halde Whitehead'e göre barbarizme yeniden dönüşten kurtulmanın yolu, düşüncenin gelişmesi ve düşüncenin gelişmesini teşvik eden bir toplumsal sistemin var olmasıdır. Nitekim düşüncenin gelişimini cesaretlendiren bir toplumsal sistem, toplumun medeniyete doğru ilerlemesini sağlayan bir güç konumundadır.[909] Bu anlamda dini düşüncenin gelişimi de topluma ve onun sahip olduğu toplumsal sisteme ve hatta onun dil'ine bağlıdır. Çükü "toplum ve dil, birlikte gelişir"[910]; dolayısıyla medeniyet ve dil de birlikte birbirine geliştirir.[911] Buna göre, "kendi özelleştirmelerini genel fikirlerde somutlaştıran medeni dil,"[912] medeni din düşüncesini üretir. Bu da felsefi bakış açısı olmadan mümkün değildir.

Felsefi bakış açısı, düşünce ve hayatın temelidir. İlgilendiğimiz fikirler, yok saydığımız ya da önemsemediğimiz geçmişe soktuğumuz fikirler umutlarımızı,

[903] AI, s. 25
[904] HUME, a.g.e., s. 198
[905] RM, s. 86
[906] AI, s. 25
[907] AI, s. 25
[908] AI, s. 25
[909] RM, s. 35
[910] RM, s. 35
[911] Bknz. MT, s. 35
[912] AI, s. 235

korkularımıza, davranış kontrolümüze hâkimdir. "Düşündüğümüz gibi yaşarız."[913] Bu bakımdan "felsefe edebiyat, siyaset ve plastik sanatlar/görsel sanatlar (plastic arts) gibi insan kültürünün bir fenomenidir."[914] Ancak "hayretin ürünü" (product of wonder)[915] olan "felsefe sadece asil duyguların koleksiyonu değildir. Eğer felsefe sadece bu asil duygularla sınırlanırsa, o zaman felsefe faydadan ziyade zarar getirir. "Felsefe genel, somut, eleştirel kavrayıştır. Bununla birlikte felsefe asabi, aksi, hırçın profesörler arasındaki şiddetli bir tartışma değildir; ya da en azından böyle olmamalı. Felsefede, olgu, teori, alternatifler ve ideal birlikte tartışılır. Felsefenin armağanı, öngörü ve "tüm medeni gayrete cesaret veren" yaşamın değer anlamıdır."[916]

Felsefenin akademik alanla sınırlandırılması bağlantısız despot otoriteler, dışlayıcı, benimci yapılar oluşturuyor. Akademisyen olmadığı için felsefeci olmadığı söylenen günümüz düşünürlerinden Alain de Botton, burada söylemek istediklerimizi özetlediği için aynen alıyorum: "Aslına bakarsanız felsefe kendi etrafına bariyerler çekmiş bir dal. Profesyonel felsefe çok sıkı kontrol edilmesinin yanı sıra akademik çevrelerin elinde bulunuyor. Akademik çevrelerde genellikle devlete bağlı olduğu için felsefe, devletin finansal desteği ile ayakta kalıyor."[917]

Whitehead felsefe öğretimi almamıştır, matematikçidir. Bir psikolojik tepki değil, medeniyet inşasında alanların gücünün sınırlandırılmamasını vurgulamaktadır. Ona göre geleneğin salt baskısı gücünü kaybettiği zaman, filozofların (aynı zamanda felsefenin) görevi, yeniden bir dünya görüşü yaratmak ve canlandırmak olarak hayata yeniyi çıkarmaktır. Felsefenin işlevi sadece soyut ve matematik ağırlıklı olduğunda hayatta kullanılmasına, hayatın gerçekliğine sırt dönmesine yol açmakta ve soğuk, ilgisiz bir alan olarak görünmektedir. İşte onun Platonik ikna vurgusu felsefenin hayatın içinde kullanılmasındaki önemini göstermek içindir. Bu yeni dünya görüşü ise toplumu isyana sokmaksızın düzen ve saygı unsurlarını içinde barındıran, tamamen sağlam bir rasyonelliğin içine işlediği bir dünya görüşüdür. Böyle bir

---

[913] MT, s. 63
[914] John DEWEY, **"The Role of philosophy in the History of Civilization"**, The Philosophical Review, Vol. 36, No. 1 (Jan., 1927), pp. 1-9, Published by Duke University Press on behalf of Philosophical Review, İnternet Erişim: http://www.jstor.org/stable/2179154 (07.10.2008), s. 1
[915] MT, s. 127
[916] AI, s. 98
[917] Alain de BOTTON, **"Bana Felsefeci Olmadığımı Söylüyorlar"**, Söyleşi, Derya LAWRANCE, Radikal Hayat 18.02.2011, s. 10-11

dünya görüşü, Platon'un erdemle özdeşleştirdiği bilgidir.[918] Kısacası Whitehehad felsefeyi, "metafiziğin bir çağın, bir kuşağın ya da paradigmanın öndayanaklarının felsefi araştırması olduğu bakışaçısını yerleştirmeye çabalayan bir metafizik olarak"[919] anlamlandırmaktadır.

Nitekim onun spekülatif felsefe tasavvuru bunun serüvenidir. Onun diliyle aynen aktarırsak spekülatif felsefe, "tecrübe dünyamızdaki her bir unsurun yorumlanabileceği ilkesine dayanarak genel fikirlerin tutarlı, mantıki ve zorunlu bir sistemini ortaya koyma çabasıdır. "Yorumlama" kavramıyla, bizim şuurunda olduğumuz her şeyin, yani neşelenme, algılama, irade etme veya düşünme gibi, genel şemanın tikel bir örneğinin özelliğine sahip olmasını kastediyorum. Böylece felsefi şema, tutarlı, mantıklı ve yorumlanmasına bağlı olarak uygulanabilir ve uygun olmak zorundadır. Burada "uygulanabilir"in anlamı, tecrübenin bazı unsurlarının "yorumlanabilir" olması anlamına gelir. "Uygun olma" ise, böyle bir yorumlamayla ilgili hiçbir parçanın ihmal edilmemesi gerektiği anlamına gelir. Burada kullanıldığı şekliyle "tutarlılık" kavramı, bu şema içinde geliştirildiği duruma göre temel fikirlerin diğer şeylerden aynı anlamsızlığından dolayı her ikisinin de birbirlerini gerektirdiği anlamına gelir. Ancak buradan bu genel fikirlerin birbirlerine göre tanımlanabileceği anlaşılmamalıdır. Burada kastedilen böyle tek bir kavramda tanımlanamaz olan şeyin diğer kavramlarla ilişkisinden soyutlanmamasıdır. Diğer bir ifadeyle, hiçbir şeyin, evrenin mevcut yapısından tamamen soyutlanarak kavranamayacağının önceden gerekli kılınmış olması kastedilmektedir. İşte bu hakikati sergileme görevi de spekülatif felsefenin işidir."[920]

"Felsefe hiçbir şeyi dışarıda bırakamaz". Bu bir çıkış noktasıdır. Bu ilke, asla sistemleştirme eyleminden başlamaması demektir. Felsefe, birinci aşmasında "toplama"yla (assemblage) başlar. Doğal olarak, böyle bir süreç hiç bitmeyecek bir süreçtir. Ancak felsefenin tarihsel serüvenine baktığımızda "bugüne dek gerçekleştirilebilenlerin tümü, seçilenlerin asıl vurgu uğrunda gösterilmesinden doğmuş ve diğer öteki düşüncelerin çeşitliliğine yönelik dikkati de arkasına alarak

[918] AI, s. 99
[919] Ernest WOLF-GAZO, **"Yirminci Yüzyıl Batı Felsefesindeki Bakışaçıları"**, Çev. Erdal CENGİZ, Felsefe Dünyası, Sayı:4, Temmuz 1992, Türk Felsefe Derneği Yayını, Ankara, s. 38
[920] PR, s. 3-4

geniş kapsamlı birkaç görüşün üzerindeki vurguda temellenmiştir." Sistematik felsefe, uzmanların çalışma konusudur. Bu felsefenin hayatın içinde var olmasına sınırlamalar getirebilir. Bundan dolayı felsefi toplama sürecinin, her aydın zihninde bir ilgi görmesi beklenmelidir.[921]

Burada felsefenin iki yönüne dikkat çekilmektedir. Birinci yönüyle, "felsefe sistemleştirmedir, yani bilim uzmanlığından üretilen genellemelerin yöntemler yoluyla eleştirilmesidir; bu, temel düşüncelerin kapalı bir kümesini öngörür." [922] Problemlerinin sınırlandığı ve yönteminin katı kurallara bağlandığı bu birinci yönün karşısında ikinci yönüyle felsefe, yeter derecedeki genelliğe sahip görüşlerin toplamıdır. Böyle bir kavrayış alışkanlığı, medeniyetin gerçek özüdür hatta medeniyetin kendisidir."[923] Whitehead'in teorisi felsefenin birinci yönünü yok saymıyor, o gerçekliktir. Ancak asıl olan felsefenin tüm insan ilgilerinin genelliğinin ardında olmasıdır. "Felsefenin bir amacı bilimsel ilk ilkeleri oluşturan yarım hakikatlere meydan okumaktır. Bilginin sitemleştirilmesi, su geçirmez sağlam kompartımanlarda yürütülemez. Bütün genel hakikatler birbirinin varlığını şart koşar."[924] Felsefe ahlakla, sanatla, bilim ve dinle geniş ve genelliğe sahip olduğunda medeniyeti tanımlandığı yapı içerisinde medeniyet olarak vareder. Felsefe bu anlamda medeniyetin diğer adı olur.

Whitehead felsefenin bu yönünün medeniyet açısından önemini şöyle örneklendirmektedir: "Ardıç kuşu ve bülbül son derece güzel sesler çıkartabilirler ama onlar medeni varlıklar değillerdir."[925] Bir değere sahip varlık kategorisinden ardıç kuşunun medeni olmaması çıkardığı güzel seslerin diğer varolanlarla olan ilişkisiyle bağlantılandırılır. Bu bağlantılandırılma yoksun olmaya işaret eder. Bu kuş dünyaya ilişkin yeter derecede bir genelleştirmeden yoksundur. Hayvanlar âleminde bu tür genelleştirilmeler yapabilen canlılar var olabilir. Bu canlılar, umutlar ve korkular taşıyabilir. Whitehead "böyle olduğu halde onlar da zihinsel işleyişlerindeki genelleme eksikliği nedeniyle medeniyetten yoksundurlar. Sevgileri, bağlılıkları ve

[921] MT, s. 2
[922] MT, s. 3
[923] MT, s. 3
[924] PR, s. 10
[925] MT, s. 4

eylemlerinin güzelliği karşılığında, doğal olarak sevgimizi ve şefkatimizi isterler"[926] der. Medeniyet, tek bir güzel ve yararlı örnekle inşa edilemez. Onun için o güzel olan eylemden daha fazlasına ihtiyaç vardır. Sonuç olarak medeni varlıklar, "sadece kavrayışın geniş genelliğiyle dünyayı soruşturanlardır."[927]

Medeniyet-felsefe ilişkisinde kültürün diğer unsurları bir aradadır ve aktiftir. "Medeniyet, kültürün eriştiği en üst basamaktır. Felsefe, bu aşamada meydana gelir."[928] Buna göre felsefe medeniyetin en üst seviyesine ulaşmış, bir anlamda şehirleşmiş toplumlarda faaldir.[929] Whitehead'in Grek zihnini taklitten uzak bir medeniyet şeklinde tanımlaması felsefi düşüncede ulaştıkları zirveyle ilgilidir. Ancak zamanı geldiğinde her felsefe bir tortulaşmaya maruz kalacaktır. Ancak felsefi sistemler yığını, genel hakikatlerin değişik alanlarla koordinasyonu ve tayin edilen şeyi gözlemleyerek evren hakkında genel hakikatlerin farklılığını ifade eder. Felsefenin ilerlemesi, değişik alanların koordinasyonuyla ilgiliyken, diğer alanların ilerlemesi de felsefenin ilerlemesiyle ilgilidir. Bu anlamda felsefe, Platon'dan günümüze ilerlemiştir.[930] Medeniyeti değiştiren ve değiştirecek başarılar sergilemesinden dolayı felsefe, kültür tarihinin içindedir ve felsefe kültür değişimine işaret eder.[931] Bunun nedeni açıktır. Onun tek bir kaynağı yoktur. Bir benzetmeyle, çok farklı ırmaklar felsefenin ruh iksirleridir. Felsefe yeni keşif ve icatlarla verimlileştirilir. Fakat felsefe, değişimler vasıtasıyla devam eden, devam ederken değişen medeniyetin pasif bir yansıması değil, bizzat kendisi bir değişimdir. Bununla birlikte felsefe medeniyette sıradan bir role sahip değil, o insan kültürünün gelişmesindeki rolü bakımından özel bir role sahiptir.[932]

Felsefe, medeniyetin inşasında içsel bir ilişki içerisinde olur. Aynı içselliği felsefe, sosyal tarihte de sergiler.[933] "Felsefenin etkin işlevi, medeni düşüncenin daha genel sistemleştirmesini ileriye götürmektir." [934] Felsefe itici güçtür, ancak

[926] MT, s. 3-4
[927] MT, s. 4
[928] DURALI, s. 48
[929] DURALI, a.g.e., s. 101
[930] PR, s. 7
[931] DEWEY, a.g.m., s. 5-6
[932] DEWEY, a.g.m., s. 5-6
[933] DEWEY, a.g.m., s.1
[934] PR, s. 17

tek başına tamamlayıcı bir gücü simgelemez. Din, felsefeyi gerektirir; felsefe de dini gerektirir. Onlar birbirilerinin yerini alan aşamalar değildir.

Felsefenin bir başka rolü daha öne çıkar. İnsanlığın medenileşme sürecinde bir bil-fiil varlıktan diğer bir bil-fiil varlığa geçişi ifade eden "medeniyet(ler)in doğuş ve çöküşü" felsefenin etkin gücünde yer alır. İnsanlık tarihine bakarsak medeniyetler doğar, çöker; çöktüğü kadar da yeniden doğar. Düzenin iki yönü olan bu çöküş ve doğuşu, bir durumdan bir duruma geçişi, evrenin bu iyi ve kötüyü barındırdığı karışık yapısını açıklamak için bizim felsefeye ihtiyacımız vardır.[935] Felsefenin salt soyut alanlarla sınırlanmaması, onun hayata rehberlik eden ve bireyle birlikte toplumu dönüştüren rolüyle ilgilidir. Whitehead, "insanlığın amaçlarını gerçekleştirmede rehberlik eden"[936] felsefenin toplumu dönüştürmede önemli bir role sahip olduğunu savunarak şöyle demektedir: "Felsefe, hukuk ve din köleliğe dayanan toplum görüşünden bireysel özgürlüğe dayanan toplum görüşüne dönüştürmede birleşik bir etkiye sahiptir."[937] Eğer bir toplumda bu değerler yoksa, bu toplum medeni olamaz; bu toplum kölelik gibi barbarik eylemler sergiler.

İnsanlığın medeniyete doğru ilerlemesinde, genel fikirler temel bir unsurdur. Ancak bu genel fikirleri yavaş yavaş kavrayarak insan hayatı mesafe kateder. Bu fikirler tek başına birbirinden soyutlanarak kavranamaz. Dolaysıyla bütüncül bir kavrayışın gelişmesi, bütün tedrici değişimler arasında en yavaş olanıdır. Bu gelişmenin zihniyette yer etmesini sağlama ise felsefenin görevidir. Eğer bu başarılacaksa, büyük fikirler, özelleştirilmiş bir şekilde uygulanmalıdır. Ancak bu şekilde bunların vahşi bir şekilde uygulanmasından kurtulabiliriz.[938] Spekülatif felsefe, "yüksek sezgilerimizi nihai anlamların önerileriyle olan temel bağı ve mevcut davranış biçimlerinin olgularından" [939] ayrı hareket etmeye engeldir.

Felsefe ve onun medeniyetteki rolü arasında yüzeysel olarak bir fark yoktur. Medeniyette işlev gören eşsiz unsurları, belli karakteristikleri incelerken ve

[935] MT, s. 80
[936] AI, s. 99
[937] AI, s. 26
[938] AI, s. 24
[939] AI, s. 25

tanımlarken, zaten felsefenin kendisi tanımlanmaktadır. Herhangi bir şekilde felsefeyi tanımlamaya çalışmak, ulaşılması güç bir hayalin peşine düşmektir.[940]

Genel bir değerlendirmeyle söylersek felsefe medeniyetin tüm niteliklerini, yani doğruluk, güzellik, sanat, serüven ve barışın kazanımını ilerletir. Bu ilerlemeyi felsefe medeni toplumun ilgileri, amaçlarındaki önem ve değişiklikleri anlamakla yapar. Felsefe bilimde olduğu gibi doğruluk ve serüvenin amaçlarını da ileriye doğru götürür.[941] Doğruluk ilişkisi açısından felsefe, tecrübe yönleri arasındaki yeni ilişkilerin kavrayışlarını yükseltir. Evrende varolan gerçekleşmeden kapalı duran sonsuz özel örnekleri kavramayı kolaylaştırır. "Doğanın rahminde" (wombof nature)[942] der Whitehead, olanı bekleyen felsefenin merakıdır. Serüveni ilerletmek ise felsefenin sistematik özelliği ile ilgilidir. Felsefe medeni tecrübelerin kavrayış ve yargılarını aydınlatma yeteneğine sahip olarak spekülatif şemalar sağlamak biçiminde anlaşılırsa, o medeni düşüncenin serüvenine katkı yapabilir. Çünkü spekülatif felsefe, hem rasyonel hayatı hem tüm üretici düşünceyi (yaratıcılığı) hem de pratikte ortaya çıkan tecrübe durumlarını dikkate alır. Tekrar edersek, spekülatif felsefe, "tecrübe dünyamızdaki her bir unsurun yorumlanabileceği ilkesine dayanarak genel fikirlerin tutarlı, mantıki ve zorunlu bir sistemini ortaya koyma çabasıdır."[943]

İnsan tecrübelerinin toplamını ifade eden medeniyet serüveninde, iki temel aktör karşımıza çıkmaktadır: insan ve toplum. Medeniyetin doğuşunda, ilerleyişinde ve tabiî ki çöküşünde hem insanın hem de toplumun dikkate değer bir etkisi olduğu göz ardı edilemez. Bu yüzden medeniyetin doğrudan insan ve toplumla ilişkisi olduğu yönündeki görüşü değerlendireceğiz.

[940] DEWEY, a.g.m., s. 4
[941] HALL, a.g.e., s. 224
[942] PR, s. 17
[943] PR, s. 3

2. WHITEHEAD'DE MEDENİYETİN DOĞUŞUNDA İNSAN VE TOPLUMUN ROLÜ

2. 1. Birey Olarak İnsan ve Medeniyet Arasındaki İlişki

Adventures of Ideas'da Whitehead medeniyet tarihini, tıpkı "yeni bir hayat düzeninin doğuşunu ilan eden ufak bir parıltı" gibi, insan onuru/saygınlığı (human dignity) fikrinin tedrici bir şekilde gerçekleşen "ilerlemeci oluşumu" (progressive formation) olarak tanımlamaktadır. Edmund Husserl'in öğrencilerinden olan Jan Patočka'ya göre Whitehead'in "ölçülü üstün medeniyet" (moderate supercivilization) olarak adlandırdığı medeniyetin rolü, bütün insan varlıkları için evrenselleştirilebilen şeylerin yaratılmasına dayanmaktadır.[944] Buna bir ideal, ideale dayalı gelecek dünya tasavvuru da denebilir.

Whitehead'in medeniyet teorisine göre medeniyet her toplumda doğmaz. Medeniyetin doğacağı toplumda birtakım şartların mevcut olması gerekir. Bunlardan en önemlisi ve aynı zamanda medeniyetin özünü ifade eden tam anlamıyla bireysel insan varlığının değerini anlamaktır.

Whitehead için birey olarak insan, medeniyetin başarılmasındaki önemli faktörlerdendir. Felsefi modernizmin babası Descartes'ın ruh ve beden dualizmi, 'insanın birlik' olarak kabul edilmesini reddeder. İnsan Whiteheadci felsefede sadece bu birbirinden bağımsız alanla da sınırlı değildir. O aynı zamanda kendisinden başka bedenler ne öteki tüm varolanlarla da beraberdir.

"Zihnin beden ile sürekli olduğu ve bedenin de doğal dünyasının geri kalanı ile sürekli olduğu bir gerçektir. İnsan tecrübesi doğanın bütününü de içine alan benin meydana gelmesinin eylemidir."[945]

Ben, dış dünyanın tüm gerçekliğini dikkate almadan 'oluşmasını' tamamlayamaz. Ben'in dış dünyanın gerçekliğini 'tecrübe' etme çabası dokunup-görebildiği alanla sınırlı değildir. Ben, kendini belirleme sürecinde salt şimdi ile sınırlanmış bir gerçeklik de değildir. Bu insanın yapıp etmelerinin sadece kişi olarak

[944] Antonio PELE, **"Understanding Human Dignity"**, İnternet Erişim: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1715905, (29.12.2010), s. 1
[945] AI, s. 290

kendisiyle sınırlı olmadığını gösterir. Ben, kendini belirleme sürecinde bir bütündür.[946]

Birey özgür seçimlere sahiptir. "Her karar bir veya daha çok bil-fiil varlığa işaret edebilir. Çünkü bil-fiil varlıklardan ayrı hiçbir şey yoktur.[947] Bil-fiil varlık yok olunca sorumluluk ve ceza da söz konusu olmayacaktır.[948] Tecrübenin her bir durumu, yani insanın hayat alanını kuşatan her ne var ise o şeylerin tümü, "tecrübe eden bireyin sahip olduğu şeydir. Her bir tecrübe durumu önce gelenlerin bazı parçalarını ileriye götürür ve diğerlerini tüm zevk alma durumunu zenginleştiren geçmişten geri çeker. İç gözlemle ilgili bu tutum tüm diğer tecrübe durumları ile buy özelliği paylaşır."[949] Birey, diğer bireye ihtiyaç duyar. Ben varolurken, diğer benin varoluşuna katkı yapar. Bil-fiil varlık kendi mutlak belirlenimini tayin eder. Bu da ahlaki sorumluluğun tüm bakış noktasıdır. Bu sorumluluk verilerin sınırlarıyla ve somutlaşma sürecinin kategorik şartlarıyla düzenlenmiştir."[950]

İnsan tekinin sorumluluğu, verileriyle sınırlıdır. Bu bir bakıma "bildiğimiz ve alıştığımız" kadar yapabilmektir. Kişi ya da kişiler her ne ise odur. Kendilerinde güç (istidat) ne ise o ilgiye göre kendilerini gerçekleştirir. Bu anlamda ben/kişi bir sosyal yapı olarak karşımıza çıkar. Sosyal yapı değişirken, kendi de dâhil çevresinde yeni kişiler varoluşa girer.[951] Bu yüzden "medeniyet, bireysel insan varlıklarının güçlerinin olabilecek tüm gelişmesine bağlıdır. Doğruluk, güzellik, sanat, serüven, barış (yani medeniyetin idealleri) sadece bireysel erkek ve kadının tecrübe aşamaları olarak dünyada mevcuttur. Bireylerin gelişmesini gereksiz yere kısıtlayan herhangi bir kurum -siyasi, hukuki, kültürel, dini kurumlar ve eğitim kurumları- medeniyet yolunda (bir engel olarak) durur. Ayrıca herhangi bir sıradan sosyal bağlamda gerçekleşmesini sağlayamayan bazı kişilerde imkânlar vardır. Medeni yaşamın en yüksek değerleri yalnızlıkta (tek başınayken) veya benzer karaktere sahip insanların

---

[946] MT, s. 96
[947] PR, s. 43
[948] Donald W. SHERBURNE, **"Responsibility, Punishment and Whitehead's Theory of The Self"**, (Ed.) George L. KLINE, *Alfred North Whitehead: Essays on His Philosophy* içinde, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall 1963, (s. 179-88), İnternet Erişim: http://www.anthonyflood.com/sherburneresponsibility.htm, (12.02.2011)
[949] AI, s. 290.
[950] PR, s. 255
[951] Mevlüt ALBAYRAK, **"Dünyanın Büyüsünü Yeniden Bozmak: Ahlaki Düzen Olgusu"**, tabula rasa, yıl:6, sayı:8, Eylül-Aralık 2006, s. 17

çok küçük bir çevresinde beğenilir. Bir insan bir grubun kurallarına bağlı olduğunda yani bir grubun emrinde olduğunda, bunun sonucu olarak düşünceleri, hisleri ve eylemleri en ince ayrıntısına kadar dikte edildiğinde, yaşamın zenginliği baskının, zulmün hararetinde buharlaşır. Öyleyse, "Sezar'ın hakkını Sezar'a verelim", fakat bir toplumun kabul görmüş kurallarının kontrolünün erişmemesi/uzanmaması gerektiği ahlaki ve manevi tecrübe alanlarının varolduğunu da unutmayalım."[952]

Ben ve toplum ayrımı ahlaki uygulamada birbirini tamamlar. Sosyal hayatın genel saflığı formüle edilmiş ahlaki kurallar, dini inançlar ve dini kurumlardır. Tüm bunlar hayatın yetkinliğinin kişinin ötesindeki amaçlara ait olduğu bir öğretiyi ifade eder.[953] İdeal iyi, ancak medeni toplumlarda gerçekleşir. Ona göre medeniyet hem kişi hem de toplumu etkileyen 'yeryüzü hayatı için kesin bir ideal'e işaret eder.[954] İdeal iyi olarak medeniyetle insanlar ahlaki eylemlerini gerçekleştirmeye çaba sarfederler.[955]

Ahlaki davranış ile medeniyet arasındaki bu ilişki tek dogma "iyi" ve "iyi davranış" modeline imkân tanımaktadır. "Bir insanın duyuları bir dereceye kadar iki durumda farklı olmasına rağmen,"[956] ki bunun farklı olaylara karşı tutumunu belirler, medeni olabilir ve tüm toplum da medeni olabilir. Peygamberlerin medeni insan olmaları ve medeniyet ile dinin özellikle İslam dininin, ilişkisi, medeni olma durumunun serüvenine açıklar. "Bir bütün olarak toplumla ilişkilerinde ideal bir modeli canlandıran ve bu ideali elde etmek için çalışan kişi, bu konuda isteksiz olan kişiden daha fazla medeni biridir."[957] Medeni ahlak, "bakış açsının genelliğiyle kaçınılmaz olarak örtüşür."[958] Bir kişinin medeniyet tasavvurunun ölçüsü, peşinde olduğu iyinin, kişisel ilgisinden ziyade genel iyi olması yüzündendir.[959] Bu kendi için istediğini toplumun diğer kalanları, insan ya da diğer tüm 'mahlûkat' için de istemesi ilkesidir.[960]

---

[952] WPC, s. 11–12
[953] SMW, s. 373
[954] AI, s. 273
[955] THOMPSON, a.g.e., s. 156
[956] AI, s. 273
[957] A. N. WITEHEAD, **Eğitimin Gayeleri**, Çev. Sofi HURİ, İstanbul: MEB Yay. 1971, s. 156
[958] PR, s. 15
[959] THOMPSON, a.g.e., s. 156-157
[960] ALBAYRAK, Dünyanın Büyüsünü Yeniden Bozmak, s. 189

Ben olarak varoluşu yaşayan birey/kişinin varoluşu kontrolsüz gücü olumlamaz. Whietehead'in öğrencisi olmuş olan Johnsonn'un değerlendirmesiyle, söylersek, Whitehead tamamen kontrolsüz bir davranışı önermez, hatta bu kontrolsüz davranış mevki veya sınıf bakımından üstün olan birkaç kişi için bile söz konusu olamaz. Biz bireyin tek başına yaşamadığını unutmamalıyız. Biz çevremize çok şey borçluyuz. Çevremiz varlığımızın çeşitli alanlarını besler. Bununla birlikte bireydeki imkânların gelişmesi için bir fırsat (ya da fırsatlar) sunar. Eğer mesajı tam olarak ifade edilecekse ve tam olarak etkili olacaksa, büyük bir oyun yazarının bir tiyatroya, bir kadroya, bir oyuncu grubuna, değerbilen bir seyirciye ihtiyacı vardır. O zaman bireyin saygı duyulan ve saygı duyan olduğu iddiasında ima edilen özgürlükle ilgili medeni varlığın niteliklerini geliştirmek için tam fırsat verilmesi anlamında sınırlar vardır. Zira bir toplumda kendilerini geliştirirken başkalarının gelişmesini bilerek veya bilmeyerek engelleyen bireyler de bulunmaktadır. Bu bakımdan bireylerin düşünce ve eylem alanında sınırsız bir özgürlüğü söz konusu olamaz.[961]

Sadece insan, medeniyetin fikirlerini formüle etmez ve yaymaz; aynı zamanda bu fikirleri ortaya koyan insan, diğerlerine uyarıcı bir unsur olarak da hizmet eder. Whitehead bu şekilde görevini yapan insanların şunlar olduğunu belirtir: Sokrates, (Hz.) İsa, Newton ve John Dewey. Whitehead, fikirlerle insanın etkisini vurgularken, askeri eğilimli insanların önemi konusunda ilgisiz değildir. Bazı örneklerinde askeri liderler, medeniyetin başarılmasını mümkün kılan barışın şartlarını sağlar.[962] Bu örnek, dünyada var olan tek bir tecrübe durumundan hareketle medeniyeti temellendiren bireysel ilginin sınırlandırılarak konuşulması anlamına gelmez. "Bizim verilerimiz, bizim de içinde bulunduğumuz gerçek dünyadır." Bu vazgeçilmez ve kaçırılamaz temel ilkedir. Çünkü "bu gerçek (bil-fiil=actual) dünya kendisini, bizim mevcut tecrübemizin konusuyla ilgili dış görünüşü gözlemlemeyle sergiler. Mevcut tecrübe açıklaması, her hangi bir düşünce için tek doğrulama biçimidir. Düşüncenin başlama noktası, bu tecrübenin unsurlarının analitik gözlemiyle ilgilidir. Ancak biz, mevcut tecrübenin kesinliğini kuşatan

[961] WPC, s. 12
[962] WPC, s. 12

çeşitli ayrıntılara göre bu tecrübenin açık-seçik tam bir analizinin farkında olmayız."[963]

İnsan ve medeniyet ilişkisi dolaysız bir ilişkidir. İnsan "ortaya çıkan eserin ya da ürünün asıl sahibi olma sıfatını" taşımakla birlikte, aynı zamanda bu ortaya koyduğu ürünle biçimlenmektedir. İnsanın asıl yaratıcılığının göstergesi de budur. Yani, insan bir taraftan bir ürün yaratırken, diğer taraftan yarattığı bu ürünle değişen ve biçimlenen bir varlıktır.[964] İnsanın bu yönü bakımından medeniyet, insanın bir ürünüdür; ancak medeni insan da kendi ürünü olan "medeniyet"in ürünüdür.

2. 1. 1. İnsanın Medeniyetteki Rolünü Belirleyen Unsurlar

Whitehead, "davranış biçimleri, duygu biçimleri, inanç biçimleri ve teknoloji" olmak üzere medeniyeti dört unsurun oluşturduğunu ileri sürer.[965] Söz konusu bu unsurların hepsi, kendini göstermesinin bir ifadesi olarak insanın sergilediği ürünlerdir. Buna göre bil-fiil varlık olan medeniyetin oluşmasında, bil-fiil varlıkların bileşik topluluğundan (complex societies) oluşan insan varlıkları baş aktör olmaktadır.[966] Bu anlamda Whitehead'in medeniyet uygulayımı çoğulcudur ve pratikte var olan her şeyi içine alır. Diğer bir adla çoğulculuğun dini terimleriyle söylersek, dışlayıcı değil, kapsayıcıdır. Medeniyet serüveninde bu bil-fiil varlıkları/insan varlıklarını etkileyen başka bil-fiil durumlar vardır. Bu bil-fiil durumlar ise fikirler (Ideas), filozoflar (Great Men), coğrafya, teknolojik gelişmeler ve ekonomik güçtür. İnsan varlıklarını etkileyen bu bil-fiil durumlar, aynı zamanda bil-fiil varlık olarak medeniyeti etkileyen önemli unsurlardır.

2. 1. 1. 1. Fikirler (Ideas)

Fikirlerin insan üzerinde etkisi var olduğu kaçınılamaz bir gerçektir. Bizim duygularımızı, düşüncelerimizi, eylemlerimizi fikirler, şekillendirir, dönüştürür ve değiştirir. Bu anlamda insanı, insan olarak fikirler inşa eder. Medeniyet tecrübesinde etkin bir rol sergileyen insanı etkileyen fikirler dolayısıyla "medeniyet" üzerinde de etki yaratacaktır. Bu yüzden fikirler, Whitehead'in medeniyet teorisinde merkezi bir öneme sahiptir. Ona göre "fikirlerin serüven"i ilerleme çağları boyunca devam eden

[963] PR, s. 4
[964] POPPER, a.g.e., s. 39
[965] AI, s. 171
[966] WPC, s. 180

bir mücadelenin, felsefe ve ilim (scholarship) arasındaki karşılıklı etkileşimin tarihsel serüvenidir.[967] Medeniyet, kişi-toplum ilişkisinde "toplumun medenileşen safhalarını betimleyen fikirleri gerçekleştiren bir evren kavramını"[968] araştırma imkânı sunar.

Fikirler, insanların yaşamlarına hâkim olan davranış ve duygu biçimlerini açıklamaktadır. Fikirlerin bu açıklayıcı rolünü yavaş yavaş geliştirmesiyle birlikte insanlığın tarihsel serüveninde medeniyetin ilk ortaya çıkış çabaları kendini göstermiştir.[969] Buna göre fikirler, faaliyetlerden, yani insanların doğada sergiledikleri üretme ve eyleme biçimlerinden doğar. Fikirler, doğdukları faaliyetleri değiştirme gücüne sahip olma içsel özelliğiyle hayat tarzımızı, kozmosa bakışımızı ve onun arkasında bil-fiil var olan ilahi Eros'a bakışımızı değiştirir ve yönlendirir. Bu iki anlam, inanma ve ona göre eylemeyi içerir. Bu anlamda fikir sadece fikir değildir. O hayatı kuşatan bir değer biçiminin diğer adıdır. Dolayısıyla insanlık tarihinde, fikirler "bilgimizin en önemli kaynaklarından biri olan"[970] geleneği (ya da gelenekleri) açıklamak için ortaya çıkarlar; onlar yeni metot geliştirilmesi ve yeni kurumların kurulmasıyla sona erer[971] ve yeni olarak yeniye yerlerini bırakırlar. Bu serüvende insanın yaratıcılığı fikirlerin varlığıyla bağlantılandırılarak konuşulmasını zorunlu kılar. Whitehead'in metafizik evren şemasında temel kavramların başında yaratıcılık gelmektedir. Whitehead'in kavramlaştırmasına göre evren, yaratıcı faal oluş sürecidir. Gerçeklik mutlak yaratıcı faal oluş ya da yaratıcılığın bireyleştirilmesiyle oluşmaktadır. Diğer bir ifadeyle yaratıcı süreç, faal oluşun bireysel zamanlık birliklerinden ibarettir. Buna göre evren, "yenilik içinde yaratıcı ilerlemedir."[972] Yaratıcı süreç, "bir durumun, yani bil-fiil varlığın tecrübe edilmiş bir değerin başka bir örneğinin doğuşuna girmekle dönüşen şey de anlaşılabilir."[973]

Whitehead'in ifadesiyle "tüm dünya yeni bir yaratılış üretmek için plan yapar."[974] Yaratıcı süreç karşılıklı ilişki içinde olmanın geniş karmaşık ağıdır; buna göre her bir bireysel bil-fiil varlık, doğrudan ya da dolaylı bir şekilde, tüm kendinden

[967] AI, s. 109
[968] MT, s. 105
[969] AI, s. 110
[970] POPPER, a.g.e., s. 63
[971] AI, s. 100
[972] PR, s. 222
[973] RM, s. 99.
[974] RM, s. 99.

öncekilerden miras alır ve katkılarını da kendinden sonra gelecek olanlara bırakır. Bu yüzden Whitehead, şöyle demektedir:

"Yaratıcı eylem, benin tecrübesinin özel birliğinde oluşmakta olan evrendir. Bu yüzden çokluk olarak evren çokluğa (multiplicity) ilavede bulunur. Birlik'te ısrarlı bu somutlaşma süreci, her bir varlığın (entity) mutlak benin kimliğinin sonucudur."[975]

Yaratıcı eylem bireysel olarak geçmişin de tecrübesiyle evrene katkı yapma sürecidir. Bu anlamda her birey, kendi tecrübesinde ve kendi kimliğinde tektir ve bu tekliğiyle yaratıcı süreçte yer almaktadır.

Bu noktada Whitehead'in Bir ile Çok arasında kurduğu ilişki önemlidir. Her bir bil-fiil varlık, çokluğun birleşmesiyle oluşan Bir'dir. Bu öğretide Çokluk sürekli oluşan Bir'dir ve bir de çokluğun oluşan biridir. Yaratıcı ilerleme, Çokluk ile Bir ve Bir ile Çokluk arasındaki ritmik dalgalanmanın sürecidir. Burada dikkat çeken tek Bir'in var olmadığı noktasıdır. Çok sayıda Bir'ler vardır. Çokluğun tam bir tümlüğü olan hiçbir Bir de yoktur. Zira Bir'de çokluğun her bir birleşmesi çokluğa başka bir şeyi ilave eder. Whitehead'e göre, "bil-fiil durum olan varlıkların tek bir tamamlanmış yapısı söz konusu değildir."[976]

Oluşma süreci, her bir bireyin sahip olduğu eyleme göre gerçekleşmektedir. Her bir bireysel faal oluş , "oluşma eylemidir" ve her bir eylem (act) bireysel bil-fiil varlık olur. Yani her bir bireysel faal oluş, her şey için geçerli olan faal oluş sürecinden ortaya çıkmaktadır. Buna göre her bir gerçeklik mutlak geçerli faal oluşun bireyselleşmesidir.[977]

Bu yeni bakış açısının temelinde bilimin 19. ve 20. yüzyıldaki gelişimi yer almaktadır. Bilimin birçok düşünürü etkilediği yüzyılın en dikkat çeken ismi, 1920 ve 30'larda süreç felsefesi diye isimlendirilen bir metafizik geliştiren Whitehead'dir. Ona göre felsefe, metafizik devam edip giden sürecin bir parçasıdır. Felsefe ve metafizik kendi derin sezgilerini yetiştirmek için insanlığa izin vermektedir.

---

[975] PR, s. 57
[976] PR, s. 211
[977] Krş., Ivor LECLERC, **Whitehead's Metaphysics An Introductory Exposition**, New Jersey: Humanities Press 1958, s. 82

Whitehead'in ifadesiyle, "metafiziksel varsayımdan ayrı hiçbir medeniyet var olamaz."[978]

Sonuç olarak biz "gelişme"yi doğa yasalarına uygun bir gelişme anlamında kullanmaktan kaçınıp bununla birlikte tarih boyunca yaşadığımız "ilerleme ve gerileme" tecrübelerimizi ve bu tecrübeleri yaşarken kaybettiklerimizi ve kazandıklarımızı sorgularsak, geçmişimiz olan tarihimiz ancak o zaman anlam kazanır.[979] Diğer bir ifadeyle, insanlığın hem gelişme ya da ilerleme tecrübesinin hem de gerileme tecrübesinin bir ifadesi olarak fikirlerin tarihsel serüvenini sorgularsak, fikirler medeniyet anlayışımızda ancak o zaman anlama ve değere sahip olurlar.

2. 1. 1. 2. Filozoflar (Great Men)

Medeniyeti ve onun baş aktörü insanı etkileyen bir diğer faktör de bir toplumda entelektüel faaliyetleriyle öne çıkmış insanlardır. Whitehead bu insanlar için "Great Men" ifadesini kullanmaktadır. Biz burada "Great Men" için "filozoflar" kelimesini kullanmayı tercih ettik. Ancak burada filozof'la sadece felsefe alanında değil insan tecrübesinin tüm alanlarında entelektüel ürünler vermiş olan yaratıcı insanları kastediyoruz. Çünkü yaratıcılıklarının ürünleriyle insanlığın medeniyet tecrübesini besleyen "sistem kurucu ve çığır açıcı filozofların çoğu, aynı zamanda önemli araştırmalarda bulunmuş bilim adamlarıdır,"[980] insanın düşünce ve eylem alanını dönüştüren "bilge" sıfatını taşıyan düşünürlerdir. Buna ilave olarak "Great Men" kavramıyla topluma önderlik etmiş kahramanları ve en önemlisi peygamberleri de dâhil ediyoruz. Bu geniş alanı düşünce ve eylem özdeşliğinden dolayı "filozoflar" olarak sınırladık.

Geniş bir alanı içine alan bu kavramın özünde, bu büyük insanların "kendi döneminin durumunu ve problemlerini kendi sistemlerinde yansıtmış olmaları yatar."[981] Filozof, içinde bulunduğu dönemin, bu dönemin olaylarının, kurumlarının ve kişilerinin şekillenmesinde aktif rol oynayan kişilerin genel adıdır. Sadece ahlaklı, dindar veya zevkli bir insan olmak medeni düşünceyi dönüştürmede yeterli değildir.

---

[978] AI, s. 128
[979] POPPER, a.g.e., s. 154
[980] DURALI, a.g.e., s. 50
[981] DEWEY, a.g.m., s. 1

Bu noktada ihtiyaç olan bilgeliğin taşıyıcısı olan filozoflardır. Bu yüzden medeni düşüncenin en temel desteğini filozoflar oluşturmaktadır.[982]

Günümüzde kavramın anlamı daraltılmıştır. Süreç filozofu J. Dewey'e göre "günümüzde hem genel felsefe hem de birinin sahip olduğu özel felsefe anlamında, felsefe kültürü biçimlendiren kurumların kompleks yapısının etkisinden kurtulmuştur."[983] Günümüzde felsefenin bu anlama bürünmesine rağmen filozoflar öncelikle tarihsel serüven boyunca değişim sergilemiş bir toplumun üyesidir. Dolayısıyla onlar kendi dönemlerinden, toplumlarından ve kültürlerinden soyutlanarak değerlendirilemezler.[984] Filozoflar, tarihin parçalarıdır, onları biz kendi düşünce eylemlerinden kavrarız ve tanımlarız. Filozoflar belli ölçüde felsefenin geleceğinin ve hatta geçmişinin yaratıcılarıdırlar.[985] Buradan hareketle aynı zamanda onlar medeniyetin geleceğini belirleyen entelektüel aktörlerdir.

Tarihsel tecrübelerimize baktığımızda, "barbarlığın gölgesi" insanın peşini bırakmaz. Gölgeyi gerçeğinden ayırt edecek herhangi bir şey yoksa, her dönemde gölge ve gerçeği bil-fiil dünyada anlama büründürecek insanlara, yani filozoflara (Great Men) ihtiyaç vardır. Onlar düşünce ve eylemde, üstün başarılara imza atarlar. Ancak medeniyetin çöküşe geçtiği durumlarda onların etkisi çok fazla sürmez.[986] Whitehead bu entelektüel aktörlerin insanlığı ve dolayısıyla onun ürünü medeniyet tecrübesini nasıl etkilediğini Batı düşüncesinden sunduğu örneklerle açıklamaktadır.

Özetleştirerek gidersek Whitehead, Batı düşüncesinde medeni düşünceye hizmet eden dört büyük düşünür zikreder. Tarihsel ve zihinsel bir sınırlama olarak algılansa da bu dört isim, yaşadıkları dönemi hem geçmişleriyle hem de yaşadıkları durumlarıyla hem de geleceğe açık olmalarıyla insanlığın ortak zekâları olarak adlandırılabilir. Bu büyük düşünürler sırasıyla Platon, Aristoteles, Leibniz ve William James'tır. Bu filozofların medeni düşünceye olan hizmetleri büyük oranda felsefi toplamadaki (philosophical assemblage) başarılarına dayanır. Bununla beraber, her biri, felsefi sistemin yapısı üzerine önemli katkılarda bulunmuşlardır.[987]

[982] WHITEHEAD, "Aşkın'a Ölümsüzlük", s. 148
[983] DEWEY, a.g.m., s. 1
[984] DURALI, a.g.e., s. 105
[985] DEWEY, a.g.m., s. 2
[986] SMW, s. 13
[987] MT, s. 2

Bu dört isme Whitehead (Hz.) İbrahim'i ve onun geleneğini de zikreder. Özellikle (Hz.) Süleyman medeniyet teorisinde öne çıkan peygamberlerdendir. *Religion in the Making*'de ise (Hz.) Muhammed'i, Buda'yı zikreder.[988] Biz burada konuyu dört felsefeciyle sınırlayarak betimleyeceğiz.

Bu dört büyük düşünür medeni düşünceye nasıl hizmet etmiştir, medeni düşünceye ne katkı sağlamışlardır?

Platon, matematik sistemin önemini kavramıştır. Ancak onun asıl önemi, yaşadığı dönemin arkeik temelli yanlış anlamalarıyla üstü nerdeyse örtülmüş olan Diyaloglar'ına saçılmış olan derin, bilge öğütlerinin zenginliğine dayanmaktadır. Nitekim Platon, hemen hepsi günümüze kadar ulaşmış olan diyalog şeklindeki eserleriyle öne çıkmıştır ve ününü bu ürünlerine borçludur.[989]

Medeni düşünceye önemli katkılarda bulunan bir diğer düşünür ise Aristoteles, sahip olduğu görkemli sistematik yapıyı Platon'dan miras almış, ancak Platon'un topladığı düşünceyi sistemleştirmiştir.[990] Whitehead'e göre Platon ve Aristoteles "insanın örgütlenmesinde temel bir güç olan" "tefekkür"ü (rational consideration) harikulade bir ölçüde sergilemiştir.[991] Bu iki filozof "Batı düşüncesinin ölümsüz kökenini biçimlendiren genel fikirlerin kompleks yapısını"[992] belirlemiştir.

Leibniz ise kendisinden önce ve kendisinden bu yana hiç kimsenin almadığı kadar geniş bir oranda çeşitli düşüncelerin birçoğunu, yani ikiyüz yıllık düşünce tarihini miras almıştır. Bu şekilde geniş bir "felsefi toplama"ya sahip olan Leibniz, matematikten ilahiyata, ilahiyattan siyaset felsefesine ve siyaset felsefesinden fizik bilimlerine kadar birçok alanla ilgilenmiştir. Ancak Whitehead bugün tüm bu ilgilerin, derin öğrenme ile birlikte gerilerde bırakıldığına dikkat çekmektedir.

Son olarak medeni düşünceye sunduğu hizmetle dikkat çeken bir düşünür de William James'tır. Whitehead James'ı "gerçekten modern bir insan" olarak tanımlamaktadır. James'ın kavrayış gücü, bütünüyle geçmişin öğrenilmesine

[988] Bknz. RM, s. 20
[989] MT, s. 2
[990] MT, s. 2
[991] AI, s. 55
[992] AI, s. 104

dayanmaktadır. Ancak onun büyüklüğünün asıl temelini, yaşadığı dönemin düşüncelerine karşı gösterdiği olağanüstü duyarlılığı oluşturmaktaydı. Whitehead James'ın entelektüel faaliyetlerini saymakla bitiremez. Serüven ruhu taşıyan James yaşadığı dünyayı gezmekle, dönemin önde gelen insanlarıyla kurduğu kişisel ilişkileriyle ve kendi çalışmalarının çeşitliliğiyle tanıdı. Diğer bir ifadeyle James, fiziksel ve ruhsal serüvenleriyle önemli tecrübeler kazandı ve bu tecrübeleriyle medeni düşünceye önemli katkılar sağladı. O, sistemleştirdi ama her şeyden önce topladı. Whitehead onun entelektüel yaşamını ise "sistemin menfaati için tecrübenin reddedilmesine karşı bir başkaldırı" olarak tanımlamaktadır.

Düşünce tarihinden filozofların böyle entelektüel eylem ve düşüncesinden örnekler sunarak Whitehead, medeniyetin oluşma ve gelişme sürecinde entelektüel faaliyetleriyle öne çıkmış insanların (Great Men) önemine dikkat çekmektedir.

2. 1. 1. 3. Coğrafya

Medeniyetin oluşmasını sağlayan önemli faktörler arasında göz ardı edilemeyecek olan temel faktörlerden biri de coğrafyadır. Coğrafya ve medeniyet arasında doğrudan karşılıklı bir ilişki vardır. "İlişkiler, ilişki kurulan şeylerin tabiatlarını değiştirir, aynı şekilde ilişki kurulan şeylerde belli bir ilişkinin tabiatını değiştirir."[993] Dolayısıyla coğrafya medeniyeti etkiler; medeniyet de coğrafyayı etkiler. Diğer bir ifadeyle "İnsanoğlunun sosyal, politik ve kültürel (veya medeni) varlığının zamanı ve mekânı biçimlendirdiğini söylemek doğru olduğu kadar; zaman ve mekân olarak iç içe geçmiş bir sürecin, insanoğlunun sosyal, politik ve kültürel varlığını oluşturduğunu söylemek de doğrudur".[994] Bu doğrultuda medeniyet, "bir dünya görüşünün zaman ve mekân, yani tarih ve coğrafya boyutunda tezahür ve tecessüm etmiş halidir."[995]

Coğrafyaya bağlı olarak değişen mevsimler (buna bağlı olarak da iklimler) ve "mevsimler arasındaki farklılıklar, bitkilerin, hayvanların, bütün canlı varlıkların davranışlarını etkiler ve davranış farklılıklarının ortaya çıkmasına neden olur. Bu mevsimsel baskı alışkanlıkların değişmesi, kış uykusu veya göç gibi duygusal

[993] AI, s. 157
[994] Mehmet NARLI, **Şiir ve Mekan**, Ankara: Hece Yay. 2007, s. 13
[995] İbrahim KALIN, **İslam ve Batı**, İstanbul: İSAM Yay. 2007, s. 51

hoşnutsuzluk ve hareketlilik biçimlerini doğurmuştur."[996] Bu etkisinin yanısıra, mevsimsel ve coğrafi baskılar, medeniyetin doğuşunu hazırlayan (insanların) "zirai ilgileri"(ni) harekete geçirmiştir.

Whitehead, "insan ve fikirlerin bir boşlukta işlemeyeceği olgusuna vurgu yaparak"[997] "insanlığın ve fikirlerin serüveni" olarak medeniyetin oluşmasının "mekâna" (ya da coğrafyaya) bağlı olduğunun altının çizmektedir.

Whitehead gibi, İbn Haldun da coğrafyanın, iklim ve tabiat şartlarının insan ve toplum üzerinde, dolayısıyla medeniyetin doğuşunda ve gelişmesinde büyük ölçüde etkili olduğunu savunmaktadır. Ona göre, aşırı soğuk ve aşırı sıcak iklimler medeniyetin gelişmesine imkân vermez, bu yüzden "medeniyet" mutedil iklimlerde var olur. Toplumların gelenek-görenekleri, düşünce ve duygu anlayışları, davranış biçimleri, yönetim biçimleri, ahlak görüşleri ve karakterleri arasında görülen farklar büyük ölçüde coğrafi çevreden, iklimden kaynaklanmaktadır.[998] Mesela, aşırı sıcak bir iklimde yaşayan Sudanlılar, acelecidir, zevk ve keyfe düşkündür, çabuk neşelenirler ve keyiflenirler, kararsızdırlar. Soğuk iklim olan yaylalarda yer alan Mağrip ülkelerinden Fas'da yaşayanlar hüzünlü ve kaygılıdır.[999]

Medeniyet, medeni yapının gelişeceği coğrafyalarda kurulmuştur. Mesela, Mezopotamya, Mısır, Hint, Çin, Yunan, Roma ve İslam medeniyetleri tarıma elverişli nehir kıyılarında, kara ve deniz ticaret yollarının birleşme noktaları etrafında varlığa gelmiştir.[1000]

Öyleyse insanlığın medeniyet serüveninde, toplumu bir arada var etmeyi belirleyen dört durum vardır. İklimin elverişliliği, toprağın verimliliği, su kaynağı ve ulaşım kolaylığıdır. Özellikle nehir ve okyanuslar insan yaşamını şekillendiren önemli faktörlerdir.[1001] Bu bağlamda "medeniyet, su kenarlarında kurulur[1002]

---

[996] AI, s. 110
[997] WPC1, s. 47
[998] İBN HALDUN, **Mukaddime I**, Hazırlayan: Süleyman ULUDAĞ, İstanbul: Dergâh Yay. 2004, s. 119-120, 225, 259-264
[999] İBN HALDUN, Mukaddime I, s. 266, 267
[1000] ÖZAKPINAR, a.g.e., s. 60
[1001] WPC, s. 33
[1002] A. N. WHITEHEAD, **"Harvard: The Future"**, (Edit.) A. H. JOHNSON, *Whitehead's American Essays in Social Philosophy* içinde, New York: Harper&Brothers Publishers 1959, s. 157

Coğrafyanın burada bahsedilen etkisini Whitehead kendi tecrübe dünyasına ait spesifik örneklerle açıklamaktadır

Milletlerin kişilik özellikleri, yaşadığı ülkenin bölgesine bağlı olarak farklıdır. Dolayısıyla coğrafyanın medeni toplumun oluşmasında etkili bir faktör olduğu kadar, aynı zamanda medeni insanın oluşmasında da etkili bir faktör olduğu kabul edilmektedir. Bu bağlamda Whitehead "coğrafya, karakterin yarısıdır"[1003] demektedir. Bu görüşü geliştirirken aynı zamanda Whitehead, geleneksel dengeyle şu sonucu çıkarır; böyle faktörler sadece bütün nedensel topluluğun (nexus) parçasıdır.[1004]

Coğrafya, medeniyetin temel dinamiklerinden olan "din"i/inanç yapısını da etkilemektedir. Nitekim Doğu toplumlarının inanç yapısını biçimlendiren temel unsurlardan biri, coğrafi unsurlardır.[1005]

Felipe Fernandez Armesto, medeniyeti insan ve tabiat arasındaki bir ilişki olarak tanımlamaktadır.[1006] Armesto'nun bu medeniyet tanımından doğrudan coğrafyanın etkisi vurgulanarak, medeniyetin insan ve coğrafya arasındaki mücadelenin ürünü olduğuna dikkat çekilmektedir. Medeniyetin bu anlamına göre insan "başarılı bir organizma"dır. Çünkü "başarılı organizmalar çevrelerini değiştirebilen organizmalardır."[1007]

İnsan "medeniyet tecrübesi" ile evrensel bir ideali hedefler ve onun bu tecrübesi, bil-fiil varlığın kendine özgülüğünün tezahürüdür. Medeniyet tecrübesinin bu kendine özgülüğünde mekânın etkisi, bil-fiil durumun kendi olarak varoluş serüvenini tanımlar. Bu da her medeniyetin kendine özgü bir karakterinin var olduğuna işaret eder ve bu karakteri belirleyen faktörlerden birinin de coğrafya olduğunu betimler. Aksine farklı medeniyetlerden bahsetmek mümkün olmazdı.[1008]

[1003] A. N. WHITEHEAD, **"The Education of an Englishman"**, (Edit.) A. H. JOHNSON, *Whitehead's American Essays in Social Philosophy* içinde, New York: Harper&Brothers Publishers 1959**,** s. 146
[1004] WPC1, s. 47
[1005] Kemalettin TAŞ, **Din ve Toplum Karşısında Cemil Meriç**, İstanbul: Artus Kitap 2007, s. 50
[1006] ARMESTO, a.g.e., s. 30
[1007] WHITEHEAD, "Aşkın'a Ölümsüzlük", s. 139
[1008] Krş. KALIN, a.g.e., s. 52

Whitehead'in ifadesiyle, " her bir toplum kendi yetkinlik biçimine sahiptir ve bazı kusurları da barındırır… İyi ile ilgili tüm gerçekleşmeler sonludur ve zorunlu olarak başka iyi biçimleri dışlar."[1009]

2. 1. 1. 4. Teknolojik Gelişmeler

Teknoloji, insanın çevresiyle ve diğer insanlarla etkileşiminde ortaya çıkan gereksinimlerin bir ürünüdür. Bu anlamda teknoloji, kültürdeki içsel gerçekliklerin dışarıya tezahür etmesidir. Buna göre bütün teknolojiler doğdukları dışındaki ve temas kurdukları kültürler tarafından biçimlenen bir kullanım değerine sahiptir.[1010] Teknoloji, insanı ve toplumu değiştirip şekillendirdiği gibi medeniyeti de şekillendirmektedir. "Geçmişte insan hayatı, kağnıda yaşanırdı, gelecekte uçakta yaşanacak; Hızın bu değişimi nitelik açısından farkı ifade etmektedir"[1011] ifadesiyle Whitehead teknolojinin sosyal hayatta çeşitli olumlu etkiler yarattığını onaylamaktadır. Bunun yanısıra Whitehead, teknolojinin gelişmesiyle birlikte medeniyetin de ilerlediğini[1012] kabul etmektedir. Mesela, medeni ilerlemenin örneklerinden biri olan 19. yüzyılın inancı (faith) üç kaynaktan türemiştir; birincisi, dini uyanışta, sanatta ve politik ortamda kendini gösteren romantik hareket, ikincisi düşence yollarını açan bilimin artan ilerlemesi, üçüncüsü insanın yaşam şartlarını tamamen değiştiren teknolojideki ilerlemedir.[1013]

Teknoloji medeniyeti nasıl ilerletir? Whitehead'in iddiasına göre teknolojinin gelişmesi ve bunun sonucunda da medeniyetin ilerlemesiyle Avrupalı ırklar, sıcak iklimlerden köle getirmekten kaçındı, böylece kölelik olgusu zayıflamaya başladı.[1014] Çünkü teknoloji, güdümsüz, yöneticisiz tabiatın sınırlarını aşmak için insanlığa imkân sağlamaktır. Mesela, münavebeli tarım (nöbetleşe ekim), gübreleme ve genetikle ilgili geliştirilen yeni bilimsel anlayış ve yöntemler yiyecek üretimine konulan sınırları değiştirdi" [1015] ve genişletti. Tarım alanında ortaya çıkan

---

[1009] SMW, s. 374-375
[1010] Andrew TATUSKO, **"The Sacrament of Civilization: The Groundwork of a Philosophy of Technology for Theology"**, İnternet Erişim: http://www.religion-online.org/showarticlw.asp?title=1107, (17.06.2008)
[1011] SMW, s. 97
[1012] AI, s. 28
[1013] SMW, s. 95
[1014] AI, s. 28
[1015] AI, s. 78

yeni bilimsel anlayışlar ve bunların yarattığı etkilerle pratik hayatta ortaya çıkan yeni teknolojiler, insanın üreticiliğini ve yaratılığını zenginleştirmiştir.

Buna rağmen modern teknoloji masum değildir. Bu, 20. yüzyılın kendisini de tanımlar. Whitehead, modern dünyada yaşanan bilimsel ve teknolojik gelişmelerin sonucu ortaya çıkan yeni şartların medeniyetin geleceğini "dini inancın kaybolması, maddi gücün ölümcül kullanımı, estetik yaratıcılığın bastırılması" gibi birtakım tehlikeler yarattığını iddia etmektedir.[1016] Mesela, Whitehead'in yaşadığı dönemde Amerika teknoloji çılgınlığının yaşadığı ülke olarak görülür. Whitehead'in metafizik destek aradığı sisteminde, metafiziğe ve insanlığın ruhuna teknoloji zarar verebilir. Bir olgu tespiti gibi Heidegger, Hegel'den şu alıntıyı yapar: "Metafiziksiz bir toplum, tıpkı kutsalların Kutsalsız bir tapınağı gibidir" ve şunu ekler: "bu yüzden metafizik, Almanya'nın ayrıcalığıdır, hâlbuki Batılı demokrasiler özellikle Amerika diğer taraftan da Sovyetler Birliği önemsiz teknolojinin (techne) telaşlı/çılgın gelişmesine dalmıştır."[1017]

Batı'da dini geleneğin etkisiyle önceleri "Tanrı'ya meydan okuma olarak tanımlanan"[1018] teknoloji modern bilimin doğuşuyla faklı bir karaktere bürünmüştür. Modern teknoloji, "analitik", "geleneksel olmayan", "değerden bağımsız" (value-free), "nicel", "insana fayda sunma amacıyla sadece mücadele değil aynı zamanda tabiatı kontrol etme anlamında gücü en yüksek düzeye çıkarmaya doğru yönelme" gibi modern alanın ana kavram ve değerleriyle tasarlandı.[1019] Ancak medeniyete sağlıklı bir gelecek inşa etmek için, modernitenin dışladığı ya da ihmal ettiği kavram ve değerler de gereklidir. Bu gerekliliği savunanlardan biri olarak Whitehead, "bütün tecrübeyi dikkate alma" ilkesini yerleştirdiği süreçci dünya görüşüyle bilimsel ve teknolojik gelişmelerin yoğun bir şekilde yaşandığı modern dönemi "özel bir fırsat anı"[1020] olarak değerlendirmiştir. Whitehead'e göre modern dünya, insanlığa serüvenin zorunluluğunu göstermektedir. Nitekim modern dünyanın bizzat kendisi

[1016] SMW, s. 204
[1017] Jacques TAMINIAUX, **"Philosophy of Existence 1: Heidegger"**, Ed. Richard KEARNEY, *Twentieth-Century Continental Philsophy: Roudledge History of Philosophy Volume VIII* içinde, London and New York: Roudledge 1994, s. 50
[1018] Frederick FERRÊ, **"Theism and Technology"**, Ed. Philip L. QUINN and Charles TALIAFERRO, *A Companion To Philosophy of Religion* içinde, Blackwell Publishing 1999, s. 442
[1019] FERRÊ, a.g.m., s. 443
[1020] FERRÊ, a.g.m., s. 446

gelişen düşünce ve teknolojisiyle zamanla nesilden nesile dönüşüm yarattı. Böylece insanlık serüvenin bilinmeyen denizine doğru gerçek bir geçiş sağladı.[1021]

Sonuç olarak teknoloji, kültürün, dolayısıyla da medeniyetin gelişmesi için büyük imkânlar sağlamaktadır. Öncelikle teknolojik gelişmeler vasıtasıyla kültür yeni araçlar ve imkânlar kazanmaktadır. Bu yeniliklerle birlikte bir kültürün ya da kültürlerin diğer kültürlerle tanışma imkânı ortaya çıkmaktadır.[1022] Bu durum, medeniyetin gelişmesinde teknolojinin de bir rolü olduğunu göstermektedir.

2. 1. 1. 5. Ekonomik Güç

İnsanlık tarihinde birçok medeniyetlerden bahsedilse de her toplum medeniyet oluşturamamıştır. Sadece belli nitelikleri kendinde toplayan toplumlar medeniyet oluşturabilir. Bu nitelikler ise bir takım faktörlerin etkisiyle oluşmaktadır. Bunlardan birisi de ekonomik güçtür.

Ekonomik yapı, insanın tabiatla mücadelesini ve bu mücadelenin sonunda ortaya çıkan ilişkileri tanımlar. İnsan tabiatla mücadele edebilmek için üretmek ve yeni üretim araçları kullanmak zorundadır. Ekonomik yapıyı şekillendiren bu üretim faaliyeti ve bu faaliyetlerde kullanılan bilgi ve teknik, ve de bunların doğurduğu ilişkiler doğrudan insanı ve toplumu etkilediği gibi medeniyeti de etkilemektedir. Çünkü insanın tabiatla olan mücadelesinde kullandığı bilgi ve teknikler, sürekli değişiyor; yeni bilgiler ve teknikler geliştiriyor.[1023] Bu değişimler doğal olarak medeniyeti de etkilemektedir.

Batı medeniyetinin kültürel tarihini ekonomik ilerleme açısından değerlendirildiğinde, bu medeniyetin ilerlmesinde ekonomik örgütlenme ve faaliyetlerin de etkin bir rol oynadığı görülmektedir.[1024] Mesela, modern ticari faaliyetler son dönemlerde sadece ekonomik etki yaratan fikirlerle etkilenmiştir.[1025]

Düşünce tarihinin önemli medeniyet kuramcılarından İbn Haldun medeniyet görüşüyle, Whitehead'in ekonominin medeniyet üzerinde etkili olduğu iddiasını desteklemektedir. Ona göre toplumların ilim ve fende ilerlemesi, diğer bir deyişle

---

[1021] SMW, s. 207
[1022] Erol GÜNGÖR, **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, İstanbul: Ötüken Yay. 1984, s. 29
[1023] TANİLLİ, a.g.e., s. 15
[1024] AI, s. 43
[1025] AI, s. 65

medeniyetin ilerlemesi onların ekonomik durumuyla orantılıdır. Bununla birlikte, sosyal ve ekonomik kalkınma ve gelişme ölçüsünde toplum eğitim alanında da ilerler.[1026] İbn Haldun'a göre devletin (aynı zamanda medeniyetin diyebiliriz) temelini oluşturan unsurlardan biri asabiyet'ken, diğeri ekonomidir. Bu iki kurucu unsur devleti/medeniyeti yalnızca meydana getirmekle kalmamakta, aynı zamanda onun varlığını ve gelişmesini etkileyen ve ondan etkilenen güçleri oluşturmaktadır. Bununla birlikte ekonomik faaliyetler genel olarak sosyal biçimlenişlerle etkileşim göstererek medeniyet üzerindeki etkisini sergiler.[1027]

Toplumun çoğunluğu/yığın yaşam standartlarıyla az veya çok bir doyuma ulaşmak ister. Ancak toplumda yığın değil de azınlık hâkimse, yaşamın sâde ekonomik olguları toplumsal gelişmede hâkim güç olmak zorundadır.[1028] Whitehead'in burada dikkat çektiği nokta, toplumun daha düşük sınıflarında insanın yiyecek, giyecek, barınma gibi güçlü ekonomik arzuları ile çare olarak düşünülen bir idealle birleşirse medeniyet adına olumlu sonuçlar yaratmaz.[1029] Bu yüzden bu arzuların medeni bir idealle birleştirilmesi gerekmektedir. Nihayetinde Whitehead insan davranışını etkileyen bir güç olmasından dolayı ekonomik ihtiyaç ve faaliyetlerin medeniyetin inşasında önemli olduğunu kabul etmektedir.

2. 2. Toplum ve Medeniyet arasındaki İlişki

Whitehead'e göre mutlak yalnızlık diye bir şey yoktur. Her bir varlık kendi çevresine ihtiyaç duyar. Bu yüzden insan, kendini toplumdan tecrit edemez.[1030] Buradan hareketle insanın tecrübelerini kendinde toplayan medeniyet de toplumdan soyutlanamaz. Öyleyse medeniyetin var olabilmesi için önce toplumun var olması gerekir.

İnsan topluluğu/toplumu, Whitehead'in diliyle söylersek, "ilişkileri birbirlerinin kavrayışlarında ortaya çıkan bil-fiil varlıklar gurubu"ndan oluşan bir topluluk (nexus)dur.[1031] Whitehead'e göre insan topluluğu/toplum, ben'in yöneten durumlarının parçasındaki dengeli kompleks yapının başarısını yükseltmek için

[1026] MU, s. 452, 453; Ümit HASSAN, **İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi**, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yay. 1998, s. 173
[1027] HASSAN, a.g.e., s. 283
[1028] AI, s. 67
[1029] WPC, s. 38
[1030] RM, s. 137
[1031] HALL, a.g.e., s. 61

mevcuttur.[1032] Zira medeniyet tecrübesi de bu başarının sergilenmesiyle ortaya çıkmaktadır.

Ancak medeniyet, her toplumun sergilediği bir tecrübe olmayıp, sadece belli şartları (yani medeniyet için gerekli şartları, bir anlamda medeniyetin doğuşunu hazırlayan şartları) elde eden toplumun sergilediği bir tecrübedir. Daha önce de belirtildiği gibi medeniyet sadece özel bir toplumda ortaya çıkmaktadır. Toplumun özel olmasını belirleyen ise onun üyeleri olan bireylerin ilgileri, değerleri ve onlar arasındaki etkileşimdir. Aynı zamanda bireylerin bu durumu, parçası olduğu bütünü yani toplumu da etkilemektedir.

Bir toplumun çeşitli üyeleri arasında varolan ilişki ya da ilişki biçimleri değişirse, o toplumda var olan sosyal düzen, dolayısıyla toplum da değişir. Bu yüzden her toplum ve ondaki sosyal sistemi, onun geçmişindeki ve ona hâkim olan çeşitli ilgi ve değer biçimlerinin gerçekleşmesini ifade eder.[1033] Bir olay (event) olarak toplum, çağdaşlarına sahiptir. Bu ne demektir? Bir olay (event) olarak toplum, kendisinde doğrudan başarının bir göstergesi olarak çağdaşlarının biçimlerini yansıtır. Bir olay (event) olarak toplum, "geçmiş"e sahiptir, yani kendi sahip olduğu içerikle birleştirilen anılar olarak kendinden öncekilerinin biçimlerini yansıtır. Bir olay (event) olarak toplum, "gelecek"e sahiptir ve geleceği şimdiye çeker, yani şimdinin geleceğe ilişkin belirlenmesi olarak belli yönleri kendinde yansıtır.[1034]

Nitekim "toplumlar, kendilerinden önceki düşünce birikimlerini eleştirel bir şekilde özümseyip yeni sentezler üretebildikleri ölçüde evrensel bir medeniyet tecrübesine sahip olmuşlardır." [1035] Biz bunun örneği, İslam ve Batı medeniyetlerinde görebiliriz. Bu tanıma göre bir toplumda medeniyetin var olabilmesi için öncelikle, o toplumun bir düşünce birikimine sahip olması gerekir. İkincisi, bu toplumun eleştirel bir bakış açısıyla düşünce birikimlerini içselleştirmesi gerekir. Üçüncüsü de kendi düşünce birikimlerini başka medeni düşüncelerle sentezleyip "yeni düşünce/eylem" üretmektir. Burada medeniyetin en önemli var edici unsuru olan "yaratıcılık" önplana çıkarılmaktadır. Bir toplum bunları yapabilirse, ancak o zaman medenileşebilir.

[1032] HALL, a.g.e., s. 67
[1033] MT, s. 18
[1034] SMW, s. 72-73
[1035] KALIN, a.g.e., s. 51

Sonuç olarak insanların toplum içinde yaşamaları zorunludur. Filozoflar, "insan tabiatı gereği medenidir" ifadesiyle bu duruma işaret etmektedirler. Dolayısıyla insan için toplum düzeni içinde yaşamak şarttır. İşte medeniyet de burada ortaya çıkmaktadır.[1036]

Whitehead'in iddiasına göre medeni toplumları incelediğimizde, bu medeniyetlerin de medeniyet adına kusurlu yönleri bulunmaktadır. Dolayısıyla medeni dediğimiz toplumlar, sadece mükemmelliğin bir türünü sergileyebilirler.[1037] Hep "daha daha iyi"ye ulaşmak için gösterilen çabanın ürünü olan medeniyet, diğer bil-fiil varlıklar gibi süreç (process) içindedir. Bu süreç'te bil-fiil varlık olarak medeniyet'in tecrübe ettiği serüveni "oluş ve çöküş" olarak betimleyerek ortaya koymaya çalışacağız.

[1036] İBN HALDUN, Mukaddime I, s. 214
[1037] AI, s. 277

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEDENİYETİN SERÜVENİ: OLUŞ VE ÇÖKÜŞ

1. BİLFİİL VARLIK OLARAK MEDENİYET'İN "BAŞLANGICI" ve "OLUŞU"

"Çağlar, ölmüş olan çağlardan doğmaz,"[1038] der Whitehead. Yeni bil-fiil durum, yok olmuş olandan doğmuyorsa yeni olarak ortaya çıkan medeniyet nasıl ortaya çıkmaktadır? Medeniyet, diri olanın varlığından ortaya çıkar. Çünkü ölmüş olmak ile sona erip yeniden varlığa girmek aynı değildir. Bu yüzden Whitehead, "yeni medeniyet"in "geçmiş"inden yani kendinden önceki geçmiş medeniyetlerden neşet ettiğini savunur. Ancak söz konusu bu "yeni medeniyet"in neşet ettiği kendinden önceki medeniyet, her medeniyet ya da herhangi bir medeniyet değil; "medeniyeti canlandıran estetik ilkelere ve aklın ilkelerine"[1039] sahip medeniyettir. Bu yüzden doğan "yeni medeniyet", kaynağını aldığı geçmiş medeniyetin yeniden canlanmasını ifade eden "yeni medeni yapı"dır. Bunu Whitehead'in "medeniyet" kavramını üzerinde tartıştığı medeniyet örneği olan Batı medeniyetinde görmeye çalıştık. Whitehead'e göre Batı medeniyeti, kökleri geçmiş medeniyetler Yahudi, Grek ve Mısır medeniyetine uzanan "yeni bir medeniyet"tir.[1040]

Köken başlangıçla ilgilidir. Köken arayışı bir şeyin nereden, neden, nasıl ve niçinini araştırmaktır. Şimdiki anı anlamak geçmişin ihtişamı ya da dramıyla bir bütünlük oluşturur. İçinde yaşadığımız an, "mukaddes bir topraktır," diyor Whitehead, "Çünkü hem mazidir, hem de gelecektir".[1041]

Doğu medeniyetinin son dönemlerinde, Avrupalı ırklar Doğu medeniyetinin en uç noktasını temsil eden Yahudi ve Grek düşüncesiyle tanıştı.[1042] Whitehead, bu

[1038] SMW, s. 140
[1039] SMW, s. 140
[1040] AI, s. 103
[1041] WITEHEAD, Eğitimin Gayeleri, s. 2
[1042] AI, s. 8

tanışmayı Batı'nın 'medeniyet meşalesini' Doğu'dan alması olarak tanımlamaktadır. Biz de bu anlamda meşale metaforunu Batının medeniyet serüveninin başlangıcı olarak alıyoruz. Bu karşılaşma birçok insan tecrübesini bir arada bulma imkânı sağladı. Daha önce tanınmayan insanların kültürel formları, pratik olarak tecrübe edilmeye başlandı. Bu karşılaşmanın ortaya çıkardığı imkânlara sosyo-kültürel temellerle karşılaşma adlandırmasını yapabiliriz. Bunlara ilişkin fikirler insanın, genel de insanlığın konumunda yeni bir tanımlama yaratırken "zihinsel egzersizlerinde" de yaratıcı çabaları canlandırdı.[1043] Çoğulculuk fikrinin bir zihinsel egzersiz olmaktan öte, yaşanan bir tecrübe olduğunun keşfi de bu başlangıç serüveninin izlerini takip eder. Whitehead keşif öncesi durumu "birbirinden saklanma"[1044] olarak tanımlıyor. Bu insanlık öyküsü açısından garip bir durum değildir. İnsan kendi bil-fiil varoluşunu başka bil-fiil varlıkların oluşundan ayıramaz. Türk düşünür Biruni (v. 1061) "insanlar kendi dar çevrelerinden çıkıp uzak memleketlere gidip başkalarıyla tanışmış olsalardı fikirlerini değiştirirlerdi"[1045] derken mevcut tecrübelerine 'yeni tecrübeleri' dâhil etmekle bir imkânı keşfederlerdi demektedir.

Nitekim Avrupalı ırklar, bu tanışmayı yaratıcı güçlerini kullanarak bir fırsata dönüştürdüler. Bu fırsat dini tecrübe ile felsefi düşüncenin keşfiydi. Whitehead'in de ifadesiyle bu "iki unsuru birleştirerek Avrupa ırkları, modern ilerleme safhasını başlattılar."[1046] Böylece aynı zamanda Batı medeniyetinin doğuş safhası ve Batı'nın medeniyet serüveni başlamış oldu.

Burada bir ilk safha belirleme çabası, insanın psikolojik doğasını öne çıkarmaktadır. Medeniyetin ilk ortaya çıkış çabaları, insanın ve insan topluluklarının yaşamlarına "hâkim olan ani duygu sıçramalarını" ve davranış biçimlerini açıklayan fikirlerin yavaş yavaş gelişmesi ile kendini göstermektedir.[1047] Bu genel davranış biçimini her toplumun ayrıcı örnekleri olarak tanımlayabiliriz. Mesela, bir insan toplumunda, her eylemin ayrıntısına rengini veren, onu şekillendiren temel bir yaptırım ilkesi, itici bir güç, bir fikir bulunmaktadır. Bu güç ya da fikir, bu toplumun

[1043] AI, s. 8-9
[1044] RM, s. 140-141
[1045] Günay TÜMER, **Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini**, Ankara: DİB Yay. 1986, s. 197
[1046] AI, s. 9
[1047] AI, s. 110

her bir üyesinin, bu eğitim ve ilgi durumları her ne olursa olsun fark etmez, bireysel durumuna ve konumuna ilişkin genel anlayışın dışa vurumunu betimler. Söz konusu bu toplumlar var ettikleriyle, kurumsal zihniyet biçimleri ve tecrübeleriyle varolanı medeniyete taşırlar. Bu toplumun üyeleri/bireyleri birbirlerinin varlık nedeni olur. Bu bireyler, her bir ayrı tecrübede ve toplumsal eyleme biçimde "birbirlerinin duygularını, haz alış biçimlerini (hazlarını), tutkularını, rahatlık ve rahatsızlıklarını, algılarını, umutlarını, korkularını ve amaçlarını"[1048] bir arada oluşa bırakmanın coşkusunu yaşayan bireylerdir. Kantçı ifadeyle medeniyet karşılıklı sosyal ilişkide, nezaket, saygı kurallarının ortaklığında ortaya çıkar.[1049] Aynı zamanda ahlaki davranışların ortaklığı, onurluluk ve dışarıya (ve kendine) nezaket vurgusunda ortaya çıkar. Bu bir ortak yaşam alanını, 'en üst insani erdem' düzeyine taşımadır. Kısaca tanımlanırsa medeniyet meşalesi, nezaket, zerafet ve letafeti aydınlatır.

Bu aydınlık tecrübeyi zenginleştirir. Bu yüzden tecrübedeki asli etmenler, birincisi arzu ve doyumlarla birlikte sevgi, sempati, vahşet/gaddarlık gibi hayvani tutkular=nefsanî tutkular; ikincisi ise daha farklı olarak insanın güzellik tecrübeleri ve entelektüel zarafetle/incelikle (intellectual fineness) bilinçli olarak zevk alınan insan tecrübeleridir.[1050] Whitehead'e göre, "entelektüel ayrım veya entelektüel zarafet/incelik kavramı burada sıradan aktarımıyla "doğruluk" kavramından bir dereceye kadar daha geniştir. Doğruluk salt epistemolojik bir kavram değil, uygulayımsaldır da. Kaba bir doğruluk sorunundan bağımsız, düşünceler arasında duyarlı bir düzenlemeyle kazanımın ihtişamlı görüntüsü vardır. Buna "güzellik" diyebiliriz. Ancak entelektüel güzellik metafor yoluyla bir güzeldir, duyusal güzelliğe uygun olmasına göre övülmüş olsa da. Aynı durum ahlaki güzelliğe uygulanır. Karakterin bu üç tipi, reel gerçekleşme için doyumun imkânının en yüksek idealine katılır ve bu anlamda Evrenin Eros'unun nihai hoşnutluğunu sağlayan güzellik olarak adlandırılabilir."[1051]

Whitehead "entelektüel zarafet" kavramını doğruluk kavramından daha geniş anlam yüklemektedir. İnsan düşünceler arasında dolaşarak yeni bir düzenleme

[1048] AI, s. 10
[1049] Krş. Immanuel KANT, **Critique of Judgment**, Translated by J. H. BERNARD, New York: Hafner Press 1951, s. 284
[1050] AI, s. 11
[1051] AI, s. 11

yapabilecek bir yüceliğe sahiptir. Whitehead, "bilinçli olarak zevk alınan güzellik ve entelektüel zarafet" tecrübesinin gerçekleştirilebilmesi için, öncelikle nefsanî tutkuların yaşanmışlığını zorunlu görür. Medeniyetin doğuşunu hazırlayan entelektüel düşünce "insan ruhundaki gelişmemiş kapasitelerin analiziyle"[1052] ilişkilidir. Varolanı dışarı çıkarma imkânı, gerçekliğe dönüştürmedir. Böyle bir süreç "bir hoşnutsuzluk programı"[1053] geliştirebilir, bu doğaldır. Ancak hoşnutsuzluk içinde bir "umut" taşınmalıdır. Ona göre bu umut "kendi yetkinlik nazarlarından"[1054] ayrılmamayı gerektirir.

Whitehead doğanın karakteristiğini Lytton Strachey'den ödünç aldığı iki kavramla tanımlar, Sevimlilik (Loveliness) ve Güç (Power). Sevimlilik insan zihninde güç'ten sonra doğmuştur. Zira düşünce tarihinin ilk safhalarında doğanın gücü, aynı zamanda doğanın ruhuydu; ancak bu ruh vahşi, barbar, acımasız ama yatıştırılması kolay bir ruhtu.[1055] Bu, etimolojik olarak söylersek physis'in zamanla natureye dönüşümünü imlemektedir. Dolayısıyla estetik yargıların doğanın tahrip ediciliği karşısında geç dönemde ortaya çıkması kaçınılmazdı. İlerleme/gelişme duygusu mevcut olanla huzur bulamama durumudur. Din özelinde bunu örneklendirirsek, "dinin gelişmesi (ilkel hayatın ilkel zorbalıklarını sunan) tanrıların suçlanmasıyla tanımlanır."[1056] Bu anlamda bir 'yetersizlik' durumunun ortaya çıkmasının eylemselleşmesi, yeni bir fikrin neşvu nema bulması için kaçınılmazdır. O halde (dindeki) durağanlık, "genel tanrılar (ya da fikirler) ile hoşnut olma durumudur."[1057]

Whitehead Batı medeniyetinin Grek ve Yahudi düşüncesinden miras olarak aldığı "medeniyetin atsineği" rolündeki "eleştirel ve etkili düşünce" için aynı zamanda "hoşnutsuzluk programı"[1058] tabirini kullanmaktadır. Ona göre bu "hoşnutsuzluk programının" değeri ise "mükemmellik arayışından hiçbir zaman

[1052] AI, s. 12
[1053] AI, s. 12
[1054] AI, s. 12
[1055] AI, s. 11
[1056] AI, s. 11
[1057] AI, s. 11
[1058] AI, s. 12

vazgeçmeyen bir umudu"[1059] taşımasından kaynaklanmaktadır. Whitehead'in umut kavramına sürekli vurgusu, onun mitolojik mirasıyla bağlantılıdır.

Whitehead'in hoşnut olma durumunun karşıtı olarak "asil hoşnutsuzluk" kavramı, bir ifade ve eylem biçimi olan eleştiri (veya eleştirel hoşnutsuzluk), "medeniyetin at sineği"[1060]dir. Whitehead'e göre Avrupa medeniyeti (Batı medeniyeti), yani medeniyetin atsineği olan eleştirel ve etkili düşünceyi ise Grek ve Yahudi düşüncesi tarafından sağlamıştır.[1061] Grekler, Batı medeniyetine iki değer miras bırakmıştır: Platon ve Ulysses/Odysseus. Bununla birlikte Whitehead bu iki değerin Grekler'in gerçek ve mitolojik yaşamlarına uyduğunu belirtir.[1062] "Grekler'in bize miras bıraktığı iki değerden biri olan Platon'nun"[1063] Diyaloglar'ı, Whitehead'in "asil hoşnutsuzluk" ve "medeniyetin at sineği" diye nitelendirdiği eleştirinin en etkili örnekleridir. Edebi bir incelik taşıyan ve karışık meseleleri açıklayan bu Diyaloglara bakıldığında Platon'nun şairlerin geleneksel tanrılarını eleştirdiği ve insan ruhunda gizli olan potansiyel kabiliyetleri analiz ettiği görülmektedir.[1064] Whitehead burada, Platon'un *Sokrates'in Savunması*'ndaki "atsineği" metaforunu kullanarak medeniyetin ilerlemesi ve yükselmesi için "atsineği" görevi görecek olan eleştirel düşünce ve ifadeleri zorunlu görür. *Sokrates'in Savunması*'nda geçen "atsineği" metaforu entelektüel zarafete açık bir örnektir.

"Atinalılar, size tanrının bir vergisi olan beni mahkûm ederek ona karşı bir günah işlemeyin dediğim zaman, sizin sandığınız gibi kendimi değil, sizi düşünüyorum. Çünkü, gülünç bir benzetme yapmama izin verin; beni öldürürseniz, hem büyük, hem cins, ama büyüklüğünden dolayı ağır ve dürtülmek isteyen bir ata benzeyen devleti yerinden oynatmak için, tanrının başına bela ettiği benim gibi bir atsineğinin bir benzerini kolay kolay bulamazsınız. Ben tanrının, devletin başına sardığı bir atsineğiyim, her gün her yerde sizi dürtüyor, uyarıyor, azarlıyorum; peşinizi bırakmıyorum. Benim gibi bir kimseyi kolay kolay bulamayacaksınız. Onun için, size, kendinizi benden yoksun bırakmamanızı öneririm. Belki de, ansızın uykusundan uyandırılan biri gibi, canınız sıkılarak, Anytos'un öğüdüne uyar, beni

[1059] AI, s. 12
[1060] AI, s. 11
[1061] AI, s. 11
[1062] FR, s. 10
[1063] FR, s. 10
[1064] AI, s. 11-12

kolayca vurup öldürebileceğinizi sanır ve tanrı size acıyıp başka bir atsineği gönderinceye kadar, yaşamınızın geri kalanında gene uykuya dalarsınız."[1065]

"Ben tanrının, devletin başına sardığı bir atsineğiyim, her gün her yerde sizi dürtüyor, uyarıyor, azarlıyorum; peşinizi bırakmıyorum" hitabı bir formülasyondur ve köklerini Eski Ahit'in Yaratılış öyküsüne kadar götürebiliriz. Diğer bir ifadeyle bu bir uyarıcı yöntem biçimidir. Eksik gibi görünen ise 'müjdeci' açılımın üstünün örtük olmasıdır. İnsanın ve toplumun medenileşmesi, medeniyetin ilerlemesi ve yükselmesi için "medeniyetin atsineği" olan etkili ve eleştirel düşünce ve zihne ihtiyaç vardır. Whitehead, Batı medeniyetinin gelişmesinde en büyük rolü Platon'un (Diyalogları'nın) oynadığını iddia eder. Bu iddiasını da bizzat kendi ifadesiyle şöyle dile getirir: "Avrupa (Batı) felsefe geleneği, Platon'a düşülmüş dipnotlardır."[1066]

Böyle bir formülasyon, dışarıdan çok basit algılanabilir. Nezaket, zarafet ve letafetin aydınlatıcı özelliği şeklindeki bir formülasyonun varlığa gelmesi ayırıcı ve birleştirici, sınıflayıcı aklın ve onun uzanımlarının değerini bireyde öne çıkarır. Daha genel bir ifadeyle söylersek, medeni olarak ortaya çıkan bu toplumlarda, o toplumun ayırıcı özelliklerinin ayrıntısını, yani "doğru veya yanlış", "güzel veya çirkin", "iyi veya kötü" yargılarını ayırt etmeye imkân sağlayan entelektüel anlayış olarak güçlerin aktif konuma yükselmesi gerekir. Aktif durumda olan bu tecrübe grupları, açık olmasa da benimsenir. Onların etkisiyle toplum, oradan oraya savrularak geçen bir hayat sürdürür ve bu yaşanan tecrübenin sorumluluğu hep o aktif olanın üzerinde kalır.[1067] Whitehead'e göre medeniyetin ilk safhalarında bu tür tecrübe ve inançlar, doğaldır. Psikolojik yönüyle insan bu süreci yaşamadan ortaya çıkan alışkanlıklarını değiştiremez. Nitekim böyle bir yapıya sahip toplumun bireyleri birbirlerine, duruma göre değer verebilir/saygı ve sevgi gösterebilir veya birbirlerini yok da edebilir; birbirlerine itaat edebilir veya emir de verebilir.[1068] Bir bakıma bu ilk safha her iki yöne de açık imkânlar alanı sunar. Medeniyetin ilk safhalarını bu şekilde değerlendiren Whitehead, medeniyetin yavaş bir şekilde ve aşamalı olarak oluştuğunu ve geliştiğini kabul eder: "İnsanlık yaşamın en düşük formlarından

[1065] PLATON, **Sokrates'in Savunması**, Çev. Niyazi BERKES, Cumhuriyet Dünya Klasikleri Dizisi, İstanbul 1998, s. 66
[1066] PR, s. 39
[1067] AI, s. 10
[1068] AI, s. 10

aşamalı olarak gelişti."[1069] Whitehead'in bu tecrübesi, ampirik olarak değerlendirilse de zihinsel arka planda Platonik etki belirgindir. Platon da insanlığın ilerlemesinin aniden olmadığını, çok geniş bir zaman süresi içerisinde yavaş yavaş gerçekleştiğini Devlet'inde savunur.[1070]

Whitehead gibi, medeniyetin aşamalı olarak yani tedrici bir şekilde ortaya çıktığını ve ilerlediğini kabul eden medeniyet kuramcılarından biri de İbn Haldun'dur. Ona göre medeniyetin aşamalarını ifade eden bedevi ve haderi, umran/medeniyet aşamaları, birbirinden iki farklı yaşam biçimi olsalar da statik değildir. Birinden diğerine geçiş süreci olarak bir toplumun evrimsel sürecine işaret etmektedir.[1071] İbn Haldun'nun medeniyetin gelişim sürecinin bu şekilde "oluş" olarak değerlendirmesi Whitehead'in düşüncesiyle örtüşmektedir. Bu benzerliklerin yanı sıra ayrıldığı noktalar da mevcuttur. İbn Haldun medenileşme sürecinin tedrici varlığını kabul eder, ancak insanlık tarihi açısından böyle bir sürecin olduğuna inanmamaktadır. Ona göre yeryüzündeki hiçbir toplumsal grup kendi içinde sürekli bir gelişme süreci gerçekleştiremez. Ayrıca birbirinden farklı mekânlarda ve zamanlarda ortaya çıkan medeniyetler, birbirlerine hazırlık ve basamak teşkil etmezler. Bu yüzden birbirilerini daha ileriye götürüp insanlığın genel bir evrimini/gelişimini sağlayabilecek medeniyetlerin var olduğundan da söz edemeyiz.[1072] Ancak Whitehead bunun tam aksini iddia ederek, Batı medeniyeti örneğinden hareketle "medeniyetin kökeni" olduğunu savunmaktadır.

Whitehead "medeniyet" kavramını sorgularken, daha çok en az 3000 yılda oluşan medeniyetin modern zirvesi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Medeniyetin bu aşamasında "düşünürler" ya da daha genel adla "büyük adamlar" ortaya çıktı. Bunlar neredeyse aynı döneme denk gelen ama dünyanın tümüne yayılmış coğrafyalarda ortaya çıktı. Yaklaşık MÖ 1350'lerde Hz. Musa'nın başlattığı serüven MÖ. 6. yüzyılda Uzak Doğu'da, Asya'da, Avrupa'da zengin nitelikte insanları tarih sahnesinde yankılandırdı. Tao'dan Konfüçyüs'e, Mısır'daki bilimsel keşiflerden Atina'daki Sokrates'e kadar benzer öykülerle karşılaşırız. Tüm bu büyük adamların, düşünürlerin, peygamberlerin insan bilinç ve davranışında yarattığı medeni kavram,

[1069] FR, s. 15
[1070] PLATON, Devlet, s. 80
[1071] Ahmet ARSLAN, **İbn Haldun**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. 2009, s. 85
[1072] ARSLAN, a.g.e., s. 116

"görev fikri" ya da "görev bilinci" oldu. Bunun için her bir topluluğun görev alanları belirlendi. Yani görev fikri ya da bilinci kurumsal anlamda görev alanları varetti. Bu bir anlamda, yanlış anlaşılmakla birlikte, modern uzmanlık alanlarının da temelini oluşturdu. Platon'da devlet öncelikle vatandaşlar arasında bir işbölümüyle dikkat çeker. İşçiler zümresinde köleler, işçiler ve zanaatkârlar yer alıyordu. Görevleri üzerlerine düşenleri yapmak ve bekçilerin emirlerine itaat etmekti. Burada öne çıkan iki kavram, çalışmak ve itaat etmektir. Muharibler ve bekçilerin görev alanına gelince, emniyet ve asayiş öncelikliydi. Derece ve önem bakımından birinci gruptakilerden üstün bir konumda ve üstün bir sorumluluktaydılar. Bunlar için öne çıkan kavram ise cesarettir. En üstte yer alan idareciler, yani yöneticiler diğer bir adla filozoflar, İyi idesini yakalayan kişilerdir. Bunlar için öne çıkan kavram ise bilgi ve bilgeliktir. Her üç grubu da ilgilendiren ortak erdem ise, "herkesin üzerine düşen görevi yerine getirmesidir".[1073] Görev bilinci açısından Aristoteles ise, devletin temeline aileyi yerleştirerek konuşur. Bu aileye hizmetçi ve köleleri dâhil eder. Kölelik, ona göre, doğal bir kurumdur. Çünkü üretim ve çalışmanın bir parçasıdır. Mesela o, "ne zamanki dokuma tezgâhları kumaşları kendi kendilerine dokumaya başlarlarsa, işte o zaman kölelik de ortadan kalkar"[1074] diyerek hayatın akıp giden bir süreç olduğunu söylemiştir. Bu dağılımın amacı "ruh, yani zihin kavramı"nı doğurmuş olmasıdır. Whitehead'e göre bu kavram, doğayı ve doğada ortaya çıkan sürekli değişen, aldatıcı, zor, şaşırtıcı olayları algılamakta yani bütün bu kilitleri açacak bir anahtar işlevi görmüştür.[1075]

İnsanlık tarihinde "durağanlık"tan hoşnut olanlar olduğu gibi hoşnut olmayanlar da mevcuttu. Whitehead insan hayatında kışkırtıcı olarak bu "asil hoşnutsuzluğun" ise eleştiri duygusunun öne çıkmasıyla ortaya çıktığını savunur. Söz konusu bu eleştiri duygusu ise güzelliğin, entelektüel ayrımın takdiri ve görev idraki üzerine kurulmuştur. Buradaki ahlaki unsur, tecrübedeki öteki faktör/etmenlerden ortaya çıkar. Aksi takdirde görev için üzerinde işlem göreceği hiçbir muhteva/içerik var olmaz. Ya da diğer taraftan onun üzerinde işlev göreceği görev için hiçbir içerik yoktur. Zira boşlukta saf bir ahlak var olamaz.[1076]

[1073] Hüsamettin ERDEM, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, Konya: Hü-Er Yay. 2000, s. 228-229
[1074] ERDEM, a.g.e., s. 278
[1075] AI, s. 10-11
[1076] AI, s. 11

Medeniyetin doğuşunda şüphesiz birçok faktörün etkisi vardır. Medeniyetin bu doğuş sürecini hızlandıran faktörlerden biri de insanın "ziraat" faaliyetidir. Whitehead'e göre "ziraat, modern medeniyete doğru atılan ilk kararlı adımın göstergesidir."[1077] Zira "ziraatın başlaması aynı zamanda olayların seyri üzerinde yüksek bir tefekkür aşamasına gelindiğini gösterir."[1078] Bir anlamda ziraat, insanlığın ilerlemesinin tedrici bir şekilde geldiği en üst düzeyi ifade eder. Modern medeniyete atılan ilk adım olan ziraatın doğuşuna baktığımızda ise şu etkenler yer almaktadır: bu dönemde insanların (kabilenin) ilgisi, havanın değişkenliği üzerinde yoğunlaştı. Aynı zamanda tohumların çimlenme ve filizlenmesindeki gizem, mevsimsel döneme bağlı olarak bitkilerin gelişmesi insanların dikkatini cezbetti. Bütün bu tabiattaki değişimler, insanları doğal bir şekilde olup biten şeyleri pasif bir şekilde kabullenmekten, onların ayrıntılarına kadar ilgilenmeye iten aktif bir konuma getirdi.[1079] İnsan etrafında olup biten, değişen olayların bilincine vardığında, insanın içindeki 'merak ve araştırma' duygusu da uyandı. Bu, "insanı tabiattaki bu olayları anlamaya yönelik keşiflere yöneltti ve bu olaylara karşı önlemler aramaya sevketti."[1080] Nihayetinde burada belirtilen etkenler, insanlığın ilerlemesini hızlandırarak, insanlığı medeniyet yolculuğunda belli bir aşamaya getirmiştir. Ancak bu başarıyı, Whitehead'e göre, sadece "aktif bir zihin" yapısına sahip insan toplulukları elde edebilir.[1081]

Whitehead'e göre mükemmel bir medeniyetin meşgalesi ticari faaliyetlerdir. Toprağın doğurganlığının keşfi, ondan hareketle doğa olayları üzerine olguların farkına varılması, zirai üretimin ardından takası, yani ticareti canlandırdı. Ticaret teorileri insan ve toplumun ihtiyaçları, alışkanlıkları, dönemin bilgi ve teknolojisiyle yakından ilgilidir. Ancak ihtiyaçlar, alışkanlıklar, bilgi ve teknoloji toplumdan topluma ve dönemden döneme değişir. Buradan hareketle ticaret teorisi de değişir.[1082] Burada ticaretin sosyolojik etkisi vurgulanmaktadır. Bununla birlikte Whitehead medeniyetin ilerlemesi için ticaretin tek başına yeterli olmadığını da kabul eder. Sadece ticari çıkarlarını düşünen ve buna göre hareket eden bir toplum,

[1077] AI, s. 109
[1078] AI, s. 109-110
[1079] AI, s. 111
[1080] AI, s. 111
[1081] AI, s. 111
[1082] AI, s. 71

hayatın gerçek sorunlarının farkında olmada başarılı değildir.[1083] Ki toplumun bu başarısızlığı, bir anlamda medeni ilerleme sürecine bir engel teşkil de edebilir.

İnsanlık tarihindeki medeniyetlere baktığımızda, medeniyetleri geliştiren faktörler arasında ticaretin büyümesi, teknolojinin gelişmesi ve yeni kıtaların keşfedilmesi gibi faktörlerin de varolduğunu görürüz. Ancak bu faktörlerden ticaret, diğer iki faktörü de içine almaktadır. Çünkü diğer iki faktörü geliştiren ticari faaliyetlerdir. Bu yüzden başarılı bir medeniyet için zorunlu ve temel faktör, ticarettir. Fakat bu ticaret sıradan bir ticaret değil, "serüven"le gelişmiş bir ticarettir.[1084] Peki ticaret, bir medeniyeti nasıl geliştirebilir? Whitehead bu sorunun cevabını Çin ve Ortadoğu medeniyeti örneğiyle vermektedir. "Bu büyük medeniyetler, hem iç hem de dış ticaretle birbirlerini destekliediler."[1085] Böylece bu iki medeniyet, ticari faaliyetlerle hem medeniyetlerini zirve noktasına taşımışlar hem de medeniyetlerinin varlığını korumuşlardır. Ancak Whitehead ticari faaliyetlerin medeni serüvende başarılı olabilmesi için "belli bir öngörü tipi" gerektirdiğini vurgular.[1086] Bu zihniyet yapısının gelişmesi için bilimsel ve sosyolojik birçok disipline ihtiyaç vardır.[1087]

Ayrıca Whitehead ticaretin değerinin teknolojiyle olan yakın ilişkisinden kaynaklandığını düşünmektedir. Zira ticaret, tecrübenin yeniliğini yükseltmekte ve üretim yollarında yeni alternatifler sunmaktadır.[1088] Dolayısıyla ticaretle birlikte, insanın edindiği "yeni bilgi ve teknikler", bu insanların hayatını her anlamda değiştirmiştir. Bunun yanısıra, bu "yeni seçkin ve yaratıcı imkânlar" insanın düşünce ve eylem alanına "yeni bir anlayış ve kavrayış" getirmiştir. Mesela, hacılarla ve Akdeniz ticaretiyle daha sonra da Haçlı seferleri ile ulaşılan Ortadoğu medeniyetinin kültürü, bilgi ve tekniği, büyük manastırlardaki "akıl" yani manastırlardaki entelektüel bilgi ve tecrübe yığını keşfedildi. Bütün bu faktörler, medenileşme yolculuğunda "insan varlığının imkânları üzerinde saf doğanın varolan baskısını" tedrici bir şekilde kaldırdı. Söz konusu bu faktörlerle birlikte Avrupalılar Ortadoğu ve Çin medeniyetinin (medeni) standartlarını yakalamaya başlayarak, medeni bir

[1083] AI, s. 72
[1084] AI, s. 77
[1085] AI, s. 79
[1086] AI, s. 89
[1087] AI, s. 97
[1088] AI, s. 84

ilerleme sergiledi.[1089] Buna karşılık Ortadoğu ve Çin medeniyeti ise mevcut durumuyla yetindiğinden "acımasız olan yeni sınırlılıklarla" karşılaştı ve bunun sonucunda da teknolojik ve sosyal örgütlenme ile yakaladıkları medeni düzeyi kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar.[1090] Öyleyse, medeniyetin ilerlemesi ve varlığını koruması için ticari ve teknolojik gelişmeler tek başına yeterli değildir. Nitekim Ortadoğu medeniyetleri, özellikle İslam medeniyeti, kendilerine rehberlik eden öncülleri olmamasına rağmen "ticaret, teknolojik gelişme ve coğrafi keşiflerle" birlikte insanlığı yarı-barbarlıktan sanatta, dinde ve serüvende medeni hayatın zirvesine taşıdılar.[1091] Bu medeni çaba, Avrupa medeniyetinin kurulmasına imkân sunan ilk çabaydı. Bu çabayı, Avrupa Roma İmparatorluğu'nun Batı kısmında somutlaştırdı. Ancak bu medeni teşebbüs "sanatta, düşüncede ve insan davranışlarındaki medeni inceliklerin azalması" sebebiyle amacını gerçekleştiremedi.[1092] Bununla birlikte Whitehead, Büyük İskender'le büyük başarılara ulaşan Ortadoğu medeniyetinin canlığını ve gücünü Bizanslılar ve Müslümanlar'la kazandığını belirtir. Ona göre Bizanslılar bunu tam olarak gerçekleştiremedi. Ancak Müslümanlar, Helenizm ve Yahudilik'in geliştirdiği yenilikleri özümseyerek ve bunları yenilerek, bir anlamda bu medeniyetleri yeniden yaratarak Ortadoğu medeniyetinin tam bir zaferini sergilediler. Whitehead'e göre Ortadoğu medeniyeti iki defa zirveye ulaşmıştır: Birincisi, Babil ve Mısır'da sergilenen yüksek medeniyet örnekleriyle; diğeri de Müslümanlar'ın yarattığı İslam medeniyeti ile.[1093] Müslümanlar kendileri de yarattıkları medeniyetin büyüklüğünün ve değerinin farkındaydı. Bu yüzden içsel enerjilerini muhafaza eden kültürleri, medeniyetin varlığını koruyan ve geliştiren "fiziksel ve ruhsal serüven"i destekledi ve ayakta tuttu.[1094] Ortadoğu medeniyetinin bu "fiziksel ve ruhsal serüven"leri ise şunlardır: "Uzak Doğu'yla ticaret yaptılar. Batı'ya doğru medeniyetlerini genişlettiler. Hukuk'u sistemleştirdiler yani Hukuk sistemini düzenlediler. Yeni sanat formları geliştirdiler. Ayrıntılı bir teoloji inşa ettiler. Matematiği dönüştürdüler.

[1089] AI, s. 78
[1090] AI, s. 78
[1091] AI, s. 80
[1092] AI, s. 80
[1093] AI, s. 81-82
[1094] AI, s. 82

Tıbbı geliştirdiler."[1095] Ancak Whitehead, Ortadoğu medeniyetinin bu başarılarında Müslümanlar kadar Yahudiler'in de (özellikle Ortadoğu medeniyetinin zirvede olduğu son dönemde) katkısı olduğuna dikkat çekmektedir. Ortadoğu medeniyeti bu şekilde "medeniyetin merkezi" konumuna geldi. Ne yazık ki böyle bir medeniyet "Tatarlar ve Türkler arasındaki şiddetli mücadele (savaş) sebebiyle yıkıldı".[1096] Whitehead burada İslam medeniyeti'nin yıkılıp yok edilmesine işaret etmektedir. Zira Doğu'daki büyük İslâm medeniyeti Moğol ve Tatar ordularının kültür, bilim, düşünce ve sanat merkezi olan Bağdat'ı istilâ ve tahrip etmesi ile büyük bir darbe yedi. Çağdaş bir yazar, söz konusu bu ordular için: "Geldiler, söktüler, yaktılar, kestiler ve alıp götürdüler" demektedir. İnsana ve insanın medeni ürünü olan kültür kurumlarına karşı saygı duymayan bu ordular, camileri atlarına ahır yaptılar; kütüphaneleri yaktılar; çok kıymetli yazmaları yakacak olarak kullandılar; işgal ettikleri şehirlerde taş üstünde taş bırakmadılar.[1097] Böylece bir medeniyeti yerle bir ettiler. Bu yaşanmışlık örneği, bir medeniyetin nasıl yok edildiğini göstermekle birlikte, aynı zamanda bir medeniyetin varoluş parçalarını ve ilerleme faktörlerini göstermektedir. Burada vurgulanan bir başka nokta ise medeniyetin kalbi olan kütüphanelerin barbarca yakılıp yıkılması, aynı zamanda o medeniyetin hafızasının, yani o medeniyete ruh veren entelektüel aktörlerin ve onların entelektüel düşünce ve bilimsel birikimin medeni duygudan yoksun olanlar tarafından acımasızca gömülmesidir. Whitehead medeniyet yolcuğunda bu entelektüel aktörlerin rollerinin büyüklüğünün bilincindedir. Bu yüzden o, bir toplumun (medeniyete doğru) ilerlemesini, üç gruba bağlamaktadır: âlimler, kâşifler ve mucitler. Ona göre eğer bir toplum bu üç gruba sahipse, o toplum ancak o zaman ilerleyebilir.[1098] İlerleme, yüzeysel olarak tahmin edilebilir değildir. O, yeniliğin başlangıcını ve yeni ideal biçimlerinin gerçekleşmesini gerektirir. Bu ise "sınırlı bireylerin iradesine bağlıdır".[1099] Ancak "yanılgı korkusu, ilerlemenin ölümüdür doğruluk sevgisi ise onun güvencesidir".[1100] Bu tereddüttür, ya da yol izlemede rehberleşmiş, yani

[1095] AI, s. 82
[1096] AI, s. 82
[1097] Osman ERSOY-Özer SOYSAL (Çev.), **"İslâm Kütüphaneleri"**, İnternet Erişim: http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/820/10400.pdf, (28.12.2010), s. 283
[1098] WHITEHEAD, The Aims of Education and Other Essays, s. 98
[1099] BELAIF, "A Whiteheadian Account of Value and Identity", s. 32
[1100] WHITEHEAD, "Aşkın'a Ölümsüzlük", s. 23

âlimler, kâşifler ve mucitlerin aksine çabalamak ilerlemeyi yok eder. Bu olumsuz yol, ancak sevgiyle, adı geçenlerin yoluna güvenmeyle aşılabilir.

Whitehead ekonomik, teknolojik ve bilimsel gelişmelerin yanı sıra entelektüel gelişmelerin bir medeniyetin gelişimi için tek başına yeterli olmadığını Batı medeniyetinden örnekler sunarak göstermektedir. "Avrupalılar teknolojilerini başka kaynaklarla beslenerek de geliştirmiştir. Bu kaynak ise açık düşünce, öncüllerin eleştirisi, spekülatif varsayım ve dedüktif akıl yürütme sanatı idi. Bu büyük sanat, en azından başlangıç olarak, Grekler tarafından keşfedildi ve Avrupa tarafından miras olarak alındı. Diğer icatlar gibi, bu büyük sanat çoğu kez yıkıcı sonuçlara götürecek kadar yanlış kullanıldı. Dolayısıyla onun entelektüel güç üzerindeki etkisi, fiziksel silahın etkisi kadar olmuştur. Böylece insanlık fiziksel olduğu kadar entelektüel olarak da silahlandı."[1101] Whitehead'in burada dikkat çektiği nokta, medeniyetin gelişmesi için sadece ekonomik, bilimsel, teknolojik ve entelektüel gelişmeler yeterli değildir, aynı zamanda bu gelişmelerin doğru ve yerinde kullanılması gerekmektedir. Bu da medeni amaç ya da medeni idealin, "insana saygı ve değer" ilkesine dayandığını gösterir. Buradan hareketle Whitehead'in medeniyet görüşünün özünün, medeni ideal olarak "insana saygı ve değer" olduğunu söyleyebiliriz.

Ayrıca Whitehead bir medeniyetin ilk varlığa geldiği andaki gibi coşkusuyla devam etmesinin öğrenmeden daha çok şeyi gerektirdiğini ifade eder. Nedir bu? Bir medeniyetin varlığını koruyacak olan ve onun ilk coşkusuyla devam etmesini ve ilerlemesini sağlayacak olan, "serüven"dir.[1102] Zira "serüven, yeni mükemmellikler aramadır."[1103]

Üçüncü bir özellik, insanın sosyo-kültürel bir varlık olarak eyleme biçimleridir. Whitehead "insan davranışının, (mevcut dönemin) itici gücüyle yumuşatılan gelenek ve göreneklerini sergilediğini"[1104] savunarak "davranışın ve davranış biçimlerinin" medeniyetin varoluşunda önemli bir fonksiyonu olduğuna işaret etmektedir. Bunun açılımı olarak medeniyet, davranış biçimleri, duygu biçimleri, inanç biçimleri ve teknolojiler olmak üzere dört temel yapısal unsurdan

[1101] AI, s. 84-85
[1102] AI, s. 258
[1103] AI, s. 258
[1104] AI, s. 111

oluşmaktadır. Bu dört yapısal unsur, birbirlerini karşılıklı olarak oluşturmaktadırlar. Bunun yanısıra davranış biçimleri, uzun süre duygu biçimleri ve inanç biçimleri tarafından desteklenir veya değiştirilir. Burada alanların işlevselliği ve görev alanları dikkate alınmalıdır. Duygu ve inanç üzerinde yoğunlaşmak, dinin temel görevidir.[1105] Whitehead'in burada dikkat çektiği nokta, "fikirler pratiği değiştirir. Fakat pratik, düşünceden (yani teoriden) önce gelir. Düşünce ise temelde varolan durumu doğrulama veya değiştirme ile ilgilidir."[1106] Buradan hareketle medeniyet, tek başına ve mutlak bir çıkış noktası olarak "davranış biçimlerini belirleyen bir toplumsal sözleşme (social contract) ile başlamamıştır"[1107] diyebiliriz.

Whitehead'in medeniyetin oluşumu ile ilgili temel iddiası şudur: "medeniyet, saf doğanın olağan bir sonucu değildir. Medeniyet seçkin aktörlerin uzun süren faaliyetleri sonucu ortaya çıkmıştır."[1108] Bu bakımdan medeniyet, tecrübenin bütün unsurlarının, yani kavramı daha genel kullanarak hayat örneklerinin varlığıyla ortaya çıkmasının ürünüdür. Doğa tek başına medeniyeti var eden bir güç değildir. Medeniyet seçkin aktörlerin serüveniyle ortaya çıkar. Köken açısından oluş öyküsü yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Tekvin'deki Yaratılış öyküsünü imler. Whitehead'in her bil-fiil durumu "tecrübe damlaları" olarak tanımlaması bu öyküde metaforlaşan düşüş ya da atılmışlığı betimler. Batı Hıristiyan düşüncesinde 'damla' başlangıçtır, düşüş'le gelen başlangıçtır. Bu anlamda medeniyet de bu ilk tecrübe, hayat örneği damlalarıyla oluşmaya başlar. Doğa, insanın onda var olmasıyla hayatı var etmeye, yani oluşa getirir. Aktör başlangıçta "Ben tanrının, devletin başına sardığı bir atsineğiyim, her gün her yerde sizi dürtüyor, uyarıyor, azarlıyorum; peşinizi bırakmıyorum" metaforundan hareketle Tanrı'nın evrene gönderdiği peygamberdir. O, öğrenen ve öğretendir. Süreç bu aktörleri zenginleştirir ve yeni adlarla ortaya çıkarır.

Medeniyetin aşamalı serüveninde, "dönemleri değiştirme entelektüel aktörlerin gücü"[1109] aracılığıyla gerçekleşmesi, her bir aktörün aldığı adın toplumdaki serüveninin yaşaması ve yaşanmaya açmasıyla ilgilidir. Whitehead'e

[1105] AI, s. 171
[1106] AI, s. 110
[1107] AI, s. 110
[1108] AI, s. 76
[1109] AI, s. 12

göre bu entelektüel aktörler, genel fikirler (general ideas) ve özel fikirler (specialized notions) olmak üzere iki faktörden oluşmaktadır. Bu entelektüel aktörlerden genel fikirler, şeylerin tabiatına, insan topluluklarının imkânına ve bireysel insan davranışına rehberlik eden nihai amaca ilişkin kavrayışları ifade eden yüksek genelliğin fikirlerini ihtiva etmektedir.[1110] Söz konusu bu entelektüel aktörler, yüksek aktiviteleriyle birbirinden ayrılan her bir dönemde, mevcut dönemi üst noktaya getirerek kendini gösterir. Ayrıca eylem biçimlerini de kendine özgü biçimde etkilerler.[1111] Genel fikirler, her zaman iyiyi amaçlamayabilir. Bu yüzden de Whitehead bu fikirlerin mevcut düzen tarafından bir tehlike olarak algılanabileceğini söyler.[1112] Böyle bir algıya sahip toplumun mevcut düzene sıkı sıkıya bağlanması, itaat etmesi bu toplumun sonu demektir. Whitehead bu durumu şu ifadesindeki örnekle somutlaştırmaktadır: "İncillerin içine yayılan ahlaki emirlere lafzi olarak bağlanmak o toplumun ani ölümü demektir."[1113] Bu bağlamda Whitehead "insanlığın ilerlemesini, toplumun dönüşüm süreci"[1114] olarak tanımlamaktadır. Ona göre bu dönüşüm sürecinde önemli bir role sahip olan din(ler) de yüceliğini "değişime açık ahlak" anlayışına sahip olmalarıyla sergiler. Eğer din aksi bir durum sergilerse, yani mutlak, değişmez ve katı bir ahlak anlayışına sahip olmakta ısrar ederse, ait olduğu toplumun çökmesi kaçılmazdır.[1115]

Whitehead'e göre medeniyetin oluşması için sadece "ideal ilişkiler"in sergilendiği "ideal bir çevre" yeterli değildir. Bunu Galileli[1116] (Hıristiyan) köylülerle örneklendirir. Uygun bir iklimin olduğu bölgede yaşayan bu topluluk, ne zengin ne de fakirdi, bu yüzden sade bir hayat sürdürdü. Ancak böyle bir topluluk tarihsel dinsel kaynakları araştırma alışkanlığıyla entelektüel bir faaliyet sergilemiştir. Bununla birlikte bu topluluk vahşetten uzak, nazik, zarif, kibar, akıllı olma gibi rasyonel varlıklar arasında formüle edilen "ideal ilişkiler" sergilemiş ve "ideal bir çevre" yaratmışlar. Ancak farkında olmadan yaptıkları hatalar ve cehaletleri yüzünden, bir "medeniyet yaratma" fırsatını kaçırmışlardır; kendi aralarında ideal

[1110] AI, s. 12
[1111] AI, s. 12
[1112] AI, s. 15
[1113] AI, s. 15-16
[1114] AI, s. 15
[1115] AI, s. 16
[1116] Galile diğer bir adıyla Celile, Antik Filistin'in kuzey bölgesidir. Modern İsrail'in kuzeyindedir.

ilişkiler sergileyen bu topluluk, çevresindekilerle ilişkisizliği tercih etmiştir. Bu tercihle birlikte toplulukları dışındaki değişimlerden –ki mevsimler gibi her şey değişiyordu– bihaber oldular.[1117] Böylelikle, medeniyetin temel taşı olan mevcut ideal ilişki ve çevrelerini koruyacak, devam ettirecek ve ilerletecek şartlardan yoksun kaldılar. Bunlara rağmen bu topluluk, "insanlığa ilerlemenin en kıymetli enstrümanı olan 'ideal (Hıristiyan) ahlakı'"[1118] bahşetti. Buradan hareketle ahlakın, insanlığın (veya toplumun) ilerlemesinde itici güç sağlayan unsur olduğunu söylüyoruz.

Whitehead'in, ahlaki idealleri toplumu dönüştüren "atsineği" ve "cezbedici bir fener" olarak nitelemesi, bu ideallerin bilinçli olarak uygulanma kapasiteleri, doğa olayları ve toplumsal tepki olaylarıyla çelişebilir. Mesela, duygusuz güçlerle, sel gibi doğal afetlerle, barbarlarla, mekanik araçlarla. Ancak insanlığın ilerleme sürecindeki büyük geçişler, bu ikisi vasıtasıyla gerçekleşir. Diğer bir ifadeyle dönemlerin ve toplumların dönüşümü hem fiziksel hem de fiziksel olmayan güçler vasıtasıyladır. Mesela, fiziksel tabiat, sel felaketine izin verir, ancak bir sulama sistemi kurmak da aklı (kullanmayı) gerektirir[1119]. Bu bağlamda fiziksel gücün felaketleri, insanın aklını kullanma imkânı sunduğu için "ilerleme" sürecinde bir anlama sahiptir. Whitehead, insan hayatını ileri doğru götüren ve insan ruhunu tüm harmoninin kaynağına doğru yolculuğa iten güç, bir anlamda ilerlemenin unsuru olarak ahlakın yanı sıra hukuk, siyaset ve dinin de gerekli olduğunu savunur.[1120]

Medeniyet yukarıya doğru düz bir çizgi olarak değil, inişli çıkışlı aşamalı olarak ilerler. Whitehead'in ifadesiyle, "insanlığın ilerlemesi dolambaçlı yollarla gerçekleşmektedir".[1121] Diğer bir ifadeyle "insanlık, en düşük yaşam formlarından aşamalı olarak gelişmiştir".[1122]

[1117] AI, s. 16-17
[1118] AI, s. 17
[1119] AI, s. 18
[1120] AI, s. 18
[1121] AI, s. 104
[1122] FR, s. 15

2. BİLFİİL VARLIK OLARAK MEDENİYET'İN "ÇÖKÜŞÜ"

Her bil-fiil durum bir süreç (process) olarak kendini sergiler. O, bir oluş olma durumudur (becomingness).[1123] Oluş (becoming), yenilik (novelty) içindeki "yaratıcı ilerleme"dir (creative advance).[1124] Bu oluş süreci, aynı zamanda bir bil-fiil varlığın "yok" olduğu bir süreçtir. Ancak buradaki "yok" olma, "yerdeğiştirme" (displacement), dönüşme ve hal değiştirme (transmutation) anlamındadır. Bu anlamda "yok" olan bil-fiil varlık daha sonraki bil-fiil varlıkta yer alarak varlığını sürdürür. Whitehead diğer bil-fiil varlıklar gibi bil-fiil varlık olarak medeniyetin de bu yok olma anlamında bir çöküş durumu yaşadığını kabul etmektedir.

Whitehead'e göre bil-fiil varlık olan medeniyeti çöküşe götüren sebepler nelerdir?

Whitehead medeniyetlerin doğuşu ve çöküşü bakımından toplumun kaderini belirleyen dört faktör olduğunu savunur. Bu faktörlerden **birincisi**, "medeni yaşamın aşkın amacından ayrı olarak ya zevk içinde yüzen ya da hislerin yoğunluğunun azalmasıyla anlamsız bir tekrar içine düşen değişmez bir yasanın bulunmasıdır." Zira bu yasa, "kısır tekrar döngüsüne" yol açar. **İkincisi**, yiyecek, giyecek ve barınak gibi fiziksel ihtiyaçların karşılanmasını gerektiren doğanın sert baskısıdır. Doğanın sert baskısıyla orta çıkan ve sosyal varoluş biçimlerini tayin eden bu sınırla/lamala/r, insan ve 'insanın dışında'[1125] tabiatın geri kalanı arasındaki etkileşimi düzenleyebilen bir anlayışın gelişmesiyle azaltılabilir ya da yumuşatılabilir. **Üçüncüsü**, insanın insan üzerindeki zorlayıcı hâkimiyetidir. Ancak bu, sosyal refah için zorunlu olan davranış düzenini sağladığı zaman yararlıdır. Bunun dışında bu hâkimiyetin kullanılması vahim sonuçlara yol açabilir. **Dördüncüsü** ise gelişmiş toplumlar kaba güce değil, ikna yoluna bel bağlamaktadır.[1126]

Whitehead'in medeniyetin kaderini belirlediğini iddia ettiği bu dört faktörden hareketle medeniyetin çöküş sebeplerini açıklamaya çalışacağız.

[1123] SMW, s. 175
[1124] PR, s. 28
[1125] Burada "insanın dışında tabiatın geri kalanı" ifadesini kullanma sebebimiz, Whitehead'in insanı tabiatın bir parçası olarak kabul etmesidir. Whitehead'e göre, "Tabiat ve İnsanı birbirinden ayrı olarak kabul etmek, yanlış bir dikotomidir. İnsanlık en yoğun formunda tabiatın esnekliğini sergileyen, Tabiat'taki bir faktördür." (AI, s. 78)
[1126] AI, s. 85-86

Medeniyetin çöküşünü hazırlayan sebepler şunlardır; kısır tekrar döngüsü, doğanın sert baskısı, insanın insan üzerindeki baskısı ve "güç kullanma"dır.

2. 1. Medeniyetin Çöküşünü Hazırlayan Sebepler

2. 1. 1. Kısır Tekrar Döngüsü

Whitehead'e göre medeniyeti bozan veya medeniyete güç veren görüşler, din-estetik-ahlaktır. Onlar insanlığı yukarı doğru ilerletebilir veya aşağı doğru çekebilir. Onların gücü bir toplumda azaldığı ve kesildiği zaman, yavaş ve hafif bir şekilde ortaya çıkan bir çürüme ve bozulma kendini gösterir. Ancak böyle bir durum aynı zamanda yeni fikirlere gebedir.[1127]

Din-estetik-ahlak'ın toplumda gücü nasıl azalır?

Toplumları ilerletme gücünü imkân olarak taşıyan din, estetik ve ahlak anlayışı mutlaklaştığı zaman söz konusu gücü azalmaya, hatta yok olmaya başlar. Bu bir anlamda onların var oldukları medeniyetin değişime kapalı bir zihniyet yapısına sahip olması demektir. Böyle bir zihniyet yapısına sahip olan medeniyette ahlak, hukuk, siyaset ve din gibi temel unsurlar "bir ilerleme enstrümanı olmaktan çıkıp sadece mevcut durumu koruma enstrümanı" haline gelirlerse, yani "putlaştırıcı bir role" bürünürlerse o zaman bu medeniyette ya bir duraklama ya da bir çöküş varlığa gelir.[1128]

Aynı zamanda medenileşme sürecinde dönemleri değiştirme gücüne sahip olan entelektüel aktörler'[1129]den biri olan genel fikirler (general ideas), varolduğu mevcut toplum tarafından yanlış anlaşılıp bir tehlike olarak görülürse,[1130] bu toplumun sadece mevcut düzene sıkı sıkıya bağlanması ve itaat etmesi, sadece mutlak doğru olarak bu düzeni benimsemesi durumu varolur. Böyle bir durum ise toplumun, diğer bir deyişle medeniyetin sonu demektir. Mesela, bir medeniyetin din alanında mutlak bir ahlak anlayışına sahip olması. Bu örneği özel olarak bir dinde açacak olursak, Hıristiyan bir medeni toplumun İncil'deki ahlaki emirlere sadece lafzi olarak bağlanması ve onların mutlak doğrular olarak kabul etmesi, bu toplumun

[1127] MT, s. 19
[1128] AI, s. 18
[1129] AI, s. 12
[1130] AI, s. 15

ani şoklar yaşayarak ölümü demektir. Kısacası, toplumun veya toplumdaki unsurların değişime kapalı olması, kaçınılmaz olarak bu toplumu çöküşe sürükler.[1131]

Bunlara ilave olarak, Whitehead insanlık tarihindeki her medeniyetin kendinden önceki medeniyetlerden etkilendiğini, tüm medeniyetler gelecek medeniyetlerin etkilemede kozal bir role sahip olduğunu söyleyerek bir anlamda, "hiçbir yeni (medeniyet), tamamen yeni değildir" vurgusunu yapmaktadır. Bununla ilgili olarak da Whitehead'in, "Grek, Avrupa medeniyetinin anasıdır. Biz modern fikirlerimizin kaynağını bulmak için Grek'e bakmak zorundayız",[1132] demesi bu vurgunun öncülüdür. O halde her yeni medeniyet, geçmiş medeniyetlerden miras alınan unsurlar içerir. Ancak bu, yeni medeniyetin kendinden önceki medeniyetleri taklit ettiği ya da edeceği anlamına gelmez. Whitehead'e göre, geçmişi (geçmiş medeniyeti) taklit etmek ve onun düşünce ve geleneklerini mutlak otorite olarak kabul etmek, aslında o medeniyeti gömmek demektir. Bu bir anlamda, geçmişin kölesi olarak yaratıcılığın hapsedilmesidir. Böyle bir ortamda medeniyet ilerleyemez, hatta medeniyetin var olması da düşünülemez. Bu yüzden her canlı medeniyet, medeniyetin yaşaması ve ilerlemesi için gerekli olan serüven ruhuna sahip olmak zorundadır. Whitehead'e göre eğer bir medeniyet serüven ruhunu kaybederse, yok olmaya mahkûmdur. Çünkü "mükemmellik, belirsiz tekrarın sıkıcılığına katlanmaz."[1133]

Sonuç olarak, Whitehead medeniyeti çöküşe götüren sebeplerden birinin medeniyette rutin ya da durağanlığın kalıcı ve mutlak bir konuma gelmesi olduğunu iddia etmektedir.

2. 1. 2. Doğanın Sert Baskısı

Daha önce ifade ettiğimiz gibi, medeniyet insanın tabiatla olan karşılıklı mücadelesinin bir ürünüdür. Bu mücadelenin ürünü olan medeniyetin varlığını korumak için insan yine tabiatla mücadele içinde olmak zorundadır. Bu mücadelede bazen tabiat galip gelebilir. Bir benzetme yaparak söylersek, tabiat zafer coşkusunu 'afetlerle' gösterir. Söz konusu bu doğal afetler'in (sel gibi) yanısıra salgın

[1131] AI, s. 15-16
[1132] SMW, s.7
[1133] AI, s. 258

hastalıklar, barbar/vahşi istilalar,[1134] ani ve büyük iklim değişiklikleri, denizlerin karaları kaplaması[1135] gibi büyük felaketler/katastroflar (catastrophes), medeniyet için bir çöküşe yol açabilir. Böyle bir durumda medeniyetin mevcut gücü kendi geleceğini belirlemede belirsizleşir. Söz konusu bu felaketlere Whitehead'in örneği, nüfusun artmasıyla birlikte geniş bölgeler ve aynı sosyal sistem içindeki farklı sınıflar arasında ortaya çıkan katastrofik (yıkıcıcı, felakete götürücü) tepkiler ve durumlardır. Aynı zamanda bu, insanlık tarihinde sık rastlanan bir durumdur.[1136] Günümüzde insanın açgözlülüğünün sebep olduğu ekolojik felaketler de medeniyetin geleceği açısından acilen dikkate sunulmalıdır.

Ancak, Whitehead'e göre nüfusun artışı gibi bir olgu bir medeniyeti çöküş gibi meçhul bir yola götürebileceği gibi, nüfusun artması sonucu "ticaret alanlarının genişlemesi, bununla birlikte teknolojinin gelişmesi ve yeni kıtaların keşfi"[1137] gibi medeniyeti ilerletecek yeni imkânlara da ulaştırabilir. Zira Avrupa'da bu görülmüştür; Avrupa medeniyetinde ticarette, bilimsel teknoloji ve coğrafi bilgide yenilikler meydana geldi.[1138] Eğer medeni toplum, katastrofik (yıkıcıcı, felakete götürücü) durumları bu şekilde olumlu bir imkâna dönüştürmezse, mevcut medeniyetin çöküşü kaçınılmazdır.

2. 1. 3. İnsanın İnsan Üzerindeki Baskısı ve "Güç Kullanma"

Whitehead medeniyetin çöküş sebeplerinden birinin de toplumda "güç"ün (force) kullanılması olduğunu savunur. O, bunu "güç" (force) kullanmanın bir örneği olan "savaş"'la şöyle açıklamaktadır. Ona göre savaş sadece "yaratmayı engelleyen barbarlık"[1139] ve vahşeti doğuran medeni olmayan bir eylemdir. Bununla birlikte "savaş, -başarılı olsa bile- sadece kötü bir coşku yaratabilir."[1140] Bu yüzden savaşa yol açan problemlerin "çözümü, medeni hislerin gelişmesini besleyen barıştır."[1141] Zulüm ile, haksız ve gereksiz gerekçelerle kan döken hiçbir medeniyet abad olmamıştır. Medeni olmak, güce (force) değil, iknaya (persuasion) dayanmaktır.

[1134] AI, s. 93
[1135] GÜNGÖR, a.g.e., s. 28
[1136] AI, s. 76
[1137] AI, s. 76
[1138] AI, s. 76
[1139] WHITEHEAD, "An Appeal To Sanity", s. 33
[1140] WHITEHEAD, "An Appeal To Sanity", s. 115
[1141] WHITEHEAD, "An Appeal To Sanity", s. 115

Whitehead'e göre bir medeniyetin barbarlığın bir kalıntısı olan güce dayanması, o medeniyetin zayıflığını gösterir. Şiddet ve kaba güç eksikliliktir, kendine güvenin yetersizliğidir. Çünkü medeniyet "güç (force) kullanma"yla sahip olduğu medeni yönlerini, güzellikleri ve incelikleri öldürür.[1142] Bu bakımdan "güç kullanma"nın bir formu olan savaş olacaksa ancak fikirsel anlamda olmalıdır: 'entelektüel savaş'. Ancak böyle bir savaş/çatışma medeniyeti ilerletebilir. Bu bağlamda "doktrinlerin (fikirlerin) çatışması" diyor Whitehead, medeniyet için "bir felaket değil, bir fırsat" tır.[1143] Bunun en güzel örneğini insan zihninin en büyük teşebbüslerinden biri olan "felsefe"de bulabiliriz. İnsanlığın düşünce tarihine baktığımızda, "rakip felsefi sistemlerin anlaşmazlığı (çatışması), (felsefi düşüncenin ve medeniyetin) ilerleme(si) için gerekli bir faktördür."[1144] Mesela, "Homeros destanları ve hemen hemen diğer tüm büyük yeni düşünceler, … "kültürlerin çarpışması"nın (culture clash)[1145] en yoğun hissedildiği yerlerde ortaya çıkmıştır."[1146] Aynı şekilde "Yunan uygarlığı-benzeri olmayan bir olgu-, kültürlerin, daha doğrusu Doğu Akdeniz kültürlerinin çarpışması sonucu ortaya çıkmıştır."[1147]

Whitehead, medeniyetin çöküş sebeplerinden olan "durağan bilgi ve eylem anlayışı" ve "güç kullanma"yı Doğu medeniyeti örneğiyle somutlaştırmıştır. Ona göre Doğu medeniyetinin yıkılma sebeplerinden biri, "durağan bir bilgelik anlayışına"[1148] bağlı olmasıdır. Doğu medeniyeti bu anlayışını ise şu yargısıyla özetlemektedir: "Bütün nehirler bir denize akar; güneşin altında yeni bir şey yoktur."[1149] Oysa bir medeniyeti ilk günkü canlılığıyla ayakta tutacak olan yeni mükemmelliklerin var olduğunun bilincinde olma ve bu yeni mükemmellikleri arama serüveni içinde olmadır. Whitehead bu serüvenin gerçekleşebilmesini ise merakın ilerlemesine bağlamaktadır. "Merak, aklın şiddetli arzusudur"[1150] diyen Whitehead'e göre, merakın, yani aklın ilerlemesiyle birlikte Kitab-ı Mukaddes'in durağan bilgeliğinin (Süleyman'ın Meselleri'nin ve İncil'in durağan bilgeliği), yerini bilimsel

[1142] AI, s. 84
[1143] SMW, s. 186
[1144] AI, s. 144
[1145] Bknz. POPPER, a.g.e., s. 126
[1146] POPPER, a.g.e., s. 116
[1147] POPPER, a.g.e., s. 127
[1148] AI, s. 85
[1149] AI, s. 85
[1150] AI, s. 141

bilgelik (Öklit'in Elementleri, Newton'un Fiziği, endüstrideki modern dönem) almıştır.[1151] Whitehead bu tarihsel tecrübe örneğiyle medeniyetin çöküş sebebini değişimden ziyade durağanlığın seçilmesine bağlamaktadır. Bu durumdan kurtaracak olan güç ise "merak duygusudur." Whitehead bu açıdan "merakı, medeniyeti hareke geçiren bir at sineği"[1152] olarak tanımlamaktadır. Bu merak, doğal olarak sorgulamayı, eleştirmeyi ve yeni mükemmellikler arayışını doğurur. Whitehead'e göre Doğu medeniyeti, medeni faaliyetler sergilemiş büyük bir medeniyet olmasına rağmen bu nedenlerden dolayı kendinden önceki medeniyetler gibi çöküş kaderinden kurtulamamıştır.[1153] Aynı zamanda Whitehead bir medeniyetin çöküşünü hazırlayan temel faktörler arasında "Güç" kullanmayı görmektedir. Bunu da yine Doğu medeniyeti örneğinde somut olarak göstererek açıklamaktadır. Whitehead Doğu medeniyetinin çöküşünü "güç krallığının ve güce tapmanın intikamı"[1154] olarak değerlendirmektedir. Ona göre Doğu (Müslüman milletler), güçlü ve yetenekli yöneticiler yetiştiriyorlar. Mesela, "Türkler son zamanlarda Kemal Atatürk gibi bir dâhiye sahipti."[1155] Doğu bu başarılı yönetici örneklerinin yanı sıra, bunun aksi örneklere de sahiptir. Doğu medeniyetinde idealleri birçok cariyenin olduğu Süleyman'ın görkemli haremi gibi bir yapı üzerinde yoğunlaşmış yöneticiler de bulunmaktadır.[1156] Diğer bir ifadeyle bu yöneticiler, ideallerini kendi dönemi içinde güç ve ihtişamın bir göstergesi olan Süleyman'ın sarayı ile sınırlandırmış yöneticilerdir. Onların bu ideali, kendi döneminde mevcut toplumun ve kültürün yapısına uygun olabilir. Ancak bu durum, Doğu medeniyetinin "medenilikleri"ni yavaş yavaş kaybetmeye ve çöküşe doğru yol almaya başladığının bir habercisidir.

Whitehead'in burada medeniyetin çöküş sebepleriyle ilgi işaret ettiği noktaları aynı şekilde İbn Haldun'nun medeniyet teorisinde de görebiliriz. İbn Haldun'a göre medeniyetin çöküş sebeplerinden biri, medeni toplumun yöneticisinin "kibir, bencillik, kudret iradesi, başkalarına hâkim olma eğilimleri"nin[1157] ortaya çıkmasıdır. Bu diğer bir ifadeyle "kaba kuvvet"in zuhur etmesi demektir.

[1151] AI, s. 85
[1152] AI, s. 141
[1153] AI, s. 85
[1154] AI, s. 85
[1155] WHITEHEAD, "An Appeal to Sanity", s. 129
[1156] AI, s. 85
[1157] ARSLAN, a.g.e., s. 123

Whitehead'in deyimiyle "ikna yöntemi"nden ziyade "güç kullanma yöntemi"nin kendini göstermesidir. Diğer sebeplerden biri de medeni toplumun zengin parlak yaşam ve eğlenceye düşkünlüğüdür,[1158] yani insanın doyumsuzluğunun bir göstergesi olan zevk ve ihtişama olan tutku ve bağlılıktır.[1159]

Bu benzerliklere rağmen Whitehead ve İbn Haldun "medeniyetin çöküşü" olgusunu farklı değerlendirmektedir. Medeniyetlerin doğal bir ömrü olduğuna inanan İbn Haldun, medeniyetlerde birinden diğerine geçiş anlamında bir ilişkinin olmadığını ve her medeniyetin belli bir evrim sürecini tamamlayıp sona erdiğini kabul etmektedir. İbn Haldun bu iddiasını şöyle örneklendirir: "Yunan uygarlığını/medeniyetini Roma, İran-Sasani uygarlığını/medeniyetini İslam yıkmıştır. Bu ikinciler yıktıklarının yerine geçmişlerdir."[1160] İbn Haldun'ın medeniyeti bu şekilde değerlendirmesi, organizmacı yaklaşımı benimsemesinden kaynaklanmaktadır. Ona göre nasıl ki her canlı varlık, insan doğar, büyür, gelişir ve yok olursa, bunun gibi medeniyetler de doğar, gelişir, çözülür ve ortadan kalkar ve yerini bir sonraki medeniyete bırakır. Buna göre İbn Haldun'da medeniyetler hep başladıkları yere dönen bir takım daireler çizmektedir. [1161] Aynı şekilde insanlık tarihinde öne çıkmış medeniyet kuramcılarından Spengler de İbn Haldun gibi, tarihin medeniyet ve kültür yönünden doğrusal değil de, döngüsel olduğu görüşünü benimseyenler arasında yer almaktadır. [1162] "Her oluşan şey ölümlüdür"[1163] der Spengler. Ona göre "her kültür (her medeniyet), ferdi insanın yaş safhalarından geçer. Her birinin çocukluğu, gençliği olgunluğu ve yaşlılığı vardır."[1164] Bu süreci, yani ömrünü tamamlayan her medeniyet, tarihe karışan ve artık ortaya koyduğu birikiminde işlenecek bir yanı kalmayan "tükenen kültürler" haline gelmektedir.[1165]

[1158] Turan DURSUN-Ümit HASSAN, **İbn Haldun'da Uygarlıkların Yükselişi ve Çöküşü**, İstanbul: Kaynak Yay. 2008, s. 34
[1159] ARSLAN, a.g.e., s. 124
[1160] ARSLAN, a.g.e., s. 117
[1161] ARSLAN, a.g.e., s. 118
[1162] Ali Osman GÜNDOĞAN, **"Tarihin Sonu Eleştirisi"**, Felsefe Dünyası, Sayı: 13, Güz 1994, İnternet Erişim: http://www.tufed.org/1301-0875/13-1994/13-017.pdf, (12.02.2010), s. 21
[1163] Oswald SPENGLER, **Batının Çöküşü**, Türkçesi: Giovanni SCOGNAMILLO-Nuray SENGELLİ, İstanbul: Dergah Yay. 1997, s. 128
[1164] SPENGLER, a.g.e., s. 108
[1165] Hasan AKSAKAL, **"Oswald Spengler'ın Tarih, Kültür ve Medeniyet Anlayışı/Oswald Spengler's Understanding Of History, Culture And Civilization"**, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research, Volume: 3 Issue: 12 Summer 2010, İnternet Erişim: http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt3/sayi12pdf/aksakal_hasan.pdf, (12.02.2010), s. 38

Spengler'in bu bakış açına göre, medeniyet, medeniyetlerin birbiriyle ilişkisinin olmadığı, sadece üç safhaya –doğuş, gelişme, çöküş- mahkûm olan müstakil sistemlerdir.[1166] Fakat düşünce tarihinde öne çıkan bir diğer medeniyet kuramcısı Toynbee, öncüsü Spengler'den faklı bir medeniyet anlayışı geliştirir. Ona göre "medeniyet, bir hareket, bir yolculuktur" ve "her medeniyet, kendisinden sonra gelen medeniyetle ilişki kurar".[1167] Toynbee "medeniyetlerin yıkılmasının kaçınılmaz olduğunu" kabul eder, ancak tedbir alınırsa da bunun önlenebileceğini ifade eder.[1168] Bununla birlikte o, Spengler gibi medeniyetleri "belli yaş aşamaları" geçiren birer organizma olarak görmez. Ona göre medeniyetlerin ortaya çıkışı ve gelişmesi gibi yok olması da toplumun "yaratıcı enerjisi"ne bağlıdır.[1169] Ancak medeniyet görüşündeki bu farklılıklara rağmen Toynbee, tıpkı İbn Haldun ve Spengler gibi medeniyetlerin döngüsel tarih özelliğine sahip olduklarını kabul eder. Bu kabulüyle Toynbee de "bir medeniyetin başlayıp bitmesiyle başka bir medeniyetin yeniden başladığını"[1170] savunan medeniyet kuramcıları arasında yerini alır.

Bu noktada Whitehead, döngüsel bir medeniyet görüşünü benimseyen bu üç medeniyet kuramcısı İbn Haldun, Spengler ve Toynbee'den tamamen farklı düşünmektedir. Ona göre bir medeniyet "kendi içine kapanan, başka medeniyetlerden habersiz ve kendi kendine doğup büyüyen, devresini tamamlayan"[1171] sonra da yok olup giden bir tecrübe değildir. Bil-fiil varlık olan medeniyet yok olur fakat kendinden sonraki bil-fiil varlıkta yerini alarak, dolayısıyla yeni bil-fiil varlığın bir parçası olarak onda varlığını sürdürmektedir. Whitehead'in buna en güzel örneği de Grek medeniyeti'dir. Bil-fiil varlık olarak Grek medeniyeti yok olmuş fakat kendinden sonra (yeni) bil-fiil varlık olan Batı medeniyetinde varlığını sürdürmektedir. Dolayısıyla "yeni bir medeniyet"i varlığa getiren de kendinden önceki medeniyet tecrübelerinin birbiriyle olan etkileşimidir. Medeniyet

[1166] İbrahim CANAN, **"Arnold J. Toynbee ve Eserleri Hakkında"**, Arnold J. TOYNBEE, *Tarihçi Açısından Din* içinde, İstanbul: Ufuk Kitapları 2008, s. 15
[1167] GÜNDOĞAN, a.g.m., s. 19
[1168] CANAN, a.g.m., s. 15
[1169]Kubilay AYSEVENER, **"Tarih ve Döngüsellik"**, Felsefe Dünyası, Issue 3, p.81-89 (1992), İnternet Erişim: http://www.tufed.org/1301-0875/03-1992/03-081.pdf, (12.02.2010), s. 88
[1170] GÜNDOĞAN, a.g.m., s. 21
[1171] Hilmi Ziya ÜLKEN, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, İstanbul: Ülken Yay. 1997, s. 6

olarak insanlığın tekâmülünü gerçekleştiren, bu karşılıklı etki ya da etkilemedir.[1172] Whitehead'e göre "çöküş", bir yok oluş ya da son değil, yeni bir başlangıçtır.

[1172] ÜLKEN, a.g.e., s. 11

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Günümüzde bir problem olarak medeniyet sorgulamasını Whiteheadci süreç felsefesi açısından inceleyip ortaya koymayı amaçladığımız araştırmamızda şu sonuçlara ulaştık: İnsanlığı, yüksek bir ideal olarak medeniyete yükselten 'fikirler'dir. Bu ideale doğru yapılan serüvende insan tecrübelerinin ürünü olarak ortaya çıkan medeniyeti geliştiren ve koruyan da "fikirler"dir. Bu bağlamda günümüz medeniyet probleminin ya da problemlerinin çözümü, "yeni fikirler" de aranmalıdır. Bu 'yeni fikirler'in bir örneği olarak Whitehead'in medeniyet teorisi, insan tecrübesinin bütünlüğü açısından farklı bir medeniyet örneği sunmaktadır ve diğer medeniyet teorilerine göre daha kuşatıcıdır. Bu açıdan Whitehead'in medeniyet teorisi, günümüz medeniyet anlayışına yeni ufuklar açabilir, aynı zamanda insanlığın ortak rüyası olarak "yaşanabilir daha iyi bir dünya" gerçekleştirme mücadelesinde Türk düşünce geleneğine katkı sağlayacağını ve felsefe hayatımıza yeni bir bakış açısı sunacağını söyleyebiliriz.

"Alfred North Whitehead'in Medeniyet Teorisi" başlığıyla incelemeye çalıştığımız Whiteheadci medeniyet anlayışı, filozofumuzun *Adventures of Ideas* isimli eserinden hareketle genelde medeniyetin serüveni, özelde de Batı medeniyetinin serüveni olarak izlendi. Whitehead, medeniyetin temeline 'fikirlerin serüvenini' yerleştirir. O, 'fikirlerin serüveni'yle, iki şeyi kastetmektedir. Birincisi, insanlığın yaşadığı medeniyet yolculuğunda ya da medeniyete doğru ilerlemesinde belli fikirlerin etkisidir. Bu durumda 'fikirlerin serüveni' insanlık tarihini kapsar. İkincisi, bu fikirlerin içinde dolaşan ve tecrübe eden kişinin/düşünürün kendi yaşadığı kişisel serüvendir. Buna göre kişi, ilgilendiği fikirleri öğrenirken ve araştırırken kendisini de yapmaktadır. Bu anlamda medeniyet, bireysel olarak insanın serüveni ve tüm insanlığın medeniyete doğru yürüyüşünü ilerletme serüveninden oluşmaktadır. Bunun yanı sıra Whitehead, medeniyeti insanlığın bütün tecrübelerinin ürünü olarak kabul ederek, medeniyet teorisiyle bütün insan tecrübelerini kuşatan farklı bir medeniyet anlayışı sunmaktadır.

Whitehead'in medeniyet teorisinin bir diğer ayırıcı özelliği ise metafizik fikirlerle ile yakından ilişkili olmasıdır. Bu bakımdan onun medeniyet teorisi metafizik görüşüyle ele alınmak zorundadır. Whitehead medeniyet analizinde değeri,

bireyin önemini, yaratıcı süreci, değişimi, yeniliği, serüveni, karşılıklı saygı ve toleransı, sosyal ilişkilerde güç kullanmadan ziyade ikna yöntemini, savaşı değil barışı vurgular. Whitehead'in bil-fiil varlıklar teorisi, bütün bu vurguları içermektedir. Bil-fiil varlık bireydir, özellikle değer tecrübesiyle ilgilidir. Bil-fiil varlık, sürekli olarak diğer bil-fiil varlıklarla etkileşimin yaratıcı sürecine girer. Bu, zorlamayı değil iknayı içerir. Bil-fiil varlıklar temelde kendilerinin ötesindeki şeylerle ilişkilidir. Dolayısıyla yüksek değerin neliği nihai bir şekilde Tanrı'da korunur. Fakat bu, Whitehead'in her bir bil-fiil varlığın medeni olduğunu ileri sürdüğü anlamına gelmez. Whitehead'e göre "insan olarak insana ve insan haklarına saygı", "kendini gerçekleştirebilme anlamında özgürlük", "bireysel farklılıklar alanını öne çıkarma anlamında tolerans", "bireylerin kendini gerçekleştirmeleriyle ve karşılıklı ilişkileriyle inşa ettiği toplumda sosyal kontrol metodu olarak kullanılan ikna yöntemi", "bireyi ve toplumu dönüştürme gücü olan bilgelik" gibi medeniyetin doğacağı ortamı belirleyen şartları gösterildiğinde ancak medeniyeti başarmanın imkânı söz konusudur.

Whitehead'in savunduğu "medeniyet", bir anlamda insanın tecrübelerinin toplamını ifade eder. Ancak bu medeniyetin, bil-fiil olması için Whitehead'in ezeli objeler dediği "Doğruluk (Truth), Güzellik (Beauty), Serüven (Adventure), Sanat (Art), Barış (Peace)" nitelikleri zorunludur ve bu nitelikler birbirini vareden niteliklerdir. Bunlardan birinin olmaması durumunda "medeniyet"in varlığa gelmesi mümkün değildir.

Söz konusu bu şartlar mevcut olduğunda medeni toplum ya da medeniyet, "Doğruluk (Truth), Güzellik (Beauty), Serüven (Adventure), Sanat (Art), Barış (Peace)" niteliklerini kendinde sergiler. Tecrübenin, yani hayatın, yaşantının öne çıktığı bu medeniyet'in temel niteliklerinden Doğruluk ve Güzellik, tecrübenin düzenleyici nitelikleridir. Onlar, tecrübe verisini betimler. Bu tecrübe verilerinin somutlaşma süreci ise Sanat ve Serüven'le karakterize edilir. Diğer bir deyişle, Sanat ve Serüven tecrübenin sürecini ifade eder. Tecrübenin ideal doyumuyla da Barış ortaya çıkar.

Platonik idealin serüvenini çağrıştıran bu görüşle Whitehead, dinin, bilimin ve felsefenin bu medeniyeti inşa eden tüm rollerle ilişkilerinin zorunluluğunu

incelemiştir. Burada değer-ilgisi olarak dinin, bir seçimi gerekli kıldığı, bu seçimin de somut tecrübelerden soyutlanmış bir seçim olduğunu ifade ettik. Din, akıp giden her şeyin ötesinde, arkasında ve içinde olan bir şeyin vizyonudur. Tüm varolanın ötesinde olana ulaşmaya, nihai iyiye sahip olmaya, mutlak ideal diye tanımlanan bir şeyin peşindedir. Bilim, dinin aksine tüm seçilmiş konulardan soyutlanmış olarak kabul edildi. Whitehead medeniyetin inşasında Bilim'e rol vererek, "medeniyetin temel nitelikleri arasında bilimin yeri yoktur" tezine karşı çıkmaktadır. Çalışmamızın bütünlüğü içinde bilimi medeniyetin temel ilkeleri arasında kabul etmeyenlerin aksine, bilimin Whitehead'in medeniyet teorisi için gerekli bir ilke olduğunu göstermeye çalıştık. Mutlak doğrunun/doğruluğun olmadığını savunan Whitehead, bilimle Doğruluk'un peşindedir. Bu peşinde olma, bir anlamda "yeni mükemmellikler" arama çabasıdır. Bu çabayla insan, en büyük tecrübesi felsefeyi yaratmıştır. Seçimlenemeyen/seçili olmayan soyutlara dayanan felsefe, toplumları dönüştürmede önemli bir role sahiptir.

Ulaştığımız diğer bir sonuç ise medeni toplum, geçmişin düşünce ve değerlerine, alışkanlıklarına ya da mevcut düşünce ve değerlere körü körüne bağlandığında, bu toplumda durağanlığın baş göstermesidir. Aslında bu, bir anlamda, medeniyeti tarihin karanlıklarına hapsetme demektir. Böyle bir zihniyete sahip medeni toplum, düşünce ve eylem alanında durağanlıkta ısrar etmeye başladığında ise "merak duygusu"nun ürünü olan serüven ruhunu kaybeder. Eğer böyle bir ruh kaybolmuşsa, bu medeni toplum gücünü ve canlılığını koruyacak olan "yeni mükemmelliklerin arama" çabasını bırakmıştır. Bunun yanısıra böyle bir toplumda "ikna yöntemi"nden ziyade "güç kullanma yöntemi"nin kendini göstermesi anlamında "kaba kuvvet" ve bireysel doyumsuzluğun bir ifadesi olarak zengin parlak yaşam ve eğlenceye düşkünlük zuhur ettiyse, bu toplum incelik ve güzelliklerini, "medenilikleri"ni yavaş yavaş kaybetmeye ve çöküşe doğru yol almaya başlamıştır. İnsan eylemlerinin bütün alanlarında bu "medenilikler" yok olduğunda, medeniyet adına yeni bir atılım yapmak için yaratıcı teşebbüs kendini göstermek zorundadır.

Böyle bir medeniyet anlayışını temele alan medeniyet teorisinde Whitehead, medeniyetin aşamalı olarak yukarıya doğru bir ilerleme şeklinde ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Ancak insanlığın tarihsel medeniyet tecrübelerine baktığımızda bu kolay olmamıştır. Bazen inişler, bazen de çıkışlar yaşayarak medeniyet gelişmiştir.

Whitehead bunu insanın diğer tecrübeleri olan din, bilim, felsefe gibi insan faaliyetlerinde yaşanan gerileme ve ilerlemeleri göstererek anlatmaya çalışmaktadır. Bu değerlendirmesiyle Whitehead, tüm insanlık fikirlerinin ve bireysel insan fikirlerinin yüksek medeni ideale doğru serüveniyle medeniyetin varlığa geldiğini göstermektedir.

Whitehead'in medeniyet teorisinde metafizik idealizmini ortaya koyan en önemli kavram ise Barış'tır. O, medeniyetin tanımlayıcı niteliklerinin olmazsa olmazı olarak tanımlanabilir. Çünkü o, doğruluk, güzellik, serüven ve sanat niteliklerini birbirine bağlayacak olan "Uyumların Uyumu"dur. Barış, tecrübenin verisi olan "Doğruluk ve Güzellik" ve tecrübenin süreci olan "Sanat ve Serüven"in ortaya çıkışıyla doyumun birliğinin/bütünlüğün ifadesidir.

Aynı zamanda Whitehead, Barış'a aşkın bir özellik yükleyip Barış ile dini ilgi arasında bir bağ kurarak, medeni ya da ideal toplumun gelecekte varlığını Barış'la gerçekleştireceğini savunur. Bu açıdan Barış, kökeninde dini çağrışımlar taşır. Nitekim Barış, Tanrı'nın subjektif gayesinin, yani evrende tüm diğer varolanlarla birlikte eylemesi olarak idealize edilmiştir. Bu ideal, İdeal Eros'la yani Tanrı'nın asli mahiyetiyle özdeşleştirilmiştir. Whitehead aynı zamanda bunu "Serüvenin Birliği" olarak adlandırmaktadır. Birliği ifade eden bu Serüven, bütün özel durumları kuşatır ancak bil-fiil gerçek olarak onların ötesinde bulunur. Bu, şeylerin birliğinin ve bütünlüğünün oluşturulması için gereklidir. Serüven'in Birliği, bütün imkânların gerçekleşmesinin iyiliğini arzulayan ve bu arzuyla bütün imkânlara doğru yönlendiren canlı bir arzu olan Eros'tur. Bu Aşkınlık fikrinden dolayı Whitehead, "bu aşamaya kadar geliştirildiği şekliyle Medeniyet kavramının, eksik ve yetersiz olduğunu" belirtmektedir. Bunu daha açık ifade edecek olursak, medeniyetin niteliklerinin özellikle de barışın gerçekleşmesi bil-fiil durumun 'doyuma ulaşmasını' ifade eder. Eros'la olan ilgisinden dolayı bu doyum da asla tam olarak tecrübe edilemez. Diğer bir ifadeyle Yüksel ideal'e ulaşma çabasının bir ifadesi olan medeniyet asla tamamlamaz. Buradan hareketle medeniyet, İdeal Eros'a doğru gerçekleştirilen bir serüvenin ürünüdür. Bu serüvende insan teorik ve pratik gücünü medeniyetin ideallerini yani medeniyetin tanımlayıcı niteliklerini - Doğruluk, Güzellik, Sanat, Serüven, Barış- gerçekleştirmeye doğru yöneltirse, o zaman bu idealle, toplumsal düzenin bil-fiil parçası haline gelebilir.

Sonuç olarak Modernitenin yarattığı yeni insan tipi ve yeni zihniyetle birlikte ortaya çıkan medeniyet tasavvuru, salt "bilimcilik"e dayandırılmıştır. Bu temel dayanağın etkisiyle pozitivist ve materyalist bir bakış açışıyla oluşturulan "medeniyet" tasavvurunda diğer insan tecrübeleri olan din, etik, estetik gibi değerler ihmal edilmiştir. Bu doğrultuda Türk düşünce geleneğinde yapılan medeniyet tanımlarına baktığımızda, medeniyet çoğunlukla bilim ve teknoloji gibi maddi unsurlarla sınırlandırılmış, medeniyetin ayrılmaz unsurları olan din, etik, estetik gibi değerler ise "kültür" kavramı içerisine yerleştirilerek "kültür ve medeniyet ayrımına" gidilmiştir. Böyle bir medeniyet tasavvuru, hem Batı medeniyetinde hem de bizim geleneğimizin "medeniyet" anlayışında, bununla birlikte düşünce alanımızda birtakım problemler yaratmıştır ve yaratmaktadır. Whitehead'in "medeniyetin krizi" olarak tanımladığı bu durum, insan tecrübelerini, birbirinden bağımsız kompartımanlar haline getirmiştir. Bu medeniyet probleminin çözüm alternatiflerinden biri, Whitehead'in medeniyet teorisiyle sunduğu "medeniyet anlayışı"dır. Modernitenin aksine, insan tecrübesi bir bütündür ve dolayısıyla insan tecrübelerinden biri olan medeniyet de bir bütündür. Bu bakımdan Whitehead'in medeniyet teorisi, kendi medeniyetinin problemlerine çözüm sunduğu kadar bizim de medeniyetle ilgili problemlerimize çözüm bulabilecek özelliktedir. Bunun yanısıra onun metafiziği de daha çok pozitivist ve materyalist yaklaşımın etkisinde kalan felsefe dünyamızın problemleri için bir çözüm sunabileceğini söyleyebiliriz.

Görüldüğü üzere, Whitehead'in entelektüel başarıları sadece mantık, bilim felsefesi ve metafizikle sınırlı değildir. Medeniyet alanında ortaya koyduğu başarısı da dikkate değerdir. Farklı bir yaklaşımla ortaya koyduğu medeniyet teorisinde Whitehead, sosyal ilişkilerde yaşanan problemleri, medeni yaşamı mümkün kılan şartları ve unsurları analiz ederek medeniyet fikrine yeni bir önem kazandırmıştır. Farklılıkları bir zenginlik olarak değerlendirirsek, bir farklılık örneği olarak Whitehead'in medeniyet teorisi de bizim düşünce geleneğimiz için bir zenginlik sunabilir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR:

1) A. N. WHITEHEAD'İN KİTAPLARI

WHITEHEAD, A. N., **Process and Reality**, Edited by David Ray GRIFFIN and Donald W. SHERBURNE, New York: The Free Press 1978.

----------, **Science and the Modern World**, New York: The Free Press 1967.

----------, **Adventures of Ideas**, New York: The Free Press 1967.

----------, **Modes of Thought**, New York: The Free Press 1968.

----------, **Religion in the Making**, New York: Fordham University Press 1996.

----------, **Dinin Oluşumu**, Çev. Mevlüt ALBAYRAK, İstanbul-Bursa: Alfa Yay. 2001.

----------, **Symbolism**: **Its Meaning and Effect**, New York: Fordham University Press 1985.

----------, **Süreç Epistemolojisi Bağlamında Sembolizm**, Çev. Ramazan ERTÜRK, Ankara: A Yayınevi 2000.

----------, **Aşkın'a Ölümsüzlük**, Türkçesi: A. Baki GÜÇLÜ, Ankara: Ark Yayınevi 1994.

----------, **The Function of Reason**, Boston: Beacon Press 1958.

----------, **The Aims of Education and Other Essays**, New York: The Free Press 1967.

----------, **Eğitimin Gayeleri**, Çev. Sofi HURİ, İstanbul: MEB Yay. 1971.

2) DİĞER KİTAPLAR

ALBAYRAK, Mevlüt, **Tanrı ve Süreç**, 2. Baskı, Isparta: Fakülte Kitabevi Yay. 2001.

----------, **Felsefe ve Din: Din Felsefesine Giriş**, 1. Baskı, Ankara: Asil Yayın Dağıtım 2007.

ALLEN, Barry, **Knowledge and Civilization**, Westview Press 2004.

ARMESTO, Felipe Fernández, **Civilizations: Culture, Ambition, and the Transformation of Nature**, New York: Simon &Schuster 2002

ARSLAN, Ahmet, **İbn Haldun**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. 2009.

AYDIN, Mahmut, **Anahatlarıyla Dinler Tarihi -Tanrı İnanç ve İbadet-**, İstanbul: Ensar Neşriyat 2010.

BAYKARA, Tuncer, **Osmanlılar'da Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar**, İzmir: Akademi Kitabevi 1992.

BRAUDEL, Fernand, **Uygarlıkların Grameri**, Çev. Mehmet Ali KILIÇBAY, 2. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi 2001.

CARPA, Fritjof, **Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası**, Çev. Mustafa ARMAĞAN, 2. Baskı, İstanbul: İnsan Yay. 1992.

COBB, John B., Jr., **A Christian Natural Theology: Based on the Thought of Alfred North Whitehead,** Second Edition, Louisville-London: Westminster John Knox Press 2007.

ÇÜÇEN, A. Kadir, **İnsan Hakları**, Bursa: MKM Yayıncılık 2011.

DURALI, Ş. Teoman**, Felsefe-Bilim Nedir?**, İstanbul: Dergah Yay. 2006.

DURAND, Kevin K. J., **Sidgwick's Utility and Whitehead's Virtue: Metaphysics and Morality**, Lanham: University Press of America 2002.

DURSUN, Turan-HASSAN, Ümit, **İbn Haldun'da Uygarlıkların Yükselişi ve Çöküşü**, İstanbul: Kaynak Yay. 2008.

ERDEM, Hüsameddin, **Bazı Felsefe Meseleleri (Felsefeye Giriş)**, Konya: HÜ-ER Yay. 2009.

----------, **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, Konya: Hü-Er Yay. 2000.

FABER, Roland, **God as Poet of the World Exploring Process Theologies**, Translated by Douglas W. STOTT, Louisville-London: Westminster John Knox Press 2008.

FARABİ, **İdeal Devlet** (El-Medinetü'l-Fazıla), Çev. Ahmet ARSLAN, Ankara: Vadi Yay. 1997.

----------, **Es-Siyasetül Medeniyye**, Çev. Mehmet AYDIN-Abdülkadir ŞENER-M. Rami AYAS, İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay.1980.

GRIFFIN, David Ray, **Reenchantment Without Supernaturalism: A Process Philosophy of Religion**, Ithaca and London: Cornell University Press 2001.

GÜNGÖR, Erol, **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, İstanbul: Ötüken Yay. 1984.

HALL, David L., **The Civilization of Experience: A Whiteheadian Theory of Culture**, New York: Fordham University Press 1973.

----------, **The Uncertain Phoenix: Adventures Toward A Post-Cultural Sensibility**, New York: Fordham University Press 1982.

HARTSHORNE, Charles, **Whitehead's Philosophy: Selected Essays, 1935-1970**, Lincoln and London: University of Nebraska Press 1972.

----------, **Man's Vision of God and the Logic of Theism**, Hamden, Connecticut: Archon Books 1964.

HASSAN, Ümit, **İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi**, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yay. 1998.

HEGEL, Georg, **The Philosophy of History**, USA: IAP 2009.

HOBSON, John M., **Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri**, Çev. Esra ERMERT, İstanbul: YKY 2007.

HOLTON, R. J., **Kentler Kapitalizm ve Uygarlık**, Çev. Ruşen KELEŞ, 1. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi 1999.

HUME, David, **Din Üstüne**, Çev. Mete TUNÇAY, 1. Baskı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. 1979.

İBN HALDUN, **Mukaddime**, C. I, Çev. Zakir Kadiri UGAN, İstanbul: MEB Yay. 1986.
----------, **Mukaddime I**, Hazırlayan: Süleyman ULUDAĞ, İstanbul: Dergâh Yay. 2004.

JAEGER, Werner, **The Theology of The Early Greek Philosophers: The Gifford Lectures 1936**, Eugene, Oregon: Wipf&Stock Publishers 2002.

JOHNSON, A. H., **Whitehead's Philosophy of Civilization**, New York: Dover Publications 1962.

---------- (Edit.), **Whitehead's American Essays in Social Philosophy**, New York: Harper&Brothers Publishers 1959.

JUNGERMAN, John A., **World in Processs: Creativity and Interconnection in the New Physics**, Albany: State University of New York Press 2000.

KALIN, İbrahim, **İslam ve Batı**, İstanbul: İSAM Yay. 2007.

KANT, Immanuel, **Critique of Judgment**, Translated by J. H. BERNARD, New York: Hafner Press 1951.

KÜÇÜK, Abdurrahman-TÜMER, Günay-KÜÇÜK, Mehmet Alparslan, **Dinler Tarihi**, Ankara: Berikan Yayınevi 2010.

LECLERC, Ivor, **Whitehead's Metaphysics An Introductory Exposition**, New Jersey: Humanities Press 1958.

LOWE, Victor, **Understanding Whitehead**, Baltimore: The John Hopkins Press 1966.

MERİÇ, Cemil, **Kültürden İrfana**, İstanbul: İnsan Yay. 1986.

----------, **Umrandan Uygarlığa**, Yayına Hazırlayan: Mahmut Ali MERİÇ, İstanbul: İletişim Yayıncılık 1996.

NARLI, Mehmet, **Şiir ve Mekan**, Ankara: Hece Yay. 2007.

ÖZAKPINAR, Yılmaz, **Bir Medeniyet Teorisi: Kültür ve Medeniyete Yeni Bir Bakış**, 2. Basım, İstanbul: Ötüken Yay. 1999.

PERRY, Marvin-JACOB, Margaret-JACOB, James-CHASE, Myrna-LAUE, Theodore H. Von, **Western Civilization: Ideas, Politics, and Society Volume 1: To 1789**, Ninth Edition, Wadsworth Publishing 2008.

POPPER, Karl R., **Daha İyi Bir Dünya Arayışı**: **Son Otuz Yılın Makaleleri ve Bildirileri**, Çev. İlknur AKA, 1. Baskı, İstanbul: YKY 2001.

PLATON, **Sokrates'in Savunması**, Çev. Niyazi BERKES, Cumhuriyet Dünya Klasikleri Dizisi, İstanbul 1998.

----------, **Devlet**, Çev. Mehmet TÜRDEŞ, İstanbul: Morpa Kültür Yay. 2009.

RANDALL, John-BUCHLER, Justus, **Felsefeye Giriş**, Çev. Ahmet ARSLAN, Bornova-İzmir: Ege Üniv. Matbaası 1982.

RESCHER, Nicholas, **Process Metaphysics: An Introduction to Process Philosophy**, New York: State University of New York Press 1996.

SHAVIRO, Steven, **Without Criteria: Kant, Whitehead, Deleuze, and Aesthetics (Technologies of Lived Abstraction)**, MIT Press 2009.

SHAW, Charles Gray, **Trends od Civilization and Culture**, U.S.A.: American Book Company 1932.

SHERBURNE, Donald W., **A Whiteheadian Aesthetics**, New Haven: Yale Univesity Press 1961.

SPENGLER, Oswald, **Batının Çöküşü**, Türkçesi: Giovanni SCOGNAMILLO-Nuray SENGELLİ, İstanbul: Dergâh Yay. 1997

TANİLLİ, Servet, **"Uygarlık Tarihi",** 9. Baskı, İstanbul: Çağdaş Yay. 1996.

TAŞ, Kemalettin, **Din ve Toplum Karşısında Cemil Meriç**, İstanbul: Artus Kitap 2007.

TÜMER, Günay, **Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini**, Ankara: DİB Yay. 1986.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Eski Yunan'dan Çağdaş Düşünceye Doğru: İslam Felsefesi Kaynakları Ve Etkileri**, Yayıma Hazırlayan: Gülseren ÜLKEN, Cem Yayınevi, 4. Basım, 1993.

----------, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, İstanbul: Ülken Yay. 1997.

VORLANDER, Karl, **Felsefe Tarihi**, Çev. Mehmet İZZET& Orhan SAADETTİN, Günümüz Diline Aktaran: Yüksel KANAR, Cilt 1-2, İstanbul: İz Yayıncılık 2004.

YAKIT, İsmail - DURAK, Nejdet, **İslam'da Bilim Tarihi**, Isparta: Tuğra Matbaası 2002.

MAKALELER:

AGUIRRE, Mariano, **"21. Yüzyıl "Medeniyet Savaşları"nın Yüzyılı Olarak Anılacak"**, Derleyen: Murat YILMAZ, *Medeniyetler Çatışması*, Ankara: Vadi Yay. 1995.

ALBAYRAK, Mevlüt, "**A.N. Whitehead'in Din Anlayışı ve Hayatın Bütünlüğü**", A. N. WHITEHEAD, *Dinin Oluşumu*, İstanbul-Bursa: Alfa Yay. 2001.

----------, **"Dünyanın Büyüsünü Yeniden Bozmak: Ahlaki Düzen Olgusu"**, tabula rasa, yıl:6, sayı:8, Eylül-Aralık 2006.

ARSLAN, Ahmet, **"Çevirenin Takdimi Farabi Hakkında"**, FARABİ, *İdeal Devlet (El-Medinetü'l-Fazıla)*, Ankara: Vadi Yay. 1997.

AYDIN, Mehmet S., **"Süreç (Proses) Felsefesi Işığında Tanrı-Alem İlişkisi"**, *Alemden Allaha'a*, İstanbul: Ufuk Yay. 2000.

BELAIF, Lynne, **"A Whiteheadian Account of Value and Identity"**, Process Studies Vol. 5, Number 1, Spring 1975.

BOTTON, Alain de, **"Bana Felsefeci Olmadığımı Söylüyorlar"**, Söyleşi, Derya LAWRANCE, Radikal Hayat 18.02.2011.

CANAN, İbrahim **"Arnold J. Toynbee ve Eserleri Hakkında"**, Arnold J. TOYNBEE, *Tarihçi Açısından Din*, İstanbul: Ufuk Kitapları 2008.

COUSINS, Ewerth H., "**Process Models in Culture, Philosophy and Theology**", Ed. Ewerth H. COUSINS, *Process Theology Basic Writtings*, New York: Newman Press 1971.

ERTÜRK, Ramazan, "**Önsöz**," *Süreç Epistemolojisi Bağlamında Sembolizm*, A. N. WHITEHEAD, Ankara: A Yayınevi 2000.

FERRÊ, Frederick, **"Theism and Technology"**, Ed. Philip L. QUINN and Charles TALIAFERRO, *A Companion To Philosophy of Religion,* Blackwell Publishing 1999.

GRIFFIN, David Ray, "**Process Philosophy of Religion**," International Journal for Philosophy of Religion, Vol. 50, Kluwer Academic Publishers 2001.

----------, **"Saving Civilization: Straussian and Whiteheadian Political Philosophy"**, Ed. Michel WEBER and Will DESMOND, *A Handbook Whiteheadian Process Thought Volume 1*, Frankfurt: Ontos 2008.

GÜNAY, Ünver, **"İslam Dünyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü: İbn Haldun (1332-1406)"**, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 6, 1986, s. 63-104.

HALL, David L., **"Culture, History, and the Retrieval of the Past"**, Process Studies Vol. 15, Number 2, Summer 1986.

HARTSHORNE, Charles, **"The Development of Process Philosophy"**, Ed. Ewerth H. COUSINS, *Process Theology Basic Writtings*, New York: Newman Press 1971.

----------, **"Ideas and Theses of Process Philosophers"**, Ed. Lewis S. FORD, *Two Process Philosophers: Hartshorne's Encounter with Whitehead*, Tallahassee, Florida: American Academy of Religion 1973.

JOHNSON, A. H., "**Whitehead's Philosophy of Civilization"**, Victor LOWE-Charles HARTSHORNE-A.H. JOHNSON, *Whitehead and The Modern World - Science, Metaphysics, and Civilization: Three Essays on the Thought of Alfred North Whitehead*-, Boston: The Beacon Press 1950.

----------, **"The Meaning of Civilization"**, Ed. A. H. JOHNSON, *Whitehead's American Essays in Social Philosophy*, New York: Harper&Brothers Publishers 1959.

----------, **"Truth, Beauty and Goodness in the philosophy of A. N. Whitehead"**, Philosophy of Science, Vol. 11, No. 1 (Jan., 1944), pp. 9-29.

KAPLAN, Yusuf, **"Sunuş: 'Bütün'ü Kavrayarak 'Parça'lara Ruh Üfleyebilmek"**, WHITEHEAD, *Düşüncelerin Serüvenleri*, İstanbul: Külliyat Yay. 2008.

LEWIS, Austin**, "The Metaphysical Status of Civilized Society"**, Process Studies Vol. 20, Number 1, Spring 1991.

MUKUL, İrfan, **"Uygarlığın Tarihsel Serüveni"**, Editör İsmail GÜVEN, *Uygarlık Tarihi*, 1. Baskı, Ankara: Pegem Yayıncılık 2007.

ODIN, Steve, **"The Penumbral Shadow: A Whiteheadian Perspective on the Yugen Style Of Art and Literature in Japanese Aesrthetics,"** Japanese Journal of Religious Studies (March 1985), [12/1, s. 63- 90], s. 69.

PITTENGER, W. Norman, **"Process Thought: A Contemporary Trend In Theology"**, Ed. Ewerth H. COUSINS, *Process Theology Basic Writtings*, New York: Newman Press 1971.

SCHAEBLER, Birgit, **"Civilizing Others: Global Modernity and the Local Boundaries (French/German, Otoman, and Arab) of Savagery"**, Ed. Birgit SCHAEBLER and Leif STENBERG, *Globalization and the Muslim World: Culture, Religion, and Modernity*, New York: Syracuse University Press 2004.

ŞENER, Sami, **"Medeniyetler Arası Çatışma Teorileri ve Tarihin Sonu Üzerine"**, Derleyen: Murat YILMAZ, *Medeniyetler Çatışması*, Ankara: Vadi Yay. 1995.

TAMINIAUX, Jacques **"Philosophy of Existence 1: Heidegger",** *Roudledge History of Philosophy VolumeIII, Twentieth-Century Continental Philsophy*, Edit. Richard KEARNEY, London and New York: Roudledge 1994.

TÜRER, Celal, **"Whitehead'in Medeniyet Anlayışı"**, Bilimname, Sayı:1, 2003/1, Kayseri 2003.

----------,**"Whitehead'ın Yapısalcı Postmodernizmi",** Doğu Batı: Düşünce Dergisi, Yıl:5, Sayı:19 (mayıs, haziran, temmuz, 2002).

WHITEHEAD, A. N., "**An Appeal To Sanity"**, Ed. A. H. JOHNSON, *Whitehead's American Essays in Social Philosophy*, New York: Harper&Brothers Publishers 1959.

----------, **"The Study of the Past-Its Uses and Its Dangers"** , (Edit.) A. H. Johnson, *Whitehead's American Essays in Social Philosophy*, New York: Harper&Brothers Publishers 1959.

----------, **"Harvard: The Future",** (Edit.) A. H. Johnson, *Whitehead's American Essays in Social Philosophy*, New York: Harper&Brothers Publishers 1959.

----------, **"The Education of an Englishman"** , (Edit.) A. H. Johnson, *Whitehead's American Essays in Social Philosophy*, New York: Harper&Brothers Publishers 1959.

WOLF-GAZO, Ernest, **"Yirminci Yüzyıl Batı Felsefesindeki Bakışaçıları"**, Çev. Erdal CENGİZ, Felsefe Dünyası, Sayı:4, Temmuz 1992, Türk Felsefe Derneği Yayını, Ankara.

SÖZLÜK VE ANSİKLOPEDİLER:

BOLAY, Süleyman Hayri, **Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü**, 10. Basım, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2009.

CEVİZCİ, Ahmet, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, İstanbul: Paradigma Yay. 2003.

ÇALIŞLAR, Aziz (Çevirip Yayınlayan), **"Uygarlık" maddesi,** Ansiklopedik Kültür Sözlüğü, Altık Kitaplar Yayınevi, 1983.

GÜÇLÜ, Abdülbâki-UZUN, Erkan-UZUN, Serkan-YOLSAL, Ümit Hüsrev, **Felsefe Sözlüğü**, 3. Baskı, Ankara: Bilim ve Sanat Yay. 2008.
KUTLUER, İlhan, **"Medeniyet" maddesi**, TDV İslâm Ansiklopedisi**,** C. 28, İstanbul 1998

PRIEST, Stephen **"Process Philosophy" maddesi**, Ed. Ted HONDERICH, *The Oxford Companion To Philosophy*, Oxford and New York: Oxford University Press 1995.

REESE, William L., **Dictionary of Philosophy and Religion: Eastern and Western Thought**, New Jersey: Humanities Press and Sussex: Harvester Press 1980.

RENKLİYILDIRIM, Önder (Yayına Hazırlayan), **Longman - Metro Büyük İngilizce Türkçe - Türkçe Sözlük** (Longman Dictionary of Contemporary English), İstanbul 1993.

VOLTAIRE, **Felsefe Sözlüğü II**, Çev. Lûtfi Ay, İstanbul: MEB Yay. 1995.

İNTERNET KAYNAKLARI:

AKSAKAL, Hasan **"Oswald Spengler'ın Tarih, Kültür ve Medeniyet Anlayışı (Oswald Spengler's Understanding Of History, Culture And Civilization)",** Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research, Volume: 3 Issue: 12 Summer 2010, İnternet Erişim: http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt3/sayi12pdf/aksakal_hasan.pdf, (12.02.2010).

AYSEVENER, Kubilay, **"Tarih ve Döngüsellik"**, Felsefe Dünyası, Issue 3, p.81-89 (1992), İnternet Erişim: http://www.tufed.org/1301-0875/03-1992/03-081.pdf, (12.02.2010).

BİLGE, Muhittin **"Nurettin Topçu'nun Kültür ve Medeniyet Anlayışı"**, TSA / Yıl: 13, S: 1, Nisan 2009, İnternet Erişim: http://www.tsadergisi.org/arsiv/nisan2009/05.pdf, (20.12.2010).

BİRCAN, Ufuk, **"Whitehead'in Süreç Felsefesinde Descartes ve Hume Eleştirisi Üzerine Bir Deneme"**, Ekev Akademi Dergisi, Sayı:42, Yıl:14, Kış 2010, İnternet Erişim:http://ankara.academia.edu/UfukBircan/Papers/156547/Whiteheadin_Surec_Felsefesinde_Descartes_ve_Hume_Elestirisi_Uzerine_Bir_Deneme, (04.02.2010)

DEWEY, John, **"The Role of Philosophy in the History of Civilization"**, The Philosophical Review, Vol. 36, No. 1 (Jan., 1927), pp. 1-9, Published by Duke University Press on behalf of Philosophical Review, İnternet Erişim: http://www.jstor.org/stable/2179154 (07.10.2008).

ERSOY, Osman – SOYSAL, Özer (Çev.), **"İslâm Kütüphaneleri"**, İnternet Erişim: http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/820/10400.pdf, (28.12.2010).

GÜNDOĞAN, Ali Osman, **"Tarihin Sonu Eleştirisi"**, Felsefe Dünyası, Sayı: 13, Güz 1994, İnternet Erişim: http://www.tufed.org/1301-0875/13-1994/13-017.pdf, (12.02.2010)

HARTSHORNE, Charles-PEDEN, W. Creighton, **Whitehead's View of Reality**, Cambridge Scholars Publishing 2010, İnternet Erişim: http://www.c-s-p.org/flyers/978-1-4438-2076-9-sample.pdf, (10.12.2010).

HENNING, Brian G., **"A Whiteheadian Aesthetics of Morals: From the Metaphysics of Creativity to the Ethics of Creativity"**, Seminer: Center for Process Studies, Claremont, CA, August 2004, İnternet Erişim: http://www.ctr4process.org /publications/ Seminar Papers/27_2_Henning.pdf, (06.11.2010).

MICHAUD, Michael A. G. **"Probabilities: Civilization, Technology, and Science"**, *Contact With Alien Civilizations: Our Hopes and Fears about Encountering Extraterrestrials*, New York: Copernicus Books Springer Science+Business Media 2007, İnternet Erişim: http://www.springerlink.com/content/q58128gp2717w573/fulltext.pdf, (04.10.2010).

OTT, Daniel J., **"Process Communitarianism"**, Concrescence: The Australasian Journal of Process Thought, Volume 10, 2009, pp. 67-75, İnternet Erişim: http://organicism.org/ojs/index.php/ajpt/article/view/75/39, (02.03.2010)

PELE, Antonio, **"Understanding Human Dignity"**, İnternet Erişim: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1715905, (29.12.2010)

ROHMER, Stascha, **"The Self-evidence of Civilisation"**, Second International Conference of the Whitehead Research Project: "Beyond Metaphysics? *Transcontinental Explorations in Alfred North Whitehead's Late Thought*", December 4-6, 2008, Claremont Graduate University, Claremont, California, USA,

İnternet Erişim: http://whiteheadresearch.org/occasions/conferences/beyond-metaphysics/papers/RohmerS-TheSelf-evidenceOfCivilisation.pdf, (06.12.2010).

SHERBURNE, Donald W., **"Responsibility, Punishment and Whitehead's Theory of The Self"**, (Ed.) George L. KLINE, *Alfred North Whitehead: Essays on His Philosophy*, Englewood Cliffs**,** NJ: Prentice-Hall 1963, (s. 179–88), İnternet Erişim: http://www.anthonyflood.com/sherburneresponsibility.htm, (12.02.2011).

TATUSKO, Andrew, **"The Sacrament of Civilization: The Groundwork of a Philosophy of Technology for Theology"**, İnternet Erişim: http://www.religion-online.org/showarticlw.asp?title=1107, (17.06.2008)

WİKİPEDİ Özgür Ansiklopedi, **"Balfour Deklerasyonu"** maddesi, İnternet Erişim: http://tr.wikipedia.org/wiki/Balfour_Deklerasyonu,_1917, (14.11.2010).

WINCHESTER, Ian, **"Truth as Process"**, Interchange, Volume 36, Numbers 1–2, January 2005, pp. 209–214, İnternet Erişim: http://www.springerlink. com/content/ p716702h54412161/fulltext.pdf, (12.10.2010).

WOOD Jr., Forest, **"Preface",** *Whiteheadian Thought as a Basis for a Philosophy of Religion*, İnternet Erişim: http://www.religion_online.org/showchapter.asp?title=2411&C=2360, (01.02.2005)

YU, Yih-hsien, **Interview with Professor Roger Ames on "Dewey, Whitehead, and Comparative Philosophy"**, University of Hawaii, April 27, 2009, İnternet Erişim:http://www2.thu.edu.tw/~philo/files/980818-Amesinterview.pdf,(06.02.2010)

İnternet Erişim: http://www.proquest.co.uk/assets/downloads/catalogs/databases/history_catalog_en_uk.pdf, (01.03.2011).

TEZLER:

ARTHER, Donald Edward, "**The Philosophy of Life: Alfred North Whitehead and Paul Tillich"**, Thesis (Doctor of Ministry), Eden Theological Seminary, England 1975.

ÇELİK, Kevser, **"Süreç Din Felsefesinde Din-Bilim İlişkisi"**, (Yayımlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mevlüt Albayrak, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri ABD, Isparta 2006.

ÖLMEZ ATALAY, Yasemin, **"Felsefi Açıdan Tolerans ve Hoşgörü"**, (Yayımlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mevlüt Albayrak, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri ABD, Isparta 2008.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler:

Adı ve Soyadı: Kevser ÇELİK

Doğum Yeri: Gediz/KÜTAHYA

Doğum Yılı: 1980

Medeni Hali: Bekar

Eğitim Durumu:

Lise: 1994-1997 Simav İmam Hatip Lisesi

Lisans: 1997-2002 Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Yüksek Lisans: 2003-2006 Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/Felsefe ve Din Bilimleri ABD/Din Felsefesi Bilim Dalı

Yabancı Dil(ler) ve Düzeyi:

1. İngilizce (İyi)

2. Arapça (Orta)

İş Deneyimi:

(2004-2010): SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Din Felsefesi Araştırma Görevlisi.

(2010-Devam ediyor): SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Sistematik Felsefe ve Mantık Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

Bilimsel Yayınlar ve Çalışmalar:

- **Ulusal hakemli dergilerde yayımlanan makaleler:**

1. ÇELİK, Kevser, "*Çatışmalar Çağı: Din-Bilim İlişkisi*", SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2, Sayı: 3, 2006, s.72–87.

2. ÇELİK, Kevser, "*Feuerbach'ın Din Felsefesi"*, tabula rasa -felsefe&teoloji-, Yıl:6, Sayı: 17 Mayıs-Ağustos 2006, s. 71–86

- **Ulusal hakemli dergilerde yayımlanan makale dışındaki yayımlar (Book Reviewed):**

1. ÇELİK, Kevser, "*Felsefe Doktrinler ve Terimleri Sözlüğü'nün Yeni Baskısı Üzerine Bir Değerlendirme*", tabula rasa-felsefe&teoloji, Yıl: 5, Sayı: 13, ocak-nisan 2005, s. 267–272,

2. ÇELİK, Kevser, "*Bilim Çağında Din*", tabula rasa -felsefe&teoloji, Yıl: 5, Sayı: 14, mayıs-ağustos 2005, s. 213–216,

3. ÇELİK, Kevser, "*Diyalogun Ötesinde"*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl/Volume: 1, Sayı/Number: 2, Güz 2005, Isparta, s. 177–179.

4. ÇELİK, Kevser, "*Felsefe Yolda Olmaktır*", tabula rasa-felsefe&teoloji-, Yıl:6, Sayı: 18 Eylül-Aralık 2006, s. 151–153

5. ÇELİK, Kevser, "*İnsan Tecrübesi: Felsefe ve Din*", tabula rasa -felsefe&teoloji-, Yıl:7, Sayı: 19 Ocak-Nisan 2007, s. 165–168

- **Hakemli dergide yayımlanan teknik not, editöre mektup, tartışma, vaka takdimi ve özet türünden yayın**

1. ÇELİK, Kevser, *Editörden: "Yeniden Başlamak"*, tabula rasa-felsefe&teoloji-, Yıl:6, Sayı: 18 Eylül-Aralık 2006.

2. ÇELİK, Kevser, *Editörden: "Nice Yıllara tabula rasa"*, tabula rasa -felsefe&teoloji-, Yıl:7, Sayı: 19 Ocak-Nisan 2007.

3. ÇELİK, Kevser, *Editörden: "Her Dem Öğrenme Yolculuğuna Devam*", tabula rasa felsefe&teoloji, Yıl: 7, Sayı: 20, mayıs-augustos 2007.

4. ÇELİK, Kevser, *Editörden: "Her şey bir sona gider...*", tabula rasa felsefe&teoloji, Yıl: 7-8, Sayı: 21-22, eylül-nisan 2007/2008.

5. ÇELİK, Kevser, "Bilimin Yuvası, Yuvanın Bilimi: Üniversite", tabula rasa dergisi web sayfası, Düşünce Yazıyorum (Köşesi), 01.01.2009, İnternet Erişim: http://www.tabularasadergisi.com/files/Bilim%20yuvas%C4%B1%20%C3%BCniversite.pdf

- **Alanında Makale Çevirileri:**

1. ÇELİK, Kevser, "*Bilimsel Olgular ve Hıristiyan İnancı: İkisi Nasıl Uyuşabilirler?*", Otto J. HELWEG, tabula rasa -felsefe&teoloji-, Yıl: 6, Sayı: 15–16, ocak-nisan 2006, s. 323–330.

2. ÇELİK, Kevser, "*Whitehead'in Medeniyet Felsefesi*", A. H. JOHSON, tabula rasa felsefe&teoloji, Yıl: 7, Sayı: 20, mayıs-ağustos 2007, s. 85–92.

3. ÇELİK, Kevser, "*Whitehead'in Derin Ekolojik Dünya Görüşü"*, David Ray GRIFFIN, tabula rasa felsefe&teoloji, Yıl: 7-8, Sayı: 21-22, eylül-nisan 2007/2008, s. 75–89

- **Ulusal Kuruluşlarca Desteklenen Projede Görev Alma:**

ÇELİK, Kevser (Proje Yardımcısı); ALBAYRAK, Mevlüt (Proje Yürütücüsü), "*İslam Düşüncesi'nde Dini Çoğulculuk*" (Religious Pluralism in Islamic Though) , Proje No: 1120-M-05, SDÜ Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi (BAP), 2005–2007.

- **Alanında bilimsel araştırma ve çalışmalar için uluslararası burs almak**

1. TUBİTAK, BİDEB 2214-Yurt Dışı Doktora Araştırma Bursu, The Center for Process Studies, Claremont, California-USA 2009-2010 (1yıl).

(Yapılan Araştırma Projesinin Adı: "Whitehead's Theory of Civilization and Modern Turkey", Araştırma Projesi Danışmanı: Prof. Philip Clayton, Yapıldığı yer ve tarih: The Center for Process Studies, Claremont, California-USA 2009-2010

- **Uluslararası sempozyum, kongre, kurs (workshop) düzenlenmesi gibi etkinliklerde görev almak**

1. ÇELİK, Kevser (Görevli), 28–30 Eylül 2005 tarihleri arasında düzenlenen, I. Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu (1ST INTERNATIONAL SYMPOSIUM on BEKTASHISM and ALEVISM)
2. Faith&Film Class, 9th Whitehead International Film Festival, January 15–18,2010, Claremont, California.

- **Ulusal sempozyum, kongre, kurs (workshop) düzenlenmesi gibi etkinliklerde görev almak**

1. ÇELİK, Kevser (Katılımcı), "*İlahiyat Fakülteleri Din Felsefesi Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı*", Yer: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Kayseri, Tarih: 06–07 Temmuz 2007.

2. ÇELİK, Kevser (Düzenleme Komitesi Üyesi), "Din Felsefesi Bilim Dalı III. Koordinasyon Toplantısı", Yer: SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü/ISPARTA, Tarih: 02–03 Mayıs 2008**.**

Diğer:

Editörlük: Dört aylık akademik dergi "tabula rasa felsefe&teoloji" dergisinin editör yardımcısı. (Derginin Web Adresi: http://www.tabularasadergisi.com***)***

Tezler: ÇELİK, Kevser, "Süreç Din Felsefesinde Din-Bilim İlişkisi", Yüksek Lisans Tezi, Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mevlüt ALBAYRAK, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2006.